Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi • Ekim 2009 • 7,50 TL (KDV Dahil)

68

Geçmişten geleceğe MARX

Metin Çulhaoğlu
Haluk Yurtsever
Ender Helvacıoğlu

Marksizm, 150 yıl sonra ne kadar geçerli?
Marx'ın sınırlılıkları ve evrensel yönü
Neden hâlâ Marx ve Marksizm?

Evren kılavuzu

Evren nedir?
Yapısı nasıldır?
Evren'de ne var?

- Machiavelli'in ustası İbni Zafer ve başyapıtı 'Adil Hükümdar'
- Fizikçi gözüyle Evrim
- Che'nin Bolivya'sı

Bilim ve Gelecek
SAYI: 68 / EKİM 2009

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ender Helvacıoğlu

YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Nalân Mahsereci

İDARİ İŞLER
Baha Okar

GRAFİK-TASARIM
Baha Okar
Ali Ağrı

ADRES
Sakızağacı Cad. Nane Sok. 15/4 Beyoğlu
TEL: (0212) 244 97 95

www.bilimvegelecek.com.tr
E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

Internet grubumuza üye olmak için
bilimgelecekdergisi-subscribe@yahoogroups.com
adresine eposta göndermeniz yeterlidir

ANKARA TEMSİLCİSİ
Deniz Çerşil
Tel: (0505) 710 20 97
E-posta: denizcersil@gmail.com

ANKARA BÜRO
Bayındır 1 Sk. 22/16, Kızılay
Tel: (0312) 431 30 93

İZMİR TEMSİLCİLERİ
Levent Gedizlioğlu
Tel: (0232) 463 98 57

Uluğ İlve Yücesoy
Tel: (0542) 775 01 12
E-posta: ulugilve@yahoo.com

SAMSUN TEMSİLCİSİ
Hasan Aydın
Tel: (0505) 310 47 60
E-posta: hasanaydn@hotmail.com

BARTIN TEMSİLCİSİ
Barbaros Yaman
Tel: (0506) 601 64 50
E-posta: yamanbar2000@yahoo.com

BURSA TEMSİLCİSİ
Ayten Zipak Erçel
Tel: (0537) 793 74 82
E-posta: aytenzipak@yahoo.com

DENİZLİ TEMSİLCİSİ
Fahri Doğancı
Tel: (0505) 847 96 91
(0531) 366 27 82

KKTC TEMSİLCİSİ
Kağan Güner
Tel: (0533) 836 84 87
E-posta: guner16@mynet.com

İTALYA TEMSİLCİSİ
Aslı Kayabal
E-posta: aslikayabal@hotmail.com

GÜNEY AMERİKA TEMSİLCİSİ
Demircan Pusat
E-posta: demircanpusat@gmail.com

YURTİÇİ ABONE KOŞULLARI
1 yıllık: 75 YTL / 6 aylık: 40 YTL
(Abonelikle ilgili bilgi almak için,
0212.244 97 95 no'lu telefonu arayınız)

YURTDIŞI ABONE KOŞULLARI
Avrupa ve Ortadoğu için 60 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 120 Dolar

7 RENK BASIM YAYIM FİLMCİLİK LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ ve SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Volkan Tozan

BASILDIĞI YER
Ezgi Matbaacılık
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10, Çobançeşme
Yeni Bosna / İstanbul Tel: (0212) 452 23 02

DAĞITIM ŞİRKETİ
Merkez Dağıtım
ISSN: 1304-6756

YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli

Güçlü dosyalar

*Elinizdeki sayının kapak dosyası: Marx. **Metin Çulhaoğlu**, **Haluk Yurtsever** ve **Ender Helvacıoğlu**'nun makalelerinden oluşan dosyada, sadece yaşamı, çalışmaları ve mücadelesiyle Marx tanıtılmıyor; esas olarak 21. yüzyılda Marx'ın ve kuramının yeri nedir sorusuna yanıt aranıyor. Yazarlar, 150 yıllık bir geçmişi kuşbakışı ele alıp, geleceğe uzanmaya çalışıyorlar. Marx'ın kuramının, hele günümüzdeki insanlık sorunları bağlamında, bir sayıda birkaç makaleyle yeterli ölçüde ele alınması, doğal olarak olanaksız. Okurlarımızdan bu dosyayı bir giriş anlamında okumalarını ve eleştirilerini göndererek tartışmaya katılmalarını rica ediyoruz. Böylece Bilim ve Gelecek dergisinde yeni bir alanı daha açmış oluruz.*

Bu sayımızda iki güçlü dosya daha var: "Arapların Machiavelli'si İbni Zafer ve başyapıtı Sulwan", çok az bilinen bir konuyu geniş bir biçimde gündeme getiriyor. 12. yüzyılda yaşayan Sicilya doğumlu Arap düşünürü İbni Zafer, "Adil Hükümdar" adlı yapıtında yazdıklarıyla Machiavelli'nin 300 yıl önceki ustası unvanını hak ediyor. Yapıt, Ortaçağ Doğu Uygarlığı'nın siyaset bilimi alanındaki bütün birikimini yansıtıyor. Dosyanın İbni Zafer ile Machiavelli'yi karşılaştıran bölümü son derece ilginç. Uzun olmasına rağmen okurlarımızın dikkatle inceleyeceğini düşünüyoruz.

*İkinci geniş dosyamızı **Baha Okar** hazırladı: "Gözle görünenin ötesini merak edenler için Evren kılavuzu". İçinde yaşadığımız Evren hakkında temel bazı bilgileri ve gökbiliminin Evren'i anlamada temel bazı teori ve yaklaşımlarını içeren rehber bir çalışma. Zor bir konuyu herkesin anlayabileceği biçimde ele alan dosyanın ikinci bölümünü de gelecek sayımızda yayınlayacağız.*

*Makalelere gelirsek: **Prof. Dr. Ayşe Erzan**'ın "Fizikçi gözüyle Evrim" adlı çalışması, Evrimin mekanizmalarını son bulguların ve bizzat yazar ve arkadaşlarının çalışmalarından hareketle ele alıyor. Bu makaleyi özellikle öneriyoruz. **Demircan Pusat**'ın Che Guevara'nın ölüm yıldönümü dolayısıyla, Bolivya'yı ve Che'nin öldürüldüğü yeri bizzat gezerek kaleme aldığı makalesinin okurlarımızın ilgisini çekeceğini düşünüyoruz. Bu arada Demircan Pusat'ın Bilim ve Gelecek'in Güney Amerika Temsilcisi olduğunu ve dünyanın ilgisini çeken bu kıtadan gezi yazılarını sürdüreceğini de ekleyelim.*

*Dergimizin Yayın Dünyası ve Bilim Gündemi bölümlerini bu sayıdan itibaren yeni bir anlayışla ele aldığımızı ve güçlendirdiğimizi de söyleyelim. Bilim Gündemi'ne **Deniz Şahin**, Yayın Dünyası'na da **Baha Okar** editörlük yapacak.*

***

*Bu köşede içimizi yakan acı bir haber vermek istemezdik, ama yapacak bir şey yok. Yaşamı boyu emekçilerin davası için mücadele eden bir sosyalisti, bir güzel insanı yitirdik. Gazeteci-yazar **Işık Soner**, uzun süredir mücadele ettiği amansız hastalıktan kurtulamayarak 6 Eylül günü yaşama gözlerini yumdu. Işık Soner, gerek Bilim ve Ütopya'yı gerekse Bilim ve Gelecek'i çıkarırken, eleştirileriyle, önerileriyle bize yön verdi. Dergi çalışanlarının Işık Abla'sıydı. Işık Soner'in en belirgin niteliklerinden biri, doğru bildiğini, koşullar ne olursa olsun, karşısında kim olursa olsun taviz vermeden savunmasıydı. Bir vicdan abidesiydi. Işığı sadece yansıtanlardan değildi. Kendisi bir ışık kaynağıydı; tıpkı adı gibi…*

Hepimizin başı sağ olsun. Eserleri, fikirleri ve nitelikleri bize yol göstermeye devam edecek.

Güle güle Işık Abla…

***

İstanbul TÜYAP Kitap Fuarı 31 Ekim - 8 Kasım tarihlerinde yapılıyor. Bilim ve Gelecek, tüm dergi sayıları ve kitapları ile fuarda yerini alacak. Fuara yetişecek şekilde iki yeni kitap hazırladığımızı da belirtelim. İstanbullu okurlarımızı standımıza bekliyoruz.

Dostlukla kalın..

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

KAPAK DOSYASI: MARX

Metin Çulhaoğlu
Marksizm: 150 yıl sonra ne kadar geçerli? 4

Haluk Yurtsever
Marx: Teorinin gücü 8

Ender Helvacıoğlu
Geleceğe uzanmak için: Marx 22

Hazırlayan: Baha Okar
Gözle görünenin ötesini merak edenler için
Evren kılavuzu 32

Prof. Dr. Ayşe Erzan
Fizikçi gözü ile evrim 42

Demircan Pusat
43. yıldönümünde
Che'nin Bolivya harekâtı ve bugünkü Bolivya 49

Joseph A. Kechichian - R. Hrair Dekmejian
İbni Zafer ve başyapıtı Adil Hükümdar
Arapların Machiavelli'i 56

BİLİM GÜNDEMİ / Deniz Şahin 74

Dr. Tüzün Arık Bıyıklı
Kalbin evrimi üzerine araştırmalar

Aslı Kayabal
Leonardo'nun 'Codice Atlantico'su
arşivden çıkarıldı

Deniz Şahin
Genişleyen çöller

Hüseyin Tayran
İlk dokuma giysiler

Koray Yeşiladalı
İpek böceğinin genomik analizi ve
evcilleştirmenin tarihi

Deniz Şahin
"Yaratılış" filmi gösterimde (mi?)..

YAYIN DÜNYASI / Baha Okar - Güner Or 78

Suzan Yılmaz
Rus kültür ve düşünce geleneği: Batı'nın
kopyası mı, kendi mirasının açığa çıkması mı? . . . 78

Özer Or
'Yaşanan günü tarih olarak yazmak'
mümkün mü? 80

Baha Okar
Aslanların gözünden Amerika tarihini okumak . . 82

BRİÇ / Lütfi Erdoğan 87

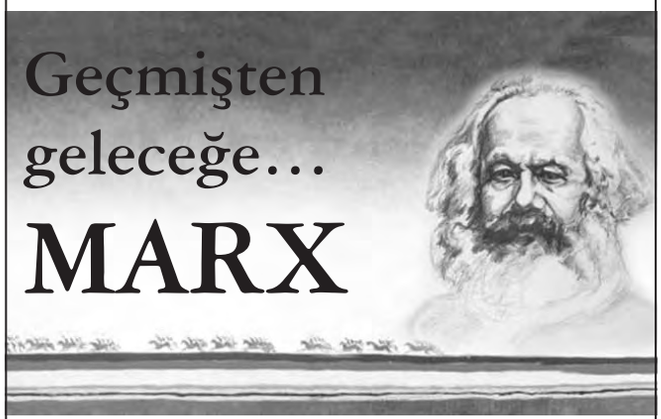
MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Nesin 88

SATRANÇ / İzlem Gözükeleş 90

FORUM 92

BULMACA / Hikmet Uğurlu 96

KAPAK DOSYASI 4

Metin Çulhaoğlu
Marksizm: 150 yıl sonra ne kadar geçerli?

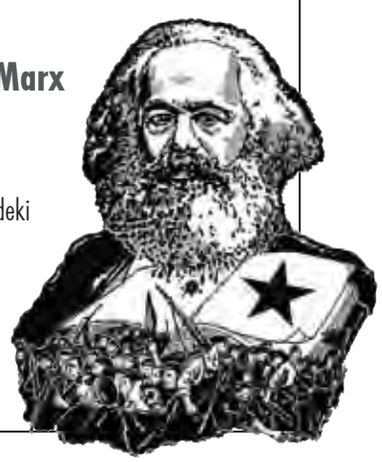
Elimizde sınıf mücadeleleri teorisinden değerin emek teorisine, sermayenin hareket yasalarının çözümlenmesinden devlet çözümlemelerine ve proletarya diktatörlüğü kavramına, oradan sınıf mücadelelerinin pratikte aldığı biçimlere, yapı/özne ve öz/biçim ilişkilerine uzanan zengin bir koleksiyon var. Peki, günümüz...

Haluk Yurtsever
Marx: Teorinin gücü

Marx'ın teorisinin çağlar ötesi gücü, gerçek dünyanın tarihsel gelişme seyri içinde, maddi ve insani öğeleriyle, karmaşık ilişkileri ve hareketliliğiyle derinliğine kavranmasında yöntemsel, analitik ve ampirik bir çığır açmasından geliyor. Marx'ın teorisi, bu özellikleriyle büyük bir hazine işlevi gördü; bugün de görüyor.

Ender Helvacıoğlu
Geleceğe uzanmak için: Marx

On bin yıldır kurtulmaya çalıştığımız sınıflılığın günümüzdeki temsilcisi olan küresel burjuvaziye karşı, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Peki, bu silah yeterli mi? Bu sorunun yanıtını teorisyenler değil, küresel kapitalizme karşı mücadele edecek emekçi kitleler verecek.

Gözle görünenin ötesini merak edenler için Evren kılavuzu

Hazırlayan: Baha Okar

Berrak bir gecede yıldızlarla dolu bir gökyüzü oldukça etkileyici ve merak uyandırıcıdır. Bir de gördüğümüzün galaksimizdeki bütün yıldızların ufacık bir parçası olduğunu, galaksimizin de var olanın ufacık bir parçası olduğunu düşünün. Tüm bunlar nasıl doğdu? Nereye kadar uzanıyor? Evren hakkında ne biliyoruz ve nasıl bilebiliyoruz?

32

Prof. Dr. Ayşe Erzan'ın makalesi

Fizikçi gözü ile evrim

İstatistiksel fizik, biyolojik yapı taşlarını, bireyleri, dinamikleri ve süreçleri de, olanaklı tüm bireyler, yapılar, dinamikler, yolaklar topluluğu içinde ele alır. Bu bakış açısından evrim ve uyarlanma, çeşitli yapı ya da dinamiklerin gözlenme sıklıklarındaki değişimdir. Bu değişimde hem rasgele hem de belirleyici (zorunlu) itkiler rol oynar.

42

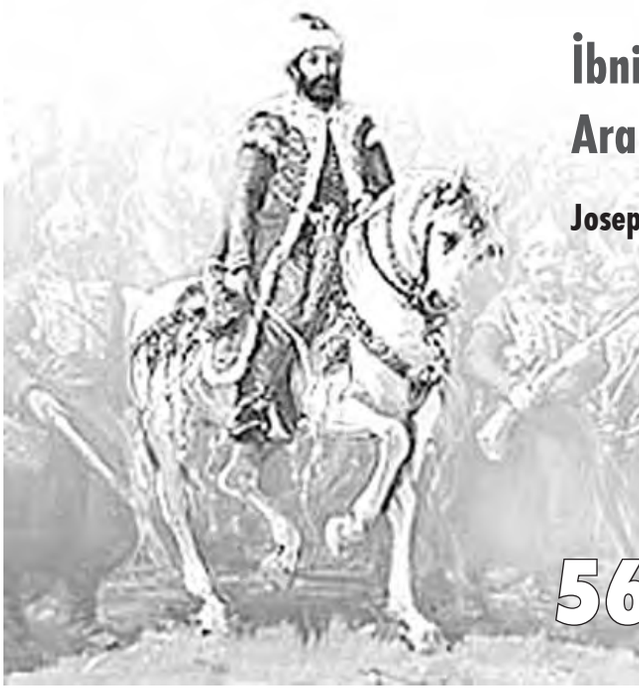
Demircan Pusat, Güney Amerika'dan yazdı

43. yıldönümünde Che'nin Bolivya harekâtı ve bugünkü Bolivya

49

Simon Bolivar'ın sömürgecilere karşı birleşmiş bir Güney Amerika düşüyle girdiği Bolivya'ya ondan tam 140 yıl sonra yarım bıraktığı devrimi tamamlamak için gelmişti Ernesto Che Guevara. Fakat bu defa ardında Bolivar'ın emrinde olan ordular yerine "Küba Devriminin prestiji" vardı.

İbni Zafer ve başyapıtı *Adil Hükümdar* Arapların Machiavelli'i

Joseph A. Kechichian - R. Hrair Dekmejian

İbni Zafer'in başyapıtı olan Sulwan al-Muta'nın temel meselesi yönetimdir: İstikrarlı ve adil bir sosyal düzen geliştirecek yönetim usulleri... Kitap ayrıca, tarih boyunca düşünürlerin karşı karşıya kaldığı, en sabit ve dirençli felsefi ve ahlaki sorunlardan bazılarını da ortaya koyar. Sicilyalı Arap düşünür, ünlü Machiavelli'in öncülü olarak kabul ediliyor.

56

Marksizm: 150 yıl sonra ne kadar geçerli?

Elimizde sınıf mücadeleleri teorisinden değerin emek teorisine, sermayenin hareket yasalarının çözümlenmesinden devlet çözümlemelerine ve proletarya diktatörlüğü kavramına, oradan sınıf mücadelelerinin pratikte aldığı biçimlere, yapı/özne ve öz/biçim ilişkilerine uzanan zengin bir koleksiyon var. Bunların hep birlikte durdukları yerde aralarında boşluk kalmaması mümkün değildir. Bu anlamda Marksizm'in boşlukları vardır, olması da normaldir. Sonuca gelince: Günümüzde, sistem içinde yer alan bu öğelerin hepsini alıp, Marx'takine göre birbirlerine bitişik ve geçişimli durabilecekleri başka bir bütünlüğe taşımak mümkün değildir.

Metin Çulhaoğlu

Konuya, iki Fransız düşünürün görüşlerini aktararak girebiliriz.

Düşünürlerden ilki Jean Paul Sartre. Marksizm'i "çağımızın felsefi ufku" olarak niteleyen Sartre, bu değerlendirmesinin gerekçesini şöyle açıklıyor:

"17. yüzyılla 20. yüzyıl arasında, bunlara egemen olan kişilerin adlarıyla anılacak üç dönem görüyorum: Önce Descartes ve Locke'un, ardından Kant ve Hegel'in ve nihayet Marx'ın dönemleri. Bu üç felsefe, sırasıyla, özel her düşüncenin humuslu toprağı ve tüm kültürün ufkunu oluşturmuştur. İnsan, bunların ifade ettikleri tarihsel uğrağın ötesine geçmeden bu üç felsefenin de ötesine geçemez. Pek çok kez dile getirdiğim gibi 'anti Marksist' bir tez olsa olsa yalnızca Marksizm öncesi bir fikrin yeniden canlandırılması olabilir. Marksizm'in 'ötesine geçilmesi' denilen şey ise, en kötüsünden Marksizm öncesine dönüş, en iyisinden de ötesine geçildiğine inanılan felsefede zaten var olan bir düşüncenin yeniden keşfi olabilir." (Diyalektik Aklın Eleştirisi, Giriş, 1960)

İkinci Fransız düşünür ise Louis Althusser. Althusser'in Marksizm'e ilişkin değerlendirmelerinden birine kulak verelim:

"Bizim teorik geleneğimiz 'saf' değildir; Lenin'in fazla aceleci olarak söylediğinin tersine Marksizm 'çelikten bir blok' değildir, kendi zorlukları, çelişkileri ve boşlukları vardır ve bunlar da bunalımda kendi çaplarında rol oynamışlardır." ("Marksizm'in Bunalımı", 1977).

19. yüzyılda şekillenen bir sistem, bir öğreti olarak Marksizm'in bugün, 21. yüzyıl başları için geçerliliği tartışılacaksa, hareket noktası yukarıdaki iki özlü saptama olmalıdır. Hemen belirtmek gerekirse, ikisi arasında çelişki veya aykırılık yoktur; tersine, iki saptama birbirini tamamlamaktadır. Marksizm, gerçekten budur, böyledir, bunlardır. Bu nedenle, içinde bulunduğumuz çağ açısından hem "geçerli" hem de "sorunludur".

Sartre'dan hareket edilirse ve söyledikleri açımlanırsa, geçerlidir, çünkü:

- Kapitalizmi, özü, bir toplumsal formasyon olarak bütünlüğü ve hareket yasalarıyla birlikte anlayıp çözümlememizi sağlayacak, Marksizm dışında bir teorik çerçeve ve araç kutusu yoktur.

- Yorumlama/çözümlemeden müdahale/eyleme

geçiş için gerekli optimal dengedeki bilimsellik/nesnellik ve iradecilik/öznellik bileşimini Marksizm dışında başka herhangi bir öğreti sunmamaktadır.

- İnsanlık tarihindeki süreklilik-kopuş diyalektiğini, her iki parçanın da hakkını vererek kuran Marksizm dışında başka bir öğreti yoktur. Tarih, ancak Marksist bir bakışla süreklilik ve tutarlılık temelinde okunabilir. Özetle, tarihe "bilimle" yaklaşmaya niyetli herkes şu veya bu ölçüde Marksist olmak durumundadır.

- Marksizm'in tarihe ve tarihsel olana yaklaşımdaki bu gücü, belirli bir olgunun hem verili güncelliği hem de tarihsel kökeni ve oluşumuyla birlikte çözümlenmesine olanak tanımasından kaynaklanmaktadır. Marx'ta senkronik (mevcut durum) ve diyakronik (tarihsel oluşum) çözümleme bir arada, iç içedir. Kopuş ve süreklilik, birini veya diğerini abartıp saçmaya itmeden ancak bu birliktelikle yerli yerine oturtulabilir ve tarihin mantığı da ancak böyle kavranabilir.

- Kapitalizme karşı biriken tepkiler kuşkusuz Marksizm ile her durumda bağlantılı olmak, Marksizm'den türemek durumunda değildir. Ne var ki, bu tepkilerin belirli bir kanala ve odağa yönlendirilip siyasal-toplumsal bir programda toplanması ancak Marksist öğretiyle mümkündür.

Dikkat edilirse, yukarıda sıralananlar, **tarih anlayışı**, **toplum çözümlemesi** ve **yöntem** olmak üzere üç önemli noktaya işaret etmektedir. Bakıldığında, Marksizm'in hiç eskimeyen, geçersizleşmeyen ve yarın için de dayanak oluşturacak yanının ve gücünün bu üç noktada düğümlendiği görülecektir.

Bu güçlü yanlarıyla Marksizm, Aydınlanma döneminin en son ve toparlayıcı ürünüdür. Ancak, aynı zamanda eleştirel bir ürünüdür, çünkü:

- Aydınlanma, kapitalizmin nesnel, tarihsel, yayılmacı ve **evrensel** yanını görmekte yetersiz kalmış, Marksizm bu yetersizliğe son vermiştir.

- Aydınlanmayla birlikte felsefe dünyayı daha kapsamlı ve derinlikli **yorumlamaya** başlamış, ancak salt "yorumlamayla" yetinmiştir. **Müdahale** boyutu eksik kalmıştır. Marksizm ise, buna karşı aynı zamanda bir "**eylem felsefesi**" olarak şekillenmiştir.

- Aydınlanma, **özgürlük, eşitlik, kardeşlik** ve **adalet** temalarını, bunların maddi temelini ve nesnel kısıtlarını görmeden işlemiş, Marksizm ise hepsini verili toplumsal düzenle ilişkilendirmiştir.

Sartre'ın söyledikleri için bu açımlama yeterlidir.

Zorluklar, çelişkiler ve boşluklar...

Ya Althusser'in sözleri? Varsa, Marksizm'in **zorlukları**, **çelişkileri** ve **boşlukları** nereden kaynaklanmaktadır? Bu zorluklar, çelişkiler ve boşluklar Marksizm'i günümüze doğru geçersizleştirecek boyutlarda mıdır?

Önce bir konuda netlik gerekiyor. Marksizm'e gerçekten içsel, başka bir deyişle dönemindeki veya daha sonraki herhangi bir Marx yorumuyla ilgili olmayan "zorluklar", "çelişkiler" ve "boşluklar" ile başkalarının Marx'ın çalışmalarına ilişkin yorumlarından kaynaklanan "sorunlar" birbirinden ayırt edilmelidir.

Burada hemen ilk plandaki gündemimiz, 19. yüzyıldaki ve daha sonraki Marx yorumcularının ortaya çıkardığı ve sonuçta ister istemez Marx'a atfedilen sorunlar değil. Eğer Sartre'ın söylediklerinin yanı sıra Althusser'in tespitine de geçerlilik tanıyorsak, o zaman şu soru meşrudur: Marx'ın kendi sistemindeki "sorun" veya "boşluk" neydi?

Kanımızca, Marx'ın sisteminde, kurgusunda ve öğretisinde bulunabilecek hemen hemen bütün "zorlukları", "çelişkileri" ve "boşlukları" tek bir kaynaktan türetmek, başka bir deyişle belirli bir kaynağa veya nedene bağlamak mümkündür.

Marx, özellikle temel fikirlerinin oluşup olgunlaştığı 1844-1850 döneminde, tarihin akışına kimi yönlerden "abartılı" bir hız yakıştırmıştır. *Manifesto* başta olmak üzere birçok yapıtından hareket edilirse, bu hız algılaması okurda şunları çağrıştırmaktadır: "İnsanlık tarihi, bir bakıma patikalardan, köy yollarından, şoselerden ve karayollarından geçtikten sonra burjuvazinin yükselişiyle birlikte artık 'otoyola' ulaşmıştır ve menziline doğru tam hızla yol almaktadır..."

Manifesto'daki ifadeler arasından rastgele seçilecek "bozulup dağılma", "süpürülüp gitme", "yerleşiklik kazanamadan eskime", "değer yitirme" ve "buharlaşma" atıfları hep bir hıza işaret etmektedir.

Bu hız algılamasının sonuçları sanıldığından daha kapsamlı ve etkilidir.

Marx, feodal sömürünün siyasal niteliği ile kapitalist sömürünün "siyaset dışı" özelliği arasında ayrım

Marx'ı 1. Enternasyonal Kongresi'nde gösteren bir çizim.

gözetirken haklıdır. Ancak Marx bu ayrımı belirli bir beklentiye davetiye çıkartan bir noktaya zorlamıştır: Kapitalist toplumda siyasetin adeta bir "gölge fenomen" haline geleceği, toplumsal olanın siyasal olanı bir "kukla değişken" derekesine düşüreceği beklentisi...

Burjuva toplumun kendi iç dinamiklerine ve hareket yasalarına atfedilen silip süpürücülük (bu anlamda devrimcilik) abartılmıştır ve bu abartının doğal uzantısı olarak kapitalizmin kendi sömürücü ve insanlık dışı yanlarını çırılçıplak ortaya koyacağına ilişkin beklenti gündeme yerleşmiştir.

Tarih o kadar hızlı akmaktadır ki, tortular, safralar, yanılsamalar bir kenara yığılmakta, gerçekliğin apaçık ortaya çıkacağı günler yaklaşmaktadır.

Toplumsal olanla siyasal olan arasındaki ayrımın ikincisini gölgeye itecek kadar birincisi lehine vurgulanmasının, dolayısıyla siyasetin başlı başına bir alan olarak incelenmesine gerek duyulmamasının ardında yatan neden budur.

1848-50 dönemindeki burjuva devrimlere, 1789-93 döneminden hareketle önsel olarak "yükselen çizgi" beklentisiyle yaklaşılmasının nedeni de aynıdır.

Marx'ın ideoloji kavramına uzak durmasının, kapitalizmin nesnel gelişiminin "ideolojik" denebilecek ne varsa tümünü ortadan kaldıracağı şeklindeki yaklaşımının ardında da gene aynı algılama yatmaktadır.

Oysa aynı dönemde kapitalizm en başta siyasal araçlarla kendini berkitmekte, alaşağı ettiği sınıflarla temasa geçmekte, toplumsal gerçekliği daha kalın ideolojik perdeler ardında gizlemekte ve Marx'ın "üretim tarzı yalnızca fiziksel üretimin ötesinde aynı zamanda bir yaşam tarzıdır" (*Alman İdeolojisi*) saptamasının hakkını kendince vermektedir...

Toparlayıcı soru şu olsa gerek: Az önce değinilen "sorun", başka bir deyişle tarihin akışının gerçekte olduğundan daha hızlı algılanması, Marx'ın temel tarih anlayışını, kapitalist topluma ilişkin çözümlemelerini ve yöntemini sorgulatıp geçersiz kılacak nitelikte midir?

Değildir. Eğer bir kuram veya yaklaşım, içerdiği öze ilişkin öğelerle (tarih, çözümleme ve yöntem) kendi eksiklik ve gediklerinin, doğrulanmamış öngörülerinin açıklanmasını da mümkün kılıyorsa, temel sağlam demektir. "Depo dolu" denilerek teslim alınan bir arabanın benzini tükendiğinde araba ve sürücü ne kadar "hatalı" ise Marx da kimi öngörülerinde ve beklentilerinde o kadar hatalıdır. Tek hata, yakıt durumu göstergesine iyi bakılmamasıdır.

Polemik ve çubuk bükme

Çok açık olmasına karşın yeterince bilinmemektedir: Marx, uzunca bir süre sosyalizm alanındaki rakipleri ile boğuşmuş, dahası Avrupa işçi hareketi içinde yandaş bulma açısından uzunca bir süre bu rakiplerine belirgin bir üstünlük sağlayamamıştır.

Kimlerdi Marx'ın "rakipleri"?

"Hakiki sosyalistlerden" otodidakt, pratisyen ve aydın düşmanı **Weitling**'e, oradan küçük mülkiyetçi ve ütopyacı **Proudhon**'a, gene küçük mülkiyetçi, devleti her kötülüğün anası sayan **Bakunin**'e ve Hegel izleyicisi, reel politiker ve devlete yaslanma yanlısı **Lasalle**'a kadar uzanan geniş bir yelpaze.

Hepsi, **toplumsal** olanı yetkinlikle göremeden **siyasal** olana odaklanan kişilerdir.

Marx, rakiplerinin ortaya attığı görüş ve modeller karşısında, kendi sisteminin bilimselliğini ve maddi temellerini vurgulamak için kimi konularda belirgin biçimde çubuk bükmüştür. "Ekonominin belirleyiciliği" bağlantılı "indirgemecilik" yakıştırmaları da büyük ölçüde bu çubuk bükmelerden kaynaklanmaktadır.

Bükülen çubukla ilgili eleştiri ve yanlış anlamalara yanıt, Marx'ın ölümünden sonra Engels'e düşmüştür. Engels'in, örneğin Bloch'a (1890), Schmidt'e (1890) ve Mehring'e (1893) mektupları bu açıdan özellikle önem taşımaktadır. Mektuplarda, belirleyicilikle ilgili olarak "**son kertede**" terimi özellikle kullanılmakta, ideolojik yapının temeli etkileyebileceği kabul edilmekte, üstyapının temel üzerinde sıfırdan başlayıp yükselmediği, geçmişten devralınanlarla karmaşık özellikler taşıdığı vurgulanmaktadır.

Engels, ölümünden önce Marksizm'in mekanik-indirgemeci yorumlarına özellikle karşılık verme ihtiyacını hissetmiştir.

Ancak, yetmemiştir. Marx'ın düşüncesinin en değerli ve kalıcı bileşenlerinden biri olan **bütünlük** kurgusu pek çok Marksist tarafından da yeterince kavranamamış, sonuçta "indirgemecilik" neredeyse Marx'ın düşüncesi hakkında verilen kesin hüküm haline gelmiştir.

Bu nedenle, üzerinde durulmasında yarar vardır.

Berlin 1848, sokak savaşları.

Marksizm "indirgemecilik" mi?

Anahtar ifade *Kapital*'dedir: "Bir nesnenin özü, ilişkilerinden bağımsız olarak zaten vardır; ama o özün kendini ifade etmesi ancak başka ve dış nesneler aracılığıyla gerçekleşir."

Bu anahtar, **bütünlük** ve **dolayım** kapısını açmaktadır ve anahtarın gerçek yaşamın hemen her alanında kullanılması mümkündür. Bu durumda, belirli bir üretim tarzıyla birlikte devletin, hukukun, siyasetin, ideolojinin, kültürün hep birlikte oluşturdukları **toplumsal formasyon** çözümlemesinde de bu anahtarı kullanabilir, "indirgemecilik" eleştirisine net bir yanıt verebiliriz. Şöyle:

- **Dolayım**, verili bütün içindeki parçaların diğer parçalarla ve bütünün kendisiyle ilişkilenmesidir.

- Bütünü belirleyen konumda olan **yapı**, bütünün diğer öğelerinden her birini doğrudan ve kendi başına değil, diğer öğeler dolayımıyla belirler. Bu durumda, **üretim tarzı** örneğin hukuku, sınıflar, devlet, ideoloji vb. aracılığıyla belirler.

- Bütünü meydana getiren öğelerden her biri, diğer bütün öğelerce belirlendiğinden kendi alanında katışıksız olmayıp bir **alt-bütündür** (bütüne ait ilişki ve çelişkileri kendi tikelliğine içerir).

- Bütünü meydana getiren öğelerden herhangi biri diğer öğelerin dolayımı olmaksızın salt **üretim tarzı** ile açıklanamaz.

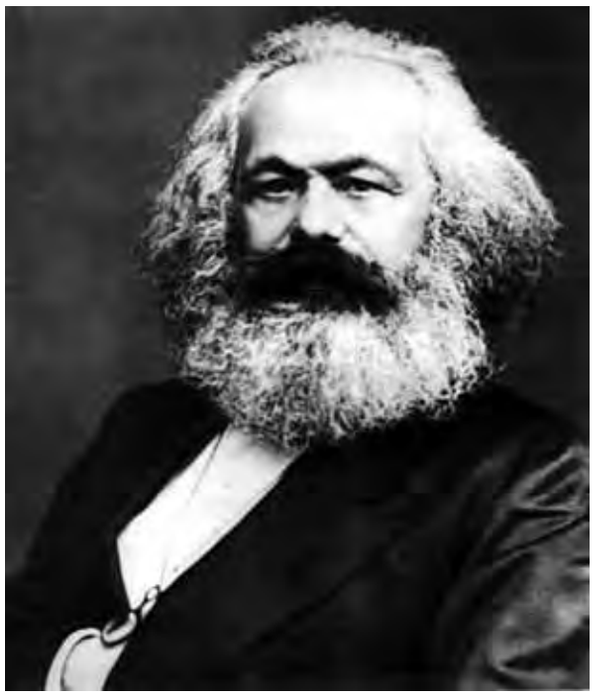
- Bütünün diğer öğelerini dolayımlarla belirleyen üretim tarzının kendisi de, bu öğelerle birlikte başka bütünlerden ayrı özellikler kazanır.

- **Hareket**, dolayımların gelişmesi ve zenginleşmesi demektir.

- Bütünün parçalarını temsil eden **failler**, kendi iradeleriyle, ama farkında olsunlar olmasınlar verili belirlenmişliğin izlerini taşıyarak hareket ederler.

- Dolayısıyla, yapı/özne ilişkilerinde mutlak **yapısal belirlenmecilikten** de, **tam öznellikten** de söz edilemez.

- Son olarak: Marksizm'i aynı zamanda bir **eylem felsefesi**, üstelik bugün de aşılması mümkün olmayan bir eylem felsefesi yapan, yukarıda sıralanan maddelerden son ikisidir. Öznenin edimini dar bir alanda taşıyıcılığa indirgeyen yapısal belirlenmecilikte de, bunun tersine özneyi her tür nesnellik bağlarından koparan iradecilikte de özel bir felsefeye gerek yoktur.

Bir kez daha "boşluklar"

Althusser'in değindiği "boşluklarla" ilgili birkaç söz daha gerekiyor.

Kronolojik sıralama gözetmeden bakıldığında Marx'ın düşüncesinin gelişimini belirli bir şemaya oturtmak mümkündür.

Birinci etapta, felsefe ile bilim (özellikle tarih) arasındaki salınım ve alışverişleri görüyoruz. Bunların sonucu, **diyalektik ve tarihi materyalizmdir**.

Diyalektik ve tarihi materyalizmin toplumların gelişim süreçlerine uygulanması ise **sınıf mücadeleleri teorisini** getirmektedir.

Sınıf mücadeleleri teorisinin belirli bir üretim tarzında somutlanmasıyla birlikte gelen, kapitalizmin ve **sermayenin hareket yasalarının** saptanmasıdır.

Durulması gereken yer burasıdır.

Burasıdır, çünkü Marx ve Marksizm söz konusu olduğunda, artık yerleşiklik kazanan, kendini sağlam temeller üzerinde kuran ve görünür gelecekte aşılması mümkün olmayan budur, buraya kadar olanıdır. Yoksa biraz daha ilerleyip, örneğin, sınıf mücadeleleri teorisi ile verili güncel işçi sınıfı pratiği arasındaki örtüşme/örtüşmeme durumlarına bakıp sonuçlar çıkartılması elbette meşrudur; ama böyle bir meşruiyetin sonuçta Marx'ı ve sistemini de sorgulatması meşru değildir.

Çünkü Marx buraya kadar gitmemiştir.

O halde, elimizde sınıf mücadeleleri teorisinden değerin emek teorisine, sermayenin hareket yasalarının çözümlenmesinden devlet çözümlemelerine ve proletarya diktatörlüğü kavramına, oradan sınıf mücadelelerinin pratikte aldığı biçimlere (Fransa Üçlemesi), yapı/özne ve öz/biçim ilişkilerine uzanan zengin bir koleksiyon var.

Saptama ve sonuç ise şudur: Yukarıda sayılanların ve daha başkalarının hep birlikte durdukları yerde aralarında **boşluk** kalmaması veya bu başlıkların arasında hep aynı mesafenin bulunması mümkün değildir. İşte, bu anlamda Marksizm'in boşlukları vardır ve olması da normaldir. Sonuca gelince: Günümüzde, sistem içinde yer alan bu öğelerin hepsini alıp, Marx'takine göre birbirlerine bitişik ve geçişimli durabilecekleri başka bir bütünlüğe taşımak mümkün değildir.

Taşımaya kalkanların, Sartre'ın değindiklerinin dışında göze almaları gereken bir başka sonuç daha vardır: Öğelerden bir bölümünü sistemin dışına itmek ve onlarsız devam etmek.

Marx: Teorinin gücü

Marx'ın teorisinin çağlar ötesi gücü, gerçek dünyanın tarihsel gelişme seyri içinde, maddi ve insani öğeleriyle, karmaşık ilişkileri ve hareketliliğiyle derinliğine kavranmasında yöntemsel, analitik ve ampirik bir çığır açmasından geliyor. Marx, gerçekliğe tarihsel ve diyalektik materyalist bir yöntemle, ama aynı zamanda ele alınan her konunun hak ettiği zahmetli bir kazı çalışmasıyla, teorinin derinlere inen soyutlama gücünü, somutu, soyuta rengini veren zenginliğiyle birleştirdiği, çözümleyen, eleştiren, sentezleyen bir çalışma yaptığı için zamana direnen bir teori geliştirebildi. Marx'ın teorisi, bu özellikleriyle kendisinden sonrasının yeni teorik ihtiyaçlarının gerekli kıldığı yeni keşiflerin de yapılabileceği büyük bir hazine işlevi gördü; bugün de görüyor.

Haluk Yurtsever

Marx, 65 yaşında bu dünyadan göçtüğünde arkasında tamamlanmış ve yarım kalmış yazılardan oluşan dev bir külliyat bırakmıştı. 17 Mart 1883'te Londra'daki Highgate Mezarlığı'nın resmi toplumun ve kilisenin reddettiği kişilere ayrılan bölümüne gömüldüğü mütevazı törende konuşan Engels, sözlerini "Adı çağlar boyunca yaşayacaktır, eseri de" diyerek bitirmişti.

Aradan geçen 126 yıl Engels'in öngörüsünü doğruladı. Marx'ın eseri yalnız Marksistlerin değil, karşıtlarının da başvurmadan edemediği bir kaynak oldu. Marx'ın teorisinin çağlar ötesi gücü, gerçek dünyanın tarihsel gelişme seyri içinde, maddi ve insani öğeleriyle, karmaşık ilişkileri ve hareketliliğiyle **derinliğine** kavranmasında yöntemsel, analitik ve ampirik bir çığır açmasından geliyor. Marx, gerçekliğe tarihsel ve diyalektik materyalist bir yöntemle, ama aynı zamanda ele alınan her konunun hak ettiği zahmetli bir kazı çalışmasıyla, teorinin derinlere inen soyutlama gücünü, somutun soyuta rengini veren zenginliğiyle birleştirdiği, çözümleyen, eleştiren, sentezleyen bir çalışma yaptığı için zamana direnen bir teori geliştirebildi. Marx'ın teorisi bu özellikleriyle kendisinden sonrasının yeni teorik ihtiyaçlarının gerekli kıldığı yeni keşiflerin de yapılabileceği büyük bir hazine işlevi gördü; bugün de görüyor.

Bir dergi yazısında bu büyük hazinenin dökümünü bile yapmak olanaklı değil.

Bu yazının amacı, bir Marx öğrencisinin, Marksistler arasında sorunlu hale gelmiş, haklı haksız, doğru yanlış eleştiri ve tartışmalara konu olmuş kimi kritik konuları üzerine düşüncelerini *Bilim ve Gelecek* okuyucularıyla paylaşmasından ibarettir.

Eleştiri ve tartışma yalnız Marx'ın yazılı eseri üzerine değil. Ve bu çok doğal. Çünkü, Marksizm, 1848'den bu yana kendini yalnız teorisiyle değil, sınıf mücadelesi pratiğiyle de var eden, tüm dünyayı derinden etkileyen evrensel kurtuluşçu bir siyasal akımın adıdır.

Ötekiler bir yana, en büyük pratik Lenin'in mimarlığını yaptığı Ekim Devrimi oldu. Ve yirminci yüzyılda Marksizm, birilerinin keyfi bir adlandırmasıyla değil, tarihin yargısı ve isimlendirmesiyle kapitalizm eleştirisinin devrimci pratiği olarak, Marksizm-Leninizm olarak anıldı.

Dolayısıyla, sorunlu alanlar Marx'ın yazdıklarıyla sınırlı değil.

Leninizmin tarihten, coğrafyadan ve Marx'ın dev eserinin son derece önemli kimi kaynaklarına ulaşamamaktan gelen sınırları ve bu sınırları zorlarken teori ve pratiğe kattıkları tartışmanın alanını ve boyutlarını zenginleştiriyor.

Sınırlardan söz etmişken, tarih ve coğrafya bir yana, Marx'ın, Engels'in önemli yazılarının onların en sadık öğrencisi olan Lenin ve öteki Bolşevik önderler tarafından okunamamış olmasının altını çizmek gerekiyor.

Marx'ın talihsizliklerinden biri, kimi çok önem-

li eserlerinin ölümünden çok sonra yayımlanmış olması, izleyicilerinin Marksizmi bu çok önemli kaynaklardan yoksun olarak öğrenmeleridir.

Aşağıdaki kısa döküm durumu açıkça anlatıyor:

1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları, ilk kez 1929'da Rusça yayımlandı. Almanca orijinali 1932'de basıldı.

Alman İdeolojisi 1845-1846 yıllarında yazıldı. Ertesi yıl sadece çalışmanın ikinci cildinin dördüncü bölümü yayımlandı. Engels'in ölümünden sonra "tereke"yi devralan Alman Sosyal Demokrat Partisi bu eseri 37 yıl boyunca parça parça yayımladı. *Alman İdeolojisi*'nin en önemli bölümü olan Feuerbach ilk kez yine Rusça olarak 1924'te gün yüzüne çıktı. Tamamı 1932'de basıldı.

Marx, yedi defterden oluşan *Grundrisse*'yi 1857 Ağustos'u ile 1858 Mart'ı arasında yazdı. Marx'ın tüm elyazmalarını elinde tutan Kautsky, yalnızca giriş bölümünü, Einletung'u 1903'te (*Neue Zeit*, XXI, 1) yayımladı. Kalan bölümlerin çok uzun süre yayınlanmaması düşündürücüdür. *Kapital*'in anahtarı olan, hazırlık notları olarak yazıldığı için daha "özgür" ve yansıttığı ruh haliyle *Kapital*'in kendisinden daha siyasal ve coşkulu bir anlatımı olan bu çalışma ilk kez, o da akademisyenler için sınırlı sayıda 1939'da Rusça basıldı. Genel okuyucu için ilk genel baskısı 1953'de Almanca olarak yayımlandı. 1958'de ilk Fransızca baskısı yapıldı. İngilizce'ye 1973'te çevrildi. İlk Türkçe çevirisi 1979'da okuyucuya ulaştı.

1844 Elyazmaları ve *Alman İdeolojisi*, daha sonraları kimi Marksistlerce Marx'ın gençlik döneminde yazılmış; sonradan Marx'ın uzaklaştığı, hatta koptuğu metinler olarak değerlendirildi. Oysa ve kanımca bu metinler, yalnız bugün bile taşıdıkları hayranlık uyandırıcı entelektüel değer nedeniyle değil, aynı zamanda Marx'ın eserinin çıkış noktalarını, en temel güdülerini ortaya koymalarıyla da önemlidir.

Marx ilk yazılarından biri olan *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Önsöz*'de Almanya'nın geri kalmışlığını ve bu durumdan çıkış yollarını arıyordu. Bu arayış onu, Almanya'nın kurtuluşu ile insanlığın evrensel kurtuluşu arasında bağ kurmaya götürdü. Marx, bu dönemde genç Hegelcilerdendir. "Evrensel kurtuluş" arayışında hiç kuşkusuz Hegelciliğin izleri var. *Önsöz*'ü yazmadan önce Paris'e taşınıyor. Orada daha gelişkin durumda olan işçi hareketiyle tanışıyor. Etkileniyor.

Alman burjuvazisinde, sivil toplumunda Almanya'yı ve insanlığı kurtaracak bir gücün, bir sınıfın olmadığı sonucuna varıyor. Şöyle yazıyor:

"Almanya'da, acil koşulları, maddi gereksinmeleri ve bizzat zincirleri tarafından mecbur edilmedikçe, sivil toplumun hiçbir sınıfında evrensel kurtuluş isteği ve kapasitesi yoktur." (1) Kendi yaşam koşullarını ortadan kaldırmadan kendini kurtaramayacak ve bugünkü toplum yaşamını yok etmeden de kendi yaşam koşullarını ortadan kaldıramayacak olan, "evrensel sınıf" proletarya düşüncesine yol açan ilk kritik saptama budur.

Marx Almanya'nın kurtuluşu sorununu şöyle bağlıyor:

"Almanya'nın pratik olarak mümkün tek kurtuluşu insan için en yüce varlığın insan olduğunu ilan eden bir teoriye dayanmasına bağlıdır… Bu kurtuluşun başı (beyni) felsefe, kalbi proletaryadır. Felsefe proletaryayı yok etmeden gerçekleşemez; proletarya felsefenin gerçekleşmesi olmaksızın yok edilemez." (2)

Bu çıkış noktası, Marx'ın bütün eserini sarmalayan eksen düşüncelerden biri olarak kalmıştır. İnsanın kurtuluşu (emansipasyon) amacını ve güdüsünü Marx'ın bir dönemiyle sınırlamak Marksizmi kurutmaktır. Bu konuya yabancılaşma sorunsalı bağlamında yeniden döneceğim.

Bu yazıyı Marx'ın devrim, siyaset ve örgüt sorunlarına ilişkin görüşleri ve bunlar üzerine yürüyen tartışmaları da içerecek biçimde tasarlamıştım. Ancak yazı uzadığı, teslim tarihi de geldiği için bu iki konu başka bir yazıya ve zamana kaldı.

"Marksizmin üç kaynağı"

Engels'in ölümünden sonra, sosyalizmin "papası" sayılan Karl Kautski'nin ve 1914'e kadar Kautski'yi en büyük Marksist teorisyen sayan Lenin'in Marksizmin kaynakları ile ilgili olarak yazdıkları sosyalist harekette genel kabul görmüş, belli bir yönde yorumlanıp kalıplaştırılmış ve kanımca yanılsamalı yargılara yol açmıştır.

Kautski, 1908 yılında "Marksizmin Üç Kaynağı"nda şunları yazıyordu:

"On dokuzuncu yüzyılda modern uygarlığı üç ulus temsil ediyordu. Ancak her üçünün de ruhunu özümsemiş ve böylece kendi yüzyılının tüm kazanımlarıyla silahlanmış bir kişi, Marx'ın ürettiği devasa eseri üretebilirdi. Bu üç ulusun düşüncelerinin sentezi -ki bu sentezde bu üç düşüncenin tek yanlı yönleri kaybolmuştur- Marx ve Engels'in tarihsel katkısının başlangıç noktasını oluşturur... "Marx ve Engels, İngiliz, Fransız ve Alman düşüncelerinde var olan tüm yüce ve be-

Marx'ın gençlik dönemindeki çalışmaları eserinin çıkış noktalarını, temel güdülerini ortaya koymak bakımından önemlidir.

reketli yanları kaynaştırarak modern bilimsel sosyalizmi yarattılar.” (3)

Lenin, 1913 yılında yazdığı “Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni” başlıklı makalesinde bu yorumu daha net anlatımlarla yineledi:

“Onun doktrini, felsefenin, ekonomi politiğin ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin doğrudan ve dolaysız bir **devamı** olarak doğmuştur... Marksist doktrin, Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizminde temsil edilen, insanlığın on dokuzuncu yüzyılda yarattığı en iyi ürünlerin meşru mirasçısıdır.

“İşte kısaca ana hatlarını vereceğimiz Marksizmin üç kaynağı ve aynı zamanda üç bileşeni bunlardır.” (4)

Bu değerlendirmelerin yer yer yazarlarının kastını da aşan yorumlara yol açtığını biliyoruz. Bunların en önemli üçü bu alıntılar referans gösterilerek, sosyalizmin “bilim” olduğunun, “sosyalizmin ekonomi politiği”nin ve kapitalizm ile sosyalizm arasında bağımsız bir toplumsal ekonomik formasyon olarak “sosyalist düzen”in icat edilmiş olmasıdır (5).

Yusuf Zamir’in şu saptamasına katılıyorum:

“Marx klasik Alman felsefesinin, İngiliz ekonomi politiğinin ve Fransız sosyalizminin ‘doğrudan ve dolaysız bir **devamı**’ ya da onların ‘meşru mirasçısı’ değildir. Marx

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831)

Resimde Marx ve Engels *New Reinisch Zeitung*’un matbaasında baskıyı kontrol ederken.

‘on dokuzuncu yüzyılın üç temel ideolojik akımını ... sürdüren ve tamamlayan’ değildir. Klasik Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizmi Marksizmin üç bileşeni, üç mütemmim cüzz’ü değildir. Marx bu üç kaynağı yanlışlarını düzeltip sentezleyerek kendi düşüncesinin içine almış değildir.

“Marx klasik Alman felsefesini, İngiliz ekonomi politiğini ve Fransız ütopik sosyalizmini **eleştirmiştir**. Marx bu üçlüyü eleştiriye tabi tutarak, onların mevcut insana aykırı faaliyetin zihinsel ufkunu aşamadığını ortaya çıkarmıştır. Marx, düşünceyi eleştirel bir mecrada ilerleterek, zihni içine hapsolduğu sapkın faaliyetin ötesine taşımayı, böylece insan faaliyetini kurtuluşa doğru yönlendirmeyi amaçlamıştır.” (6)

Öte yandan, sözü edilen bu üç kaynakla Marx ve Marksizm arasında başka türlü bir ilişki daha var ki, ona değinmeden geçmek olmaz.

Marksizmin oluşumunda, eleştirdiği bu üç kaynaklı zeminin, özellikle Hegelci idealist diyalektiğin ve İngiliz ekonomi politiğinin kendi alanlarındaki gelişkinliklerinden gelen katkısını unutmamak gerekir. Eleştirinin gücünü ve ufkunu, bir yanıyla da, eleştirinin yöneldiği zeminin gelişkinlik düzeyi belirlemektedir. Buradan bakıldığında, Hegel diyalektiğinin idealist özüne, İngiliz ekonomi politiğinin insan etkinliğini parçalayarak kendisini insan iradesinden bağımsızlaşmış üretim ve ekonomi alanının pozitif bilimi olarak sunan saptırmasına rağmen, ikisinin de kendi alanlarının en ileri, en gelişkin düzlemleri olduğunu kabul etmek gerekiyor. Eleştiri ve aşma, varolan ve devrimci eleştiriyle reddedilmesi gereken zeminin sınırlarında dolaşmayı gerektiriyor.

Öte yandan, Marksizmin oluşumunda, beslendiği, eleştirerek yadsıdığı felsefi, teorik zemin ve kaynaklar kadar, karşıtlıklar, ideolojik ve siyasal mücadeleler de önemli rol oynadı. Diyalektik yöntem Hegelciliğin, tarihsel maddecilik Marx’ın deyimiyle “eski materyalizmin”, artı-değer teorisi Adam Smith-David Ricardo ekonomi politiğinin eleştirilmesi ve aşılması yoluyla geliştirildi.

İnsanın özü ve yabancılaşma

İnsan komünizme yatkın mı? Bu, karşıtlarımızın, hatta birçok durumda kapitalizmin ezdiği umutsuz insanların çok ve sık dillendirdiği bir sorudur. Günlük yaşamda neredeyse sosyalizm/komünizm sözcüğünün geçtiği her yerde, her gün hepimizin duydukları aynıdır: Bu insanla olmaz! Olmaz; çünkü insan bireyci, çıkarcı, bencil, doğuştan kötü ve reka-

betçidir. İnsan insanın kurdudur vb.

Bu tür soru ve akıl yürütmelerin problemi, insanın özünü değişmez kabul etmelerinden ve insanı toplumsal ilişkilerle bağlamadan tek başına düşünmelerinden kaynaklanıyor.

İnsanın özü ya da doğası biyolojik maddi varlığından, doğuştan gelen yeti ve içgüdülerinden ibaret değildir. İnsan doğası, bunlarla birlikte toplumsal ilişki ve çelişkilerin, bunlardan etkilenen ve aynı zamanda bunları etkileyen bir varlığın oluşum sürecidir. Toplum değiştikçe insan doğası da değişmektedir. Tarih, insan doğasının sürekli dönüşümünden başka bir şey değildir. İnsan doğası, insanın ortaya çıkmasından ve toplumsal ilişkilere girmesinden başlayarak, tarihi oluşturmakta, aynı zamanda tarih ve toplum tarafından oluşturulmaktadır.

Marksistler arasında egemen eğilim, "insanın özü" ya da "insanın doğası" temasından uzak durmak biçimindedir. Bu uzak duruşta, Marx'ın *Feurbach Üzerine Tezler*'in altıncısında yazdıklarının önemli bir payı var: "İnsan özü, tek tek her bireyde doğuştan bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz gerçekte toplumsal ilişkiler bütünüdür!" (7)

İnsanın toplumsal ilişkilerden arındırılmış bir "özü" olamaz ve böyle bir tartışma bizim için konu dışıdır. Öte yandan, Marksizmin ve Marx'ın konuyla ilgili söyledikleri bu genel formülle sınırlı değil.

Maddenin hareket yasalarını anlama yöntemi olarak diyalektik ve toplumun sonuçta üretimin maddi güçleri tarafından belirlendiğini öne süren tarihsel materyalizm Marksizmin iki temel direğidir.

Marx'ın insanın "özü"nü, "doğası"nı, "yabancılaşma"sını en uzun ve kapsamlı biçimde incelediği yapıtı *1844 Elyazmaları*'dır. Bu çalışmada Marx insanın bilinçli bir türsel varlık olduğunu, insan etkinliğinin özgür etkinlik olduğunu, yabancılaşmış emeğin ilişkiyi tersine çevirdiğini vb. yazdı.

Althusser ve onu izleyenler, Marx'ın 1845'ten başlayarak tarihi ve siyaseti insanın özü üzerinde temellendiren her türlü teoriden koptuğunu ileri sürdüler. Onlara göre bu, Feuerbach hümanizminden anti-hümanizme, ideolojik olandan bilimsel olana doğru bir kopuştu. "Genç" Marx'ın yabancılaşma kavramı, "olgun" Marx'ın sonradan geliştirdiği materyalizmle çelişmekteydi. Sonuç olarak, insan doğası diye kendisinden yabancılaşılan bir şey yoktu; materyalizmde insan doğası kavramının yeri yoktu (8).

Burada bu çok kısaca özetlediğim görüşlerle uzun uzun tartışmayacağım. Marx'ın genç ve olgun Marx olarak bölündüğü ve "insanın özü", "insanın doğası" kavramlarının yadsındığı bu yaklaşım kanımca ne Marksizmin bütünüyle, yöntemiyle uyumludur; ne de doğrudur. Belki, Marx'ın son dönemlerinde daha az filozof ve daha çok ekonomi politik eleştirmeni olduğu söylenebilir. Ama kanımca, Marx'ın insanın özü ve yabancılaşma düşüncesinden koptuğu savı temellendirilemez. "Genç" Marx'ın felsefi görüşleri, onu olgunluk düşüncelerine hazırlamıştır. Yabancılaşma, kapitalizm ve ekonomi politik eleştirisinin önemli bir kavramıdır. Yabancılaşma kavram ve teorisiyle tarihsel materyalizm arasında bir çelişki yoktur. İnsanın uzaklaştığı bir "özü" ya da "doğa"sının olmadığı yerde yabancılaşma kavramı da olamaz. Kaldı ki, dikkatli bir gözle okunduğunda, "olgun" Marx'ın yazdıklarında daha önce çözümlediği durum ve kavramları yeniden tanımlama gereksinimi duymadan kullandığı görülecektir. Bertell Ollman'ın belirttiği gibi örneğin, "*Kapital*'deki analizlere dahil olduğu her durumda emek her zaman yabancılaşmış emektir; onun ima ettiği her şeyi içerir. Bu bakımdan *Kapital*'in yabancılaşma kuramının tam bir açıklamasını içermemesi Althusser'in ve diğer birkaç yazarın iddia ettiği gibi Marx'ın fikirlerini değiştirdiği anlamına gelmez…" (9)

Ludwig Feuerbach
(1804 - 1872)

Marx'ın *1844 Elyazmaları*'na uzunca bir "sunuş" yazan E. Botigelli, kendi deyimiyle iki "ilkesel" soru soruyor: "Filozof Marx neden ekonomi politik ile ilgileniyor? Ekonomi politikte ne bulmayı umuyor?" (10) Yanıta şöyle başlıyor: "Ekonomi politik, üretimin, yani özgül insan pratiğinin bilimidir. İnsan ürettiği için hayvandan ayrılır. Bu üretim, onun insan doğasının nesnel belirtisidir. Öyleyse yaratmış bulunduğu dünya, zorunlu olarak kendisinin bir dışavurumudur. Oysa, çelişkiler, savaşım, parçalanma imgesini işte bu dünya sunar." (11) Ve şöyle tamamlıyor: "**Ekonomi politik, Marx'a, insanın parçalanmışlığını açınlayacaktır**. (abç)" (12)

Bu yanıta ve yoruma katılıyorum. Marx'ı ekonomiği politiğin eleştirisine yönelten soru ve yanıt tam da buydu. Çıkış noktası insandı. İnsanın parçalanmasını, en insani pratik olan üretim üzerinden gösterdi. Marx ekonomi politik eleştirisini bunun için çalışmasının merkezine koydu.

İkinci kaynak, Norman Geras'ın "deneme" demeyi uygun gördüğü küçük ama dolgun içerikli kitabı (13). Geras bu kitapta Marx'ın konu üzerine yazdıklarının sistematik bir dökümünü yapıyor; kendi deyimiyle insanın bir özü olmadığı yönündeki "efsaneye" karşı güçlü kanıtlar getiriyor. Konuyla ilgili okuyucuya daha geniş bilgi ve kaynak için bu kitabı öneriyorum. Geras'ın konunun tartış-

malı iki yönünü kapsayan iki cümlesi şöyle: "Marx bireyin doğal yapısında bazı yetilerin doğuştan var olduğunu kabul etmekle beraber, bunların ortaya çıkması için toplumsal yaşamın varlığını önkoşul sayıyordu." Ve "… insanın tabiatı toplumsal ilişkilerin bütününe bağımlıysa da bu total bir bağımlılık değildir, toplumsal ilişkiler insan tabiatını tümüyle belirlemez sadece koşullandırır." (14)

Geras'ın değerlendirmesinin Marx'ın yaklaşımının aslına uygun bir özeti olduğunu düşünüyorum. İnsanın özünü, doğasını açığa çıkaran toplumsal yaşamdır. Ama toplumsal ilişkilere kendisi de toplumu etkileyerek ve değiştirerek müdahale eden bir varlık olarak insan, edilgin ve belirlenen değil, aynı zamanda etkin ve belirleyendir.

Aşağıdaki saptama ise, "bu insanla olur mu?" sorusunu soranlara yanıt niteliğinde:

"Tıpkı hiçbir balığın Mozart olamayacağı gibi, üyelerinin çoğunluğu doğuştan gelen niteliklerinden ötürü sosyalizme uygun erdemlere hiçbir koşulda sahip olamayacak olan hiçbir tür sosyalizmi gerçekleştiremez." (15)

Gerçekten de öyle, insan bir **tür varlık** olarak sosyalizme uygun değilse, sosyalizm ve komünizm boşlukta kalır.

Eksik ve yanlış algılamalara yol vermemek için bütün bunları Gramsci'nin formülasyonuyla tamamlamak yerinde olur: "Bir Marksist için 'insan nedir?' sorusu aslında insanın ne olabileceğine ilişkin bir sorudur." (16)

Yabancılaşma ve özgürleşme Marksizmin, çekilirse bütün yapının çökeceği temel taşlarıdır.

Marksist yabancılaşma kavramı, üretim ve emek süreçleri üzerinde geliştirilmiştir. Üstünlüğü de buradadır. Çünkü, üretmek yalnızca insana özgüdür. Gereksinmelerini karşılamak, yaşamın sürekliliğini sağlamak için üretim, tüm insan toplumlarının, toplum biçimlerinin ortak özelliğidir. O halde, en başta bu nedenle, emeğin yabancılaşması insanın yabancılaşmasıdır.

Bu açıdan yaklaşıldığında yabancılaşma, insanın üretim etkinliğindeki inisiyatifini yitirmesi, ürettiği metanın, yarattığı ilişkilerin kendi denetiminden uzaklaşması, tüm bunların onu sınırlayan, ona egemen bir güç olarak karşısına dikilmesidir. Sermayenin emek üzerindeki egemenliği, birikmiş, nesneleşmiş emeğin canlı emek üzerindeki egemenliğinden başka bir şey değildir. Emek, emekgücü olarak satıldığı anda, üreticinin yarattığı ürünler üzerinde denetim ve kullanım hakkı yok olmaktadır. Ne üretileceğine, nasıl üretileceğine, üretilene ne yapılacağına üretici değil sermaye sahibi karar vermektedir. İnsanın en yaratıcı etkinliği olan emek, böylece insanî özelliğini yitirmektedir.

Kapitalizm, değeri insandan alıp, satılmak üzere üretilen nesneye yüklemiştir. Emekgücünün alınıp satılan metaya dönüşmesi, emeği, emekçinin yaşamını yeniden üretmesinin zorunlu koşulu durumuna getirmiştir.

Kısa öykü şöyledir: İnsan ürettiği şeyi tüketerek, üretim sırasında tükettiği beden gücünü yeniden kazanır ve aynı zamanda bedenini denetleyecek zihin gücünü artırır. İlkel toplumda, yiyeceklerin paylaşılması üretim ile tüketimi birleştiren halkaydı. Topluluğun üyeleri, ortaklaşa ürettiklerini, eşit paylara bölerek tüketirlerdi. Paylar ister istemez eşitti, çünkü bütün topluluğun ortak çabası sonucunda ancak topluluğun varlığını sürdürmesini sağlayacak miktarda üretim yapılabilmekteydi. Üretim fazlası diye bir şey yoktu. Daha gelişkin araçların kullanılmasıyla tüketilenden **fazla** üretimin gündeme gelmesi işbölümünün temelini oluşturdu. Emek üretkenliği artıkça, ortaklık azalma eğilimi gösterdi. Üretici artık **kendisi için** bir ürün fazlası üretebilmekte, topluluk için yaptığı zorunlu çalışma ile kendisi için yaptığı çalışmayı birbirinden ayırabilmektedir. Kendi üretim fazlasını sahiplenmesiyle birlikte ürün de meta olma yolunda ilk adımı atmaktadır. **Kritik nokta bu sürecin niteliksel bakımdan yeni bir işbölümü doğurması, kafa emeği ile kol emeğinin birbirinden ayrılmasıdır.** Üretimin daha da geliştirilmesiyle birlikte denetim ve toplumsal örgütlenme gereksinimi kendini yeni bir düzeyde dayatmakta, topluluğun bir kesimi kol emeğinin bütünüyle dışına çıkmakta, üretim araçlarını, üretim örgütlenmesini ve kurallarını denetleyen bu kişiler en sonunda egemen sınıfı oluşturmaktadırlar. "İlk kafa emekçileri, üretimi düzenleyen ve örgütleyen şefler ve rahiplerdi. Kol emekçileri ise zanaatkârlardan ve rençperlerden oluşuyordu." (17)

Toplumun sınıflara bölünmesiyle çakışan bir olgu olan kafa ve kol emeği arasındaki işbölümü, tarihte ilk kez bir azınlığın zorunlu ihtiyaç maddelerini sağlamak için çalışma zorunluluğundan kurtulup toplumun üstüne çıkmasıydı. Dolayısıyla,

yabancılaşma doğrultusunda da atılan ilk adımdı.

Emeğin yabancılaşması, insanın yabancılaşmasının kaynağıysa, yabancılaşmanın sona erdirilmesi de insanın doğallığına, özüne, insanlığına kavuşması olacağı için özgürleşmedir.

Yabancılaşma, beyinle elin, kafa emeğiyle kol emeğinin birbirinden ayrıldığı, emeğin parçalandığı noktada başladı. Mülkiyet ve sınıf ayrışması bu temelde gelişti. Sınıfsal ayrışma emeğin ve üretilenin soyutlanmasını, bu soyutlama kapitalistin kiraladığı işçinin niteliğine, yeteneğine tümüyle kayıtsızlaşmasını getirdi. Üretimle tüketim, ekonomiyle siyaset de birbirinden ayrıştı. Serfler bizzat ürettiklerinin bir bölümünü tüketiyorlardı; kapitalizmin işçisi ürettiğini değil ücret olarak edindiği parayla satın aldıklarını tüketmeye başladı. Paranın devreye girmesi, üretim ve tüketimin hem zaman, hem mekân olarak ayrılmasını getirdi. Benzer biçimde, sınıf ilişkisinin para/değer üzerinden kurulması ekonomik ve siyasal alanları da ayrıştırdı.

Bütün bunların temelinde toplumsal işbölümü ve özel mülkiyet var.

Emek, işbölümünün ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte insanın yaratıcı doğal etkinliği olma özelliğini yitirdi. Emeğin sonuçları, yani ürünleri doğrudan üreticiden "ücretli emek" ilişkisi ile ayrıldı. Üretilen nesne, onu üreten işçinin karşısına ondan bağımsız, yabancı bir şey olarak çıktı. Canlı emek ise, emek süreci boyunca üretilen nesneye katılarak, onun tarafından içerildi. Ölü emek durumunu aldı. Sermaye, ölü emek birikiminden başka bir şey değildir.

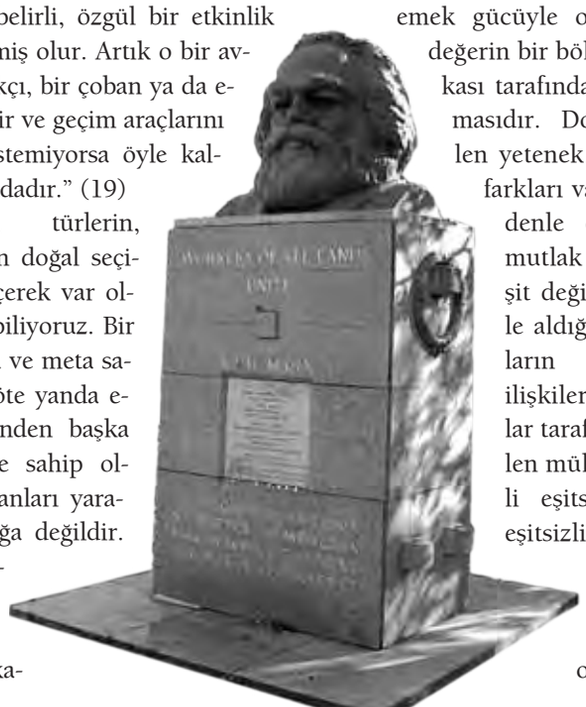
Alman İdeolojisi'nde altı çizildiği gibi, toplumsal işbölümünün ilk biçimi kadın ve çocukların erkeğin kölesi oldukları bir ilişkiydi ve mülkiyetin ilk çekirdek biçimini içeriyordu. "Aile içindeki bu gizli kölelik, çok kaba olmasına rağmen ilk mülkiyettir. Ama bu ilkel mülkiyet daha bu ilk evresinde bile modern ekonomistlerin tanımlamasına tam uymaktadır. Bu tanıma göre mülkiyet, başkasının emek gücünden yararlanma yetkisidir. Kaldı ki işbölümü ve özel mülkiyet özdeş deyimlerdir." (18) Birinin bir başkasının emek gücünden karşılıksız yararlanması işbölümünün sonucudur.

İşbölümü tek bir bireyin ya da tek bir ailenin çıkarları ile birbirleriyle ilişki halinde olan bireylerin tümünden oluşan kolektifin çıkarları arasındaki çelişkiyi de içerir. Ayrıca, işbölümü bireysel ve ortak çıkar arasında bir farklılaşmadır ve insanın eyleminin dışarıdan bir dayatma ile bölünmesidir. Bölünme gönüllülüğe değil, zorunluluğa dayandığı için, insan kendi emeğini denetleyemez, emeği onu köleleştiren yabancı bir güç durumunu alır. "Çünkü işbölümü ortaya çıkar çıkmaz her insan, kendisine dayatılmış ve ondan kaçamayacağı belirli, özgül bir etkinlik alanı edinmiş olur. Artık o bir avcı, bir balıkçı, bir çoban ya da eleştirmendir ve geçim araçlarını yitirmek istemiyorsa öyle kalmak zorundadır." (19)

Doğada, türlerin, hayvanların doğal seçilimden geçerek var olduklarını biliyoruz. Bir yanda para ve meta sahiplerini, öte yanda emek gücünden başka hiçbir şeye sahip olmayan insanları yaratan ise doğa değildir. Özel mülkiyet, son anlatımını kapitalizmde bulan bir evrimin, sayısız ekonomik dönüşümlerin, eski bir dizi toplumsal üretim biçiminin yok olmasının ürünüdür. Her tarihsel dönemde mülkiyet içinde var olduğu toplumsal ilişkiler altında biçimlenmiştir. Mülkiyet kendi başına bağımsız bir ilişki, kategori değildir. Kapitalist özel mülkiyet, kapitalist üretimin tüm toplumsal ilişkileri içinde tanımlanabilir. Özel mülkiyet yabancılaşmış emekten doğmuş, emek de özel mülkiyet aracılığıyla yabancılaşmıştır. Mülkiyet ile mülkiyetsizlik arasındaki karşıtlık, emek-sermaye karşıtlığıdır.

Bir eşikten sonra, özel mülkiyet insanı körleştirmekte, yabancılaşmanın asıl üreticisi olmaktadır. Marx bunu şöyle anlatıyor:

"Özel mülkiyet denilen şey bizi o kadar alıklaştırdı ve tek yanlılaştırdı ki, artık bir nesne yalnızca ona sahip olduğumuz zaman bizimdir -sermayemiz olarak var olduğu ya da doğrudan, yiyerek, içerek, giyerek, içinde oturarak sahip olduğumuz, kısaca tarafımızdan kullanıldığı zaman- bizimdir… Böylece yaşam, emeğin sermayeleşmesi haline dönüşmektedir. Bütün fiziksel ve ruhsal duyumların yerini, bunların kaba bir yabancılaştırması olan **sahip olma** duygusu almaktadır." (20)

Sömürü, insanın emek gücüne, emek gücüyle ortaya çıkan değerin bir bölümüne başkası tarafından el konulmasıdır. Doğuştan gelen yetenek ve kapasite farkları var ve bu nedenle de insanlar mutlak anlamda eşit değil. Burada ele aldığımız, insanların birbirleriyle ilişkilerinde, insanlar tarafından üretilen mülkiyet temelli eşitsizliktir. Bu eşitsizlik, üretim araçlarına sahip olmaktan/olmamaktan

gelen toplumsal roller ve ilişkiler üzerinden yükselmekte ve derece derece toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kendisini yeniden üretmektedir. Mülkiyet bir toplumsal ilişkidir.

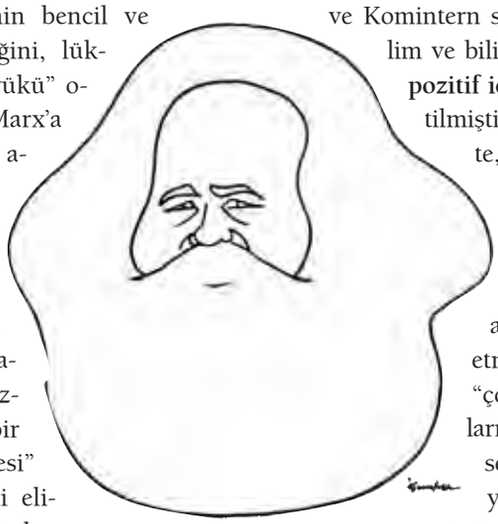
"İşgününün" emekçinin tüm yaşamını, tüm zamanlarını alacak biçimde genişletilmesi emeğin yabancılaşmasının önemli bir cephesidir. Artı-emeğe duyduğu kurt açlığıyla sermaye, işgünün yalnız ahlâki değil, fiziksel üst sınırlarını da çiğner geçer. İnsan bedeninin gelişmesi, sağlığının devamı için gerekli zamana da el koyar. "İşgücünün yaşam süresi sermayeyi ilgilendirmez. Onu ilgilendiren tek şey, bir işgünü boyunca akışı sağlayabilecek azami işgücüdür. Bu amacına, tıpkı açgözlü bir çiftçinin, toprağın verimliliğini tüketerek ondan elden geldiğince fazla ürün koparması gibi, işçinin hayatını kısaltarak ulaşır." (21)

Yabancılaşma insanın özsel varlığı ile içinde bulunduğu koşullar arasındaki çelişkiyi anlatır. Yabancılaşmış toplumsal ilişkiler içinde biçimlenen insan aklı, toplumu, yanılsamalarla, fetişlerle algılar.

Marx insanın komünizmle kendi özüne geri döneceğini söylüyordu. İnsanın önüne, özüne **dönmek** metaforuyla, **ileriye** giderek ve yeniden üreterek ulaşabileceği bir kurtuluş hedefi koyuyordu. Doğrudan üreticilerin kolektif, ortak, toplumsal eylemiyle gerçekleştirilecek bir hedef: Komünizm!

Marx asla yoksulluğu yüceltmedi; ama kapitalizmin bencil ve eşitsiz zenginliğini, lüksü insanlığın "yükü" olarak gördü. Marx'a göre insanın amacı, içindeki zenginliği ortaya çıkarmak, kendini doğurmaktır. Marx kendi yaşamında, kapitalizmin dayattığı bir "para makinesi" olma seçeneğini elinin tersiyle itti; bunun bedelini ailesiyle birlikte büyük yoksulluk ve acılar içinde ödedi; ama kendini doğurmayı da başardı.

"Bilimsel sosyalizm" mi?

Marx'ın felsefeye, daha özel bir alan olarak ekonomi politiğe olduğu gibi genel olarak bilime yaklaşımı da eleştireldir. Marx, "bilim" başlığını da yanlış ve yalan olanın eleştirisi üzerinden, bu anlamda olumsuz ve karşıt bir konumdan ele almıştır.

Doğa bilimleriyle ve genel olarak bilim alanındaki gelişmelerle daha yakından ilgilenen Engels'te ise bilimselliğe daha olumlu ve güçlü bir vurgu vardır ve sonradan sosyalizmin bilimselliği, "bilimsel sosyalizm" üzerine determinist, hatta dogmatik bir anlayış kuranlar bu vurgulardan güç almışlardır. Engels, bu görüşleri ütopik sosyalizmi eleştirirken ileri sürmüştü; deterministler ise sosyalizmin bilimselliğini reel sosyalizmin tezi durumuna getirdiler.

Bilimselliğe, nesnelliğe aşırı vurgu İkinci Enternasyonal, Ekim Devrimi sonrası komünist hareket ve Komintern üzerinde aynı kökten güç alan farklı eğilimlerin yeşerip serpilmesine yol açtı.

İkinci Enternasyonal döneminde ve özellikle de tek ülkede sosyalizm ve Komintern süreçlerinde bilim ve bilimsel sosyalizm **pozitif içeriğiyle** yüceltilmiştir. Bu yüceltişte, Marksistlerin o dönemde yüz yüze oldukları çetin sorun ve açmazlarla baş etmekte bilimden "çözüm" arayışları kadar, "bilimsellik"in sağlayacağı destek ve üstünlüklerden yararlanma isteği, bir tür pragmatizm de rol oynamıştır. Güdüsel nedenleri ne olursa olsun, sonuçta bilimsel yasaların sırlarına varmış, hatta bilgi ve bilim tekeline sahip, her şeyi bilen, yaptıkları, yapacakları her şey "bilimsel sosyalizm" olduğu için her zaman haklı ve doğru olarak kabul edilen yanılmaz bir önderlik ve siyaset anlayışı yerleşmiştir.

Tarihin ve toplumun hareket yasalarının, "bilimin" "bizimle" olduğunu düşünmek ve söylemek, kuşku yok ki, kendi başına bir güç senaryosudur. "Bilimsel sosyalizm", örneğin 1970'li yıllarda, Türkiye'de hem sosyal demokratlara, hem de komünistlere mesafe koymak isteyen sendikacıların dillerinden düşürmedikleri bir kavramdı.

Marksizm bilimsellik iddiası taşır ve bilimsel yöntemler kullanır, ancak ne teoriye, ne de salt bilime indirgenebilir. Sosyalizmin kendinden menkul bir nesnellik, yanılmazlık, mutlaklık anlamında "bilimsel" olduğu iddiası doğru ve bilimsel değildir. Marksizmin esas yaklaşımı, "bilimsel sosyalizm" inşa etmek değil, bilimi gerçeklikle düşüncenin birbirinden ayrıldığı, işçi sınıfına, emekçilere dışsal bir disiplin olmaktan çıkarmak, tarih bilimi olarak evrenselleştirmektir. Marx'ın en büyük ve benzersiz başarısı bir **tarih bilimi** yaratmasıdır. Marx'a göre sonunda da tek bir bilim kalacaktır: tarih bilimi!

Marx ve Engels'in, iki ayrı cephe-

de, ütopik sosyalistlerle ve anarşistlerle yürüttüğü tartışma ve mücadeleler de Marksizmi etkiledi. Ütopik sosyalizmle mücadele, Marksizmin materyalist-bilimsel yönünü sivriltti; anarşizmle ayrışma, devrimci-idealist yaklaşımlara, Marx'ın deyimiyle "devrim simyacılığına" karşı bağışıklık kazandırdı. Öte yandan, bu iki cepheli tartışma ve mücadelelerin bilimsellik vurgusunu koyulaştırıcı, politik örgütlenme, strateji alanlarındaki girişkenliği güdükleştirici bir etkisi de oldu.

"Tarihin yönü" var mı?

Filozofları, düşünürleri, siyasetçileri yüzlerce yıldır uğraştıran soru, tarihin bir nesnelliği, genel bir yönü, doğrultusu olup olmadığı sorusudur. Sorunun iki zıt ve uç yanıtı biliniyor. Bir yanda, tarihin bir amacı, birbirini zorunlu olarak izlemesi gereken aşamaları, varacağı nokta önceden belli doğrusal bir güzergâhı olduğunu savunan kaba determinist/materyalist görüş yer alıyor. Öte yanda, tarihin bir nesnelliği olduğunu, insan etkinliğini de içeren belli nesnel koşulların belli sonuçları doğuracağı düşüncesini tümüyle yadsıyanlar var. Tarihin amacını başından belirleyen bir manevi üstün iradeye bağlayan metafizik-kaderci yaklaşım bizim için konu dışı. Kaba materyalizm üzerinde durmamız gerekiyor.

Kaba materyalizmin en büyük kusuru, nesnel dünya ile onun içinde devinen özne arasındaki canlı bağı kuramaması, ikisi arasındaki etkileşimi görememesidir. Bu materyalizm anlayışına göre, nesnel, yalnızca insanın duyu organlarıyla algıladığı fizik dünyadır. Düşünce, maddenin edilgen bir yansımasıdır. İnsan dünyayı bu yansıma üzerinden tanır. Hareket noktası çok farklı olduğu halde varılan sonuçlar, idealist filozoflarınkine benzemektedir.

Tarih, insan iradesinden bağımsız nesnel bir harekete sahipse, mücadelenin hiçbir işlevi yoktur. Ayrıca, böyle ele alındığında, mücadele kavramı, tümüyle ikincil, araçsal bir yere yerleştirilmiş, tanımı değiştirilmiş olur. Önceden belli bir sona doğru ilerleyen nesnel hareket düşüncesi mücadeleyi önemsizleştirir. Nesnel yasaların kendi başına "hükmünü icra" ettiği bir dünyada insan ne yapabilir ki?

Hegel diyalektiği, iki can alıcı noktada kendinden önceki tarih ve birey/toplum algılamasının aşılmasıydı: Tarih bütünsel bir süreçtir! Nesnel süreç ancak insan eylemi ile birlikte bir bütündür! İnsan, tarihsel nesnellik içindeki eylemiyle tarihi ve kendisini yaratır!

İnsan düşüncesindeki çok önemli kilometre taşlarından biri olmasına rağmen Hegel diyalektiği idealistti. Marx, Hegel'in tarih ve doğaya keyfi biçimde uygulanan idealist diyalektiğiyle kendi diyalektiği arasındaki farkı şöyle özetledi:

"Benim diyalektik yöntemim, Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel'e göre, insan beyninin yaşam süreci, yani düşünme süreci, gerçek dünyanın yaratıcı gücüdür ve gerçek dünya sadece 'İdeanın' dış, görüngesel biçimidir. Bende ise tam tersine, idea, insan zihninde yansıtılmış ve düşünce biçimlerine tercüme edilmiş maddi dünyadan başka bir şey değildir." (22)

Marx ve Engels, ilkel materyalizmle mücadelede ise Feurbach'ı karşılarına aldılar ve Feuerbach materyalizminin en çok insanı edilgenleştiren yönünü eleştirdiler. Bu eleştirinin en çarpıcı pasajlarından birinde, Feuerbach'ın ve o güne kadarki materyalistlerin baş kusurunun yalnızca duyu organlarıyla algılanan dünyayı nesne olarak kavramaları, 'devrimci' etkinliğin, 'pratik eleştirel' etkinliğin önemini anlamamaları olduğunu yazdılar (23).

Marx ve Engels'e göre insan, tarihsel nesnelliğin etkin bileşenidir. **İnsan etkinliğinin kendisi de nesnelliktir.** Tam da bu nedenle "Tarih insanları **kendi** özel amaçları doğrultusunda araç olarak kullanan ayrı bir kişi değildir. Tarih, kendi amaçları peşinde koşan insanların etkinliğinden **başka bir şey** değildir." (24)

Feuerbach, dünyanın dinsel-hayali ve gerçek dünya olarak ikilenmesinden çıkarak dinsel dünyayı seküler temel üzerinde çözmeye çalıştı. Marx'a göre ise, bu olamazdı. Çünkü, dünyasal temel kendi içinde bölünmüştü ve kendi kendisiyle çelişki halindeydi. Dinsel duygunun kendisi de bir toplumsal üründü.

Tarihin ve toplumun bir nesnelliği, bilinebilir **hareket yasaları** var mıdır? Tarihsel ve toplumsal bir varlık olan insanın amacı olabilir mi, olmalı mıdır, bir amaç peşinde davranan kolektif insanın yaşam koşullarını, ortamını, toplumsal ilişkileri değiştirmesi, amacı doğrultusunda dönüştürmesi olanaklı mıdır?

Bu sorular yanıtlanırken, tarihin ve toplumun hareket yasaları olduğu önermesini "tarihin ve toplumun önceden belirlenmiş bir amacı olduğu" biçiminde sunmak çok başvurulan bir çarpıtmadır. Tartışmayı bu çar-

pıtma ve aldatmacalardan arındırmak gerekiyor. Tek, mutlak, her şeyi kendisine bir tür otomatizmle bağlayan bir büyük yasadan değil, kimi zaman birbirine zıt eğilimler biçiminde ortaya çıkan, birbiriyle çatışan, birbirlerinin işleyiş ve gerçekleşme süreçlerini etkileyen yasalardan söz ediyoruz. **Amaç ancak insan eylemi için söz konusu olabilir ve tarihsel sürecin kendisine bir amaç atfetmek, hangi biçimde yapılırsa yapılsın, idealist ve metafizik bir düşüncedir.**

Marx, bugün büyük bir koronun Marksizme yapıştırmaya çalıştığı kaderci, tarihin kendine özgü bir amaçla ilerlediğini vazeden tarih anlayışını önceden görmüş gibidir:

"Tarihsel gelişim, spekülatif biçimde öyle çarpıtılabilir ki, sonraki tarih daha önceki tarihin amacı haline getirilir, örneğin, Amerika'nın keşfinin amacı Fransız Devrimi'nin patlak vermesine yardımcı olmakmış gibi sunulur. Böylelikle tarih kendisine özel hedefler belirler ve 'öteki kişiler düzeyinde bir kişi' haline gelir…, önceki tarihin 'yazgısı', 'özü' ya da 'fikri', gibi sözcükler, sonraki tarihten, daha önceki tarihin sonraki tarihe etkin biçimde nüfuz edişinden… başka hiçbir anlama gelmez." (25)

Marx'ın tarihin amacının olabileceğini savunduğunu düşünmek saçmadır. Belirli koşullarda yaşayan insanların hedefleri olabilir ve bu hedeflerin bu koşullar içinde pratiğe geçirilmesi tarihi oluşturur.

Tarihsel deneyimden genel, soyut teorik sonuçlar, dersler çıkarmak, dönüştürücü insan eylemini teorik düzeyde, kavramlar, düşünceler olarak yeniden üretmek son derece çetin bir iştir. Bu dünyada olup biten her şey birbirini izleyen, birbirinden üreyen, çeşitlenen, çelişen, gelişen, değişik ivme ve boyutlar kazanan, yine de bir bütünlük gösteren öğe ve süreçlerden oluşmaktadır. Her özgül durum ve süreç kendi içinde bir dizge olarak hem bir ayrılığı, kopukluğu, hem de öteki dizgelerle birlikte bütünselliği ve sürekliliği oluşturmaktadır. İnsan aklının, bilimsel, teorik çalışmanın yöntemleri ve gücü ise evreni tek, büyük ve evrensel bir dizge olarak olduğu gibi, devindiği gibi algılamamıza olanak vermiyor. Bilimdeki, teorideki tüm ilerlemelere rağmen, bilinemeyen hep vardır. Bilinemeyen varsa, kuşku, sorgulama ve arayış da olacaktır.

Devrimci, dönüştürücü pratiği buna rağmen olanaklı kılan, nesnelliğin tarihsel bağlam ve kesit olarak somutlanabilmesidir. Maddi olgu ve süreçler tarihsel olarak belirlenmiş, üst ve evrensel dizgeyle ilişkileri değiştirilmiş, yeniden kurulmuş olarak karşımıza çıkıyorlar. Somut gerçek karmaşıktır. **Ancak, somut aynı zamanda bir "sadelik" tir.** Ana ve ikincil, başat ve bağımlı öğelerin ayırt edilmesi, müdahalenin doğrultusu ve etkisi bakımından sonuç belirleyici olabilmektedir. İnsan iradesi, müdahalesi, siyasal ve örgütlü etkinlik ancak bu öncelik ve sadeleştirmenin yapıldığı durum ve koşullarda yaşam bulmaktadır. Gerçekte hiçbir şey mutlak ve kutsal değildir. Somutun zenginliği içindeki sadeliği bulmak, amaç yönünde müdahale etmek ise emek ve yaratıcı çaba gerektiren insani bir etkinliktir.

Karl Marx ve ailesi Engels ile.

Marksist tarih anlayışının üstünlüğü, insanın tarihin öznesi ve yapıcısı olarak neyi yapabileceği ve aynı zamanda tarihin konusu olarak neyi yapamayacağının bilincini üretmeye elverişli yapısından gelmektedir.

Aydınlanma ve Marksizm

İnsanın birey olma sürecinde burjuva devrimleriyle, kapitalizmle birlikte önemli bir adım atıldığı kuşkusuzdur. Üretim araçlarına sahip kapitalist, işgücüne sahiplikten başka yaşamak için hiçbir olanağı olmayan "özgür işçi" ve bu iki sahipliği çelişkili biçimde varlığında birleştiren küçük üretici burjuva toplumun "birey"leri olarak var oldular. Birey olmanın ideolojik cephesinde, kapitalistleşme süreçlerine koşut aydınlanma atılımı yer aldı.

Aydınlanma, Batı Avrupa'da oldukça uzun bir **kilise karşıtlığı** birikiminin ve süreç içinde burjuva sınıfı doğuran kapitalizm öncesi **ticari etkinliğin** buluştuğu kavşakta doğdu. İki temel sütun üzerinde inşa edildi: İlerleme düşüncesi ve materyalizm. Bu iki açılım çok önemli bir tarihsel ilerlemeydi. Ama iki temel zaafı en başından taşıyordu: Aydınlanmacı ilerleme düşüncesi, **üretim biçimleri** ve **sınıf mücadelesi** kavramlarından yoksundu. İkincisi, Aydınlanmacı materyalizm, diyalektik olmayan bir materyalizmdi. Yeri gelmişken eklemekte yarar var; Marksistler açısından kapitalizm, diyalektik olarak sosyalizmi hazırladığı için ilerleme sayılmaktadır (26). Bugün, kapitalizmin bu tanım çerçevesinde bile ilerleyecek bir yeri kalmamıştır. İkincisi, aydınlanmacılığı, bu geleneğin ilerici yönüne kendi varoluşunun çok kısa ve geçici bir döneminde sahip çıkan burjuvaziyle özdeşleştirmemek gerekir. Aydınlanmacılık binlerce yıllık din ve kilise karşıtı düşüncenin, Rönesans atılımının ürünüdür. Yükselen ve egemen sınıf olan burjuvazi

aydınlanmacılığı sömürmüş, asimile etmiş ve karartmıştır.

İnsanı, kuşkuculuğu, deneyselliği ve bireyselliği öne çıkaran; metafizik düşünceyle, doğmacılıkla, skolastizmle mücadeleyi yükselten; toplum yaşamını dinsel inancın sultasından kurtulmuş akılla düzenleme amacını, akılla nesnel yasaların kavranabilir olduğu düşüncesini yayan aydınlanma açılımı insanın bireyleşmesi sürecine önemli bir ideolojik katkı yaptı. Ne var ki, aydınlanmacılık Ortaçağın karanlığına güçlü bir ışık tutarken, toplumsal olgu ve süreçler arasındaki bütünsellik ve nedensellik ilişkilerini derinlemesine çözecek bir yöntemsel çerçeve yaratamadı. Din ve boş inançlar karşısında aklın egemenliği, aklın yüceltilmesi açılımı, bu kez pozitivizm, nesnelci idealizm, mekanik ve döngüsel determinizm, ussal bilinemezcilik türünden birbiriyle kimi zaman uyumlu, kimi zaman çelişkili düşüncelerle sakatlandı. Çok daha önemlisi, burjuva egemenliği pekiştikçe, aydınlanma akılcılığı, sömürünün de akılcılaştırılmasına hizmet etti.

Bütün bu değinmelerin günümüz açısından önemi şuradan geliyor: Aydınlanmanın temsilcisi ve taşıyıcısı burjuva sınıfın, tarihsel ve toplumsal konumu işçi sınıfı hareketiyle ve Marksizmle karşı karşıya geldiği andan başlayarak önemli bir değişikliğe uğradı. Bu sürecin, 20. yüzyılın başında ve sonunda kendini güçlü biçimde duyuran, ikisi de aydınlanma geleneğini çaresizliğe uğratan iki önemli uğrağı olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, Ekim Devrimi ile başlayan dönemdir. Bu dönem aydınlanmacılık üzerinde hem ileriye, hem de geriye çekici, gericileştirici (reaksiyoner) etkiler yarattı. Sosyalizm, bir yandan aydınlanmacılığın da şu ya da bu biçimde kendini sürdürebilmesine enerji sağlayan güçlü bir kaynaktı. Ama son derece diyalektik bir ilişkiyle sosyalizmin ışığı, aynı zamanda gericiliği tırmandırdı. Işığın parlak olduğu yerde gölge ve karanlık da koyu oldu.

Geç kapitalistleşen ve Batı'daki süreçlerden geçmeyen Türkiye tipindeki ülkeler ise, aydınlanmacılığı ya hiç yaşamadan ya da "yukarıdan" yaşayarak kapitalistleştiler. Birey olmadan bireyciliğe geçiş, dinsel cemaat kültürüyle kapitalist ekonomi içinde sermaye sahibi özne olarak yükseliş birçok toplumsal soru ve probleme kaynaklık etti.

Sosyalizmin güç ve etki yitirdiği "gerici ara dönem" olarak adlandırdığım günümüzde ise, enerji kaynağının zayıflamasıyla birlikte, burjuva aydınlanmacılığının pili de boşaldı.

Bu çok kısa özetlenen sürecin ürünü olan birey, kendini ve dünyayı değiştiren, geliştiren özgür insan olma yönünde ilerleyemedi; kapitalizm insanı bencilleştirdi; aynı anlama gelmek üzere bireycileştirdi. Birey olmak, kapitalizm altında insanlığın attığı önemli bir adımdı. Bireycilik bu adımın geri alınması oldu.

Burada bir parantez içi not olarak postmodernizmin, buradan bakıldığında **premodernist** olduğunu söyleyeceğim. Çünkü, bu en güncel ve sürümdeki burjuva felsefesi, temel önerme olarak, gerçekliğin toplumsal ve nesnel değil öznel ve inançsal olduğunu ileri sürmektedir. Nesnellik diye bir şey yoktur; dış dünya önemli değildir; asıl gerçek kişinin algıladığı, inandığı dünyadır. Bu, pozitivizme ve materyalizme karşı idealist felsefenin, inancın ve dogmatizmin savunusudur. Nesnellik, bilimsellik, bütünsellik, dünyanın bilinebilirliği ve değiştirilebilirliği yadsınmakta, bilinemezcilik, kesinsizlik, parçacılık yüceltilmektedir. Toplumsallık, sınıfsallık, sınıf mücadelesi yerine mikro kimlikçilik, mikro milliyetçilik, saçılmış bireylerin, yerel cemaatlerin dağınık mücadeleleri önerilmektedir.

Metafizik düşünce ve ideolojinin bunca yıl sonra, burjuva toplumlarında egemen duruma gelmesinin başka ve daha "güncel" nedenlerinin de olması gerekir.

İçinden geçmekte olduğumuz gerici ara dönemde, neredeyse dünyanın her yerinde bilimdışı, mistik bir düşünsel ikliminin egemen olmasının bir nedeni, yoksulluğun ve eşitsizliğin görülmemiş ölçüde artmasıdır. Emekçilerin, yoksulların, bugünkü düzen içinde dünya nimetlerine ulaşma olasılıklarını olağanüstü ayrıksı ve rastlantısal durumlar dışında kalmamıştır. Düzeni değiştirmeye yönelik umut ve enerji zayıflamıştır. Bilimdışı, hayal ürünü görüşlerin güç kazanmasının, çaresiz insanın gerçek yerine büyüye, bu dünya yerine öteki dünyaya, siyasal örgüt yerine tarikatlara, tarihsel gerçeklikler ve nesnellikler yerine efsanelere inanmaya yönelmesinin önemli nedenlerinden biri budur. Aynı madalyon öteki yüzünde ise, hükmeden sınıfın, büyük çoğunluğun bu duruma ancak öteki dünya hayaliyle rıza göstereceği bilgisi ve bilinciyle hareket etmesi ve bir mutlu azınlığın hedonist (hazcı) dünyası uğruna tüm insani ve evrensel iddia ve kavramlarından vazgeçmesi ve bunun yarattığı büyük boşluk var.

Düzen sözcülerinin itirafları kimi zaman, "biz" karşıtların eleştirilerinden daha açıklayıcı olabiliyor. Emperyalizmin ünlü "guru"larından, Polonya kökenli bilinçli bir antikomünist ve Carter'ın dış güvenlik başdanışmanı olan Zbigniev Brzezinski Nobel ödüllü Czeslaw Milosz'un 1991'deki bir yazısından şu saptamayı katılarak aktarıyor: "Bana kalırsa, Marksizm'in başarılı olmasının asıl nedeni, Avrupa kıtasındaki dini duyguların zaman içinde zayıflamasıdır." (27)

Brzezinski, "gelişmiş, zengin ve demokratik" diye nitelediği kapita-

list ülkelerin, "kilise ve devlet işlerinin ayrılmasını da istismar ederek, dinsel faktörün alanını daralttığını ama bunun yerine geçecek herhangi bir dünyevi 'kategorik zorunluluk'" yaratmadığını, ve böylece insanın içsel ahlaki yasalarının bir boşluğa dönüştüğünü yazıyor (28). Böylece, sekülerleşme ile birlikte nasıl bir "boşluk" doğduğunu egemenlerin ağzından öğrenmiş oluyor, deyim uygunsa "mikro inanç" topluluklarının bu boşluğu yukarıdaki alıntıların yazıldığı tarihten on yıl kadar sonra nasıl doldurulduğunu ise bugün çıplak gözle görüyoruz.

Teorik ve tarihsel sınırlarına gelen, zamanı dolan dönemler yaşamlarını olumlusundan değil olumsuzundan, tersinden çözümlerle uzatıyorlar. Maddi zenginlik bakımından dev boyutlar almış "kendi" varlıklarının ve çıkarlarının ötesinde hiçbir genel, toplumsal, kamusal çıkar ya da gerekliliğin temsilcileri değiller artık.

Marksizm Avrupamerkezci mi?

Marksizme yöneltilen eleştirilerden biri "Avrupa merkezcilik"tir.

"Avrupa", Urallardan Atlantik'e kadar olan coğrafya olarak biliniyor. Tarihsel ve siyasal bir terim olarak ise değişmez bir coğrafyayı değil, ekonomik, toplumsal, kültürel bir süreci, oluşumu anlatmak için kullanılıyor.

Böyle yaklaşıldığında "Avrupa" esas olarak Avrupa kıtasının batıya açılan bölümünü, "oluşum" ise uzun bir tarihsel süreci, daha çok da Rönesans, aydınlanma ve belli bir tarihten itibaren kapitalizmi anlatıyor.

Avrupa, feodalitenin ve kapitalizmin doğduğu, gelişip dünyaya yayıldığı merkezdir. Kapitalizm, doğası gereği alanını genişletmek, yayılmak zorunda olan dünya-tarihsel bir formasyondur ve kapitalizmin ulusal pazarı ve giderek dünya pazarını oluşturmasıyla, bu formasyonun beşiği olan Avrupa kendini dünya tarihinin ve uygarlığının modeli olarak algılamaya, bu modele uymayan öğeleri "sapma" saymaya yönelmiş; Avrupa dışındaki tarihsel oluşumlarda ise kendi tarihlerini söz konusu modele göre yeniden kurma eğilimleri baş göstermiştir. Avrupamerkezcilik denen şey de budur: Dünya tarihini Avrupa tarihi olarak anlayan, anlamlandıran ve kurgulayan yaklaşım.

Kapitalizm kendi modelini dünyaya yalnızca ticaretle, dünya pazarını oluşturmakla vb. değil, ateş ve barutla, zor ve şiddetle sömürgecilik ve emperyalizmle dayattı.

Kominist Parti Manifestosu'nun ilk baskısı ve elyazmasından bir sayfa.

Marksizmin Avrupamerkezciliği üzerine tartışmalar esas olarak yukarıda kısaca özetlenen bu olgu ve gelişmeler üzerinden yürütüldü ve yürütülüyor. Marksizmin de, dünya tarihini kapitalizm tarihi, ama sonuç olarak Avrupa tarihi olarak algıladığı, Avrupa aydınlanmacılığına, Avrupa'daki kapitalist gelişmenin dinamizmine ilişkin saptama ve önermeleriyle Avrupamerkezci bir konumda olduğu ileri sürülüyor.

Burjuva sınıfın "devrimciliği"nin abartıldığı, kapitalist Avrupa'nın tüm dünyanın esas alacağı bir model olarak sunulduğu iddiaları Marksizme yöneltilen "Avrupamerkezci" eleştirisinin en bilinen iki gerekçesidir.

Marx ve Engels'in, *Komünist Manifesto*'da açıkça dile getirdikleri gibi, kapitalizmin ve burjuvazinin ilerici, devrimci bir rol oynadığını düşündükleri açıktır. *Manifesto*'nun, "Burjuvazi tarihte son derece devrimci bir rol oynadı." diye başlayan ve bunu nasıl yaptığını anlatan pasajlarını uzun uzun aktarmaya gerek yok. *Manifesto*, "Burjuvalar ve Proleterler" başlıklı birinci bölümünde çok açık ve yalın bir dille, burjuvazinin feodal, ataerkil ilişkileri nasıl yıktığını, "üretim aletlerinde ve dolayısıyla üretim ilişkilerinde ve dolayısıyla tüm toplumsal ilişkilerde devrim yapmadan" varolamayacağını, "tüm geçmiş kuşakların yarattığından daha kitlesel ve daha büyük üretici güçler" yarattığını vb. (29) anlatıyor. Bu anlatımın abartılı ve gereğinden fazla coşkulu olduğu söylenebilir ve bu tartışılabilir. Ancak, bu pasajlardan çıkarak Marx ve Engels'in kapitalist gelişmenin yol açtığı yıkım ve acıları onayladıklarını öne sürmek, ya da temelsiz bir iyimserlik içinde olduklarını tekrarlayıp durmak kesinlikle doğru değildir.

En başta, *Komünist Manifesto*'da ve başka metinlerde Marx ve Engels, kapitalizmin yol açtığı yıkım ve acılara karşı olan duygularını aynı keskin dille ifade ettiler. Kapitalizmin getirdiği "vicdansız ticaret özgürlüğü", "açık, utanmaz, doğrudan ve kaba sömürü", "işin iğrençliği arttı-

ğı oranda ücret düşüyor", "fabrikaya doluşturulmuş olan işçi yığınları askerler gibi örgütleniyor..her gün her saat köleleştiriliyorlar. Bu despotluk, hedefinin kazanç olduğunu ne kadar açık bir şekilde ilan ederse, o kadar bayağı, kin ve öfke uyandırıcı oluyor." (30) ve daha pek çok bunlara benzeyen anlatım *Manifesto*'da ve başka metinlerde yer almaktadır.

Çok daha önemlisi, Marx ve Engels'in kapitalizmin ve burjuvazinin devrimci rolüne ilişkin vurguları, **aynı kapitalist gelişmenin kendi karşıtını, anti-tezini yarattığı düşüncesinden ayrı ele alınamaz**. *Manifesto*'nun yukarıda sözünü ettiğim bölümü, burjuvazinin eski toplumu yıkan, üretici güçleri geliştiren rolünü anlattıktan sonra, "Burjuvazinin feodalizmi yıkmak için kullandığı silahlar şimdi kendisine çevriliyor. Ama burjuvazi yalnızca kendisine ölüm getiren silahları üretmekle kalmadı; bu silahları kullanacak olan insanları da yarattı-modern işçiler, yani proleterler" diye devam ediyor ve "Burjuvazi her şeyden önce kendi mezar kazıcılarını üretir. Burjuvazinin çöküşü ile proletaryanın zaferi eşit derecede kaçınılmazdır." (31) diye bitiyor.

Bunlar dikkate alındığında, Marx ve Engels'in burjuvazinin ilerici rolüne ilişkin vurgularının, coşkulu anlatımlarının aslında nesnel koşullarının oluşmakta olduğunu düşündükleri proleter devrimden duydukları heyecandan kaynaklandığı anlaşılıyor.

Marx'ın Kapital'de o tarihin en gelişmiş kapitalist ülkesini temel alması, Marx ve Engels'in toplumsal formasyonların tarih içindeki oluşum çizgi ve sıralamasını belli bir model üzerinden geliştirmeleri Avrupamerkezcilik değil midir? Hem evet, hem hayır!

Çalışmaya, incelemeye koyuldukları temel sorunlar kapitalizm; kapitalizmden geriye ve ileriye doğru toplumun hareket yasaları ve ileriye doğru bir toplumsal devrim stratejisiydi. **Ve o tarihlerde yalnızca Avrupa kapitalistti!** Bu anlamda seçtikleri konu bakımından "Avrupamerkezci" olmaktan başka çareleri yoktu. Marx

Marx ve Engels'i Manifesto için çalışırken gösteren bir çizim.

ve Engels, güçlerini kapitalizmin incelenmesi üzerinde yoğunlaştırdılar; dünya tarihiyle de esas olarak kapitalizmin kökenlerini ve gelişmesini açıklamak üzere ilgilendiler. Doğal olarak, kapitalizm öncesi üretim biçimlerini aynı yoğunlukta çalışamadılar. Öte yandan, Marksist "tarihin hareket yasası", üretim biçimlerinin birbirini izlediği, izlemeye zorunlu olduğu düşüncesini içermekte, ancak belli biçimlerin önceden belirlenebilecek bir sıra ve düzen içinde birbirini izleyeceği türünden bir kural koymamaktadır. Marx'ın 1857-58'de yazdığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* ve *Kapital*'e hazırlık notlarında, özellikle de bu notların Formen diye bilinen Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri başlıklı bölümlerinde "asya tipi üretim tarzı"na, ya da "asyatik tarz"a ilişkin çözümlemeleri, Rus köy komününden komünizme geçişle ilgili olarak *Manifesto*'nun 1882 tarihli Rusça Baskısına Önsöz'de yazdıkları, Marksizmin üretim biçimlerinin birbirini izlemesiyle ilgili olarak çizgisel-determinist bir yaklaşım içinde olmadığının ilk ağızda sayılacak kanıtlarıdır.

Marx, 1881'de yazdığı bir mektupta, hem toplumların gelişme yolu, hem de Rusya açısından son derece önemli bir görüş ileri sürdü. Vera Zasuliç, Rusya'da kapitalizmin gelişmesi için elverişli koşulların olmadığını savunan bir makale üzerine görüşlerini almak için Marx'a başvurmuştu. Marx 8 Mart 1881'de yazdığı mektupta, kapitalist üretim biçiminin kökeni üzerine olan teorisinin bir evrensel şemaya dönüştürülmesine şu sözlerle karşı çıktı:

"Kapital'de kapitalist üretimin oluşumuyla ilgili olarak diyorum ki: 'O halde, kapitalist sistemin temelinde üreticinin üretim araçlarından kökten kopuşu yatıyor. Tüm bu gelişmelerin temeli **köylünün topraksızlaştırılmasıdır**. Bu köktenci biçimde ilk kez İngiltere'de uygulandı… **Ama Batı Avrupa'nın tüm ülkeleri** aynı hareketin içinden geçiyor.' (*Kapital*, Fransızca s. 315)

"Bu hareketin 'tarihsel kaçınılmazlığı' açık olarak sınırlıdır. Bu sınırlamanın nedeni *Kapital*'in 32. bölümünde ortaya konuluyor: 'Kişisel emeğe dayanan **özel mülkiyet**… başkalarının emeğinin sömürüsüne, ücretli emeğe dayanan **kapitalist özel mülkiyet** tarafından itiliyor. Batıdaki bu harekette **özel mülkiyetin bir biçiminin özel mülkiyetin başka bir biçimine dönüşmesi** söz konusudur. Rus köy komününde ise tersine ortak mülkiyet özel mülkiyete dönüştürüldü.

"*Kapital*'deki çözümleme hiçbir kanıt içermiyor- köy komününün yaşama gücünün lehine ya da aleyhine olmadan yürüttüğüm ve özgün kaynaklardan malzeme bulduğum özel çalışma, beni köy komününün Rusya'nın yeniden doğuşunun dayanak noktası olduğuna ikna etti; ama köy komününün bu etkiyi sağlayabilmesi için her yandan saldıran yıkıcı etkile-

ri ortadan kaldırmak ve bundan sonra da doğal gelişiminin normal koşullarını sağlamak gerekir." (32)

Çok açık formüle edilmemekle birlikte, son cümleden, kapitalizmin ortadan kaldırılması ve ortak mülkiyet koşullarının yeniden kurulması durumunda Rus köy komününün "yeniden doğuşun" yani sosyalizmin dayanak noktası olabileceği sonucu çıkıyor.

Marx bu mektupta, toplumsal gelişmenin Batı'daki sırayı izlemesinin tarihsel bir zorunluluk olmadığını, özel mülkiyetin bir biçiminden başka bir biçimine geçişle, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişin aynı süreç ve sonuçları doğurmayacağını, tek bir evrensel gelişme şeması olmadığını ortaya koymuştur. Bunlar Doğu toplumlarıyla ilgili tartışmalara ışık tutacak çok önemli saptamalardır.

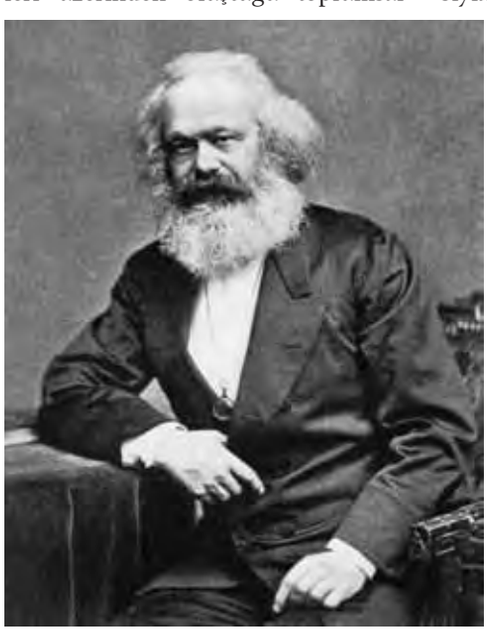
Aynı dönemde, sonradan Marksizmin Rusya'daki en önemli ideologu olan Plehanov'un kurduğu Emeğin Kurtuluşu grubu ve daha birçok Rus Marksisti Rusya'nın sosyalizme geçebilmesi için Batı Avrupa'da olduğu gibi bir kapitalist gelişme süreci yaşaması gerektiğini ve bu sürecin zaten hızlı biçimde ilerlediğini düşünüyordu.

Marx ve Engels ise, *Komünist Parti Manifestosu*'nun Rusça baskısına önsözde (Ocak 1882), üstelik kapitalist gelişmenin önceki değinmelerine göre daha ileri bir evresinde vurguyu yeniden köy komününden komünizme atlama olanağına kaydırdılar:

"*Komünist Manifesto*'nun görevi, modern burjuva mülkiyetin yaklaşmakta olan kaçınılmaz çözülüşünü ilan etmekti. Ama Rusya'da, hızla gelişen kapitalist dolandırıcılığın ve gelişmeye henüz başlayan burjuva mülkiyetin karşısında, toprağın yarıdan fazlasını köylülerin ortak mülkiyeti altında buluyoruz. Şimdi sorun şu: Fazlasıyla zayıflamış olsa da, topraktaki çok eski bir döneme ait olan ortak mülkiyetin bir biçimi olan Rus obşçinası, dolaysız olarak, daha yüksek bir biçim olan komünist ortak mülkiyete geçebilir mi? Yoksa tersine, önce, Batının tarihsel gelişmesini oluşturan çözülme sürecinin aynısını mı izlemek zorunda? Buna bugün verilmesi mümkün olan tek yanıt şu: Rus devrimi, birbirlerini tamamlamalarını sağlayacak şekilde, Batıdaki bir proleter devriminin işareti olursa, bu durumda bugünkü Rus ortak toprak mülkiyeti bir komünist gelişmenin başlangıç noktası olma işlevini görebilir." (33)

Evet, Marksizm kapitalist üretim ilişkilerinin yayılıp, kapalı ekonomileri kapitalist pazara açmasını "ilerleme" olarak değerlendirmiş, *Komünist Manifesto* burjuvazinin "Kırı kente bağımlı kıldığı gibi, barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Doğuyu Batıya bağımlı" (34) kılmasından söz etmiştir. Ama bütün bunların, kapitalizmden daha ileri bir topluma, sosyalizme geçişi olanaklı kılan yolları döşediği için öne çıkarıldığını unutmamak gerekiyor.

Antik-köleci toplumdan feodaliteye, oradan da kapitalizme ve kapitalist devlete giden çizgiyi izleyip, işlemek isteyen kişi için Avrupa'yı esas almak çok basit bir nedenle zorunludur: Bu tarihsel sürecin gerçekleştiği adres, hem bir coğrafi alan, hem de özel bir tarihsel/toplumsal oluşumun kendisi olarak Avrupa, hatta Batı Avrupa'dır. Batı Avrupa, yalnız adına kapitalizm dediğimiz toplumsal formasyonun kendi iç dinamikleri üzerinden oluştuğu toplumsal coğrafya olması nedeniyle değil, aynı zamanda kapitalizmin yayılmacı doğası nedeniyle "dünya tarihsel"dir. Önce sömürgeci, daha sonra da emperyalisttir. Dolayısıyla bir noktadan sonra, yukarıda değindiğim zorunluluk, kendi dışındaki olgu ve oluşumları "sapma" sayan Avrupamerkezci yaklaşımın bu tarih anlayışını sorgulama, onun dışına çıkma zorunluluğunu da içermektedir. Tarih artık emperyalizmin; emperyalizmle, öteki uygarlık, kültür ve siyasi oluşum kümelerinin ilişkisinin tarihidir.

Burada bir parantez açıp, söz konusu toplumların temel karakteristiklerini veren bilgi ve bulgulardan hareketle Doğu'nun despotik devleti ve Asya Tipi Üretim Tarzı konularına ilişkin kimi notlar düşebiliriz.

Asya Tipi Üretim Tarzı'nın, feodalizmden tümüyle ayrı bir **üretim biçimi** olup olmadığı sonuçlanmamış, kesin yanıtları ve kanıtları henüz ortaya konulmamış bir sorudur. İkisinde de tarıma dayanan üretim, toprağa bağlı üretici vardır ve artı-ürün üreticilerden aynî olarak alınmaktadır. Bunlar bir üretim biçiminin önemli öğeleridir ve bu açıdan bakıldığında ikisi arasında büyük bir fark yoktur. Sorunun netlikle yanıtlanamamasının esas nedeni ise ikisinin de sonuçta kapitalizme dönüşmüş olmasıdır. Bu dönüşüm, Batı Avrupa feodalitesinin kapitalizmi doğurmasıyla başlamış, Asya despotizmi kapitalizmin dışarıdan etkisiyle yıkılmış, süreç böyle yaşandığı için de Asya toplumlarının kendi "iç dinamikleri"nin onları nereye götüreceği sorusu tarihsel ve pratik olarak yanıtsız kalmıştır. Bu toplumlar "iç dinamiksiz" değillerdi. İç dinamiksiz üretim biçimi ve toplumsal formasyon düşünülemez. Sorun, sömürgeci, kapitalist ve giderek emperyalist dış ekonomik, siyasal ve ekonomik etkenler nedeniyle bu toplumların iç dinamiklerinin "özgür" ve doğal hareketinin engellenmiş, yaşanamamış olmasıdır.

Öte yandan, artı-ürünün alınış biçiminden başlayarak sayılabilecek bir dizi farklılık, Avrupa ve Asya'daki **toplumsal formasyonların** başkalığını açıkça ortaya koymaktadır.

En başta, Asyatik toplumlarda özel kişisel mülkiyet yoktur. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet devlete aittir. Üreticiler doğrudan devlete bağımlıdırlar. Üreticilerle devlet arasındaki ilişki kişisel değil, kamusaldır.

İkincisi, ister iklim ve toprak koşullarından, ister içinden çıktıkları ilkel toplumun başka özelliklerinden kaynaklansın Asya'da siyasal örgütlenme merkezi karakterdeydi; üretim yöntemlerinin geri, toprakların çok geniş olması merkezi iktidarın müdahalesini gerekli kılıyordu. Batı'da devlet üretimin zorunlu bir öğesi değilken, üretim için büyük çaplı bir örgütlenmenin gerekli olduğu Asya'da devlet vazgeçilmez bir ekonomik özneydi.

Üçüncüsü, Asyatik toplum, kendi içinde, üretimin ve artı üretimin bütün koşullarına sahipti; bu yüzden de dağılmaya ve iktisadi evrime bütün öteki sistemlerden daha fazla direniyordu.

Bu sayılanlar, Asyatik toplumun feodal toplumdan en önemli farklarını ortaya koymaktadır.

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) çok tartışılmış, ama tartışıldığı ölçüde geliştirilememiş bir kavramdır. ATÜT'ü ayrı bir üretim tarzı olarak koymaya çalışanlarla birlikte, feodalizmin değişik biçimlerinden biri olduğunu söyleyenler de çıkmaktadır. Batı Avrupa feodalizmiyle Asyatik biçimler arasında kapitalizmin neden Batı Avrupa'da oluştuğu sorusuna yanıt oluşturacak kadar önemli farklar vardır. Feodalizmin temel ve esasa ilişkin özelliklerini göstermeyen toplumları, "feodal" teriminin başına "merkezi", "askeri" türünden ekler getirerek feodalizm içinde sayma eğilimleri en başta bu eklenen ibarelerin bir toplumsal formasyon olarak feodalizmle hiçbir ilişkisi bulunmaması nedeniyle yanlıştır. Tam tersine, feodalizmin, ona gerçek kimliğini veren, kapitalizmin koşullarını hazırlayan özelliği, merkezi olmayan, merkezi devlete dayanmayan karakteridir (35).

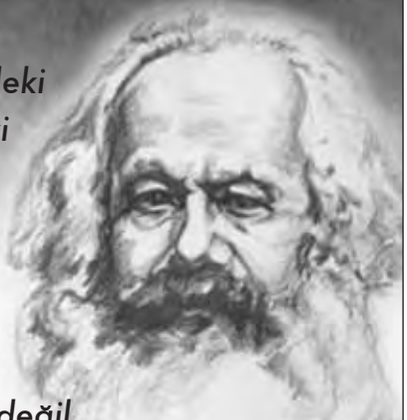
Son olarak, sivil toplum ve birey konusu var. "Burjuva toplumu"nun, aynı anlama gelmek üzere "sivil toplum"un temel özellikleri, birey insanın, tüm aile, din, cemaat, klan, soy bağlarından özgürleşmesi, insanlar arasında yalnızca ekonomik ilişkilerin, çıkar ve para ilişkilerinin kalmasıdır. Asya toplumlarında bunlar olmamıştır. Özel mülkiyet yokluğunun en önemli sonuçlarından biri buradadır. Çünkü birey olmanın zorunlu koşulu, insanların ya üretim araçları üzerinde, ya da kendi emekgücü üzerinde kişisel mülkiyet ve tasarruf hakkıdır. İkisinin de olmadığı yerde, üretim araçlarına devlet adına tasarruf eden kapıkulları da, "kul" konumundaki üretici de birey değillerdir.

Ortaçağ Rus köyünü gösteren bir tablo.

DİPNOTLAR

1) Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Önsöz*, Marx-Engels Werke (MEW) Cilt:1, s.388.
2) K. Marx-F. Engels, *Collected Works*, Cilt 4, s.391.
3) Karl Kautski, "Marksizmin Üç Kaynağı", 1908, Marxists' Internet Archive
4) V. İ. Lenin, *Collected Works*, c. 19, s.23-24.
5) Haluk Yurtsever, *Tarihten Güncelliğe Sınıf Savaşları ve Devlet*, Yordam Kitap, İstanbul 2006, s.244-253 ve 319-324'de bu konuya ilişkin daha geniş değerlendirmeler var.
6) Yusuf Zamir, *Marks Gerçekte Ne Dedi?*, İkinci Baskı, Alev Yayınları, İstanbul Şubat 2009, s.3-4.
7) K. Marx and F. Engels, *Selected Works* in three volumes, Progress Publishers, Moscow 1977, c.1, s.14.
8) L.Altusser, *For Marx*, NLB 1969, Londra ve L.Altusser, Reading Capital, NLB 1970, Londra.
9) Bertell Olman, *Diyalektiğin Dansı*, Çev.: Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2006, s.233.
10) Karl Marx, *1844 Elyazmaları Ekonomi Politik ve Felsefe*, Çev. Kemal Somer, Temmuz 1976, Sol Yayınları, Ankara, s.51.
11) agy.
12) agy. s.52 "Açınlamak" Kenan Somer'in çevirisinden aynen alındı. Sözlükler, "açınlamak"ı "bir sorunu ya da konuyu ele alıp en ince noktalarına kadar gözden geçirerek anlatmak, şerh etmek, teşrih etmek (açma, yayma, didikleme)" olarak veriyorlar. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1974.
13) Norman Geras, *Marx ve İnsan Doğası*, Çevirenler: İsmet Akça- M. Görkem Doğan, 2002 İstanbul, Birikim Yayınları.
14) agy. s.72.
15) agy. s.120.
16) A..Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, Çevirenler Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, International Publishers, New York, 1971, s.351.
17) G. Thomson, agy. s.65.
18) K.Marx-F.Engels, *Selected Works* üç ciltte, agy. c.1 s.34.
19) agy., s.35.
20) K. Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844* (1844 Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları), "Özel mülkiyet ve komünizm" bölümü, İngilizce, Marxist Internet Archive; Türkçe kaynak: Karl Marx, 1844 Elyazmaları Ekonomi Politik ve Felsefe, Sol Y. Çeviren: Kenan Somer, Ankara, Temmuz 1976, s.195.
21) K. Marx, *Capital*, c.1, p.252-253.
22) K.Marx, *Capital*, c.1, s.29.
23) K. Marx, F. Engels, *Feuerbach Üzerine Tezler*, 1845, K. Marx and F. Engels, *Selected Works* in three volumes (SW) Progress Publishers, Moscow, 1977, c.1, s.13 (Bundan sonra yalnızca SW).
24) K. Marx, F. Engels, "Kutsal Aile", Eylül- Kasım 1844, *Marx Engels Toplu Yapıtlar* (METY), İng. C. 4, s.93.
25) MECW, C: 5, s.50.
26) Etienne Balibar, *Philosphy Of Marx*, London, Verso, 1995, s.84.
27) Aktaran Zbigniev Brzezinski, *Kontrolden Çıkmış Dünya*, Çeviren: Haluk Menemencioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Aralık 1994, s.71-72.
28) agy. s.76.
29) Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, Almanca'dan çeviren Erkin Özalp, Gelenek Y. Üçüncü Baskı, İstanbul Mart 2003, s.14-15.
30) agy, s.17-19.
31) agy, s.16, 21.
32) K. Marx-F. Engels, *Werke*, Dietz Verlag Berlin 1967, Band (cilt) 35, s.166-167.
33) K. Marx- F. Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, agy, s.54.
34) agy., s.15.
35) Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı üzerinden bu tartışma, özellikle 1960'lardan sonra Türkiye'de de yoğun biçimde yürütüldü. Bu tartışmanın özü, feodal toplumun Batı Avrupa'daki modelle özdeşleştirilmesinin doğru olup olmayacağı noktasındadır. "Merkeziyetçi bir feodalizm olabilir mi?" sorulardan biri budur. Bu soruyu, "olabilir" diye yanıtlayanlar, Batı Avrupa modeli dışında da feodalizmler olduğunu, olabileceğini, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun da feodal sayılabileceğini ileri sürdüler. Bu tartışma tüketilmiş, farklı tezleri savunanlar kendi konumları açısından da son sözleri söylemiş değiller. Tartışma, zaman içinde canlılığını yitirdi. Kanımca, önemli ve yeniden canlandırılması gereken bir konudur. Goethe'nin dediği gibi, ne kadar geriye giderseniz ileriyi o kadar iyi görürsünüz.

Geleceğe uzanmak için: Marx

On bin yıldır kurtulmaya çalıştığımız sınıflılığın günümüzdeki temsilcisi olan küresel burjuvaziye karşı, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Yeni bir başlangıç için elimizde Marx'ın kuramı var. Ancak bu silahı kullananlar, daha gelişmiş bir silahı oluşturabilme olanağına sahip olabilirler. Bu nedenle bugün hâlâ Marksistiz. Geleceğe uzanmak ve geleceği kurmak için... Peki, bu silah yeterli mi? Bu sorunun yanıtını teorisyenler değil, küresel kapitalizme karşı mücadele edecek emekçi kitleler verecek.

Ender Helvacıoğlu

Marx ve kuramına ilişkin hangi tartışma yapılırsa yapılsın, kimsenin görmezden gelemeyeceği tartışılmaz bir olgu var: 150 yıldır, kapitalizmi aşmayı hedefleyen büyük pratiklerin bayrağı her zaman Marx'ın düşünceleri oldu. Kapitalizmi şu veya bu noktada eleştiren veya kapitalist sömürüye karşı kendini savunan hareketler için bunu her zaman söyleyemeyiz; ama kapitalizmi aşma pratikleri her zaman ve mekanda yeniden ve yeniden Marx'ı keşfettiler. 150 yıldır ve Avrupa'nın göbeğinden Asya'nın kırlarına, Afrika'nın ve Amerika'nın ücra köşelerine kadar… Kapitalizmi aşmayı hedefleyen, Marx'a başvurdu. Marx'ın kuramını değerlendirirken göz ardı edilemeyecek olan ve başka hiçbir kurama nasip olmayan olgu budur.

Marksist kuramın sınırlılıklarından söz edilebilir, Avrupa-merkezcilikle eleştirilebilir veya ekonomist üretici güçler teorisine kapı aralayan yönleri bulunduğu söylenebilir; bunların hepsi tartışılabilir, tartışacağız. Ama bu "Avrupa-merkezci ve ekonomist kuram", her nasılsa, sadece Avrupa'nın ve kapitalist ekonominin en ileri gittiği yörelerin emekçilerine değil, dünyanın dört köşesinde, kapitalist ekonominin çok erken aşamalarında bulunan coğrafyaların emekçilerine de esin kaynağı olabildi. Bu noktada Marksizm ile yarışabilecek, bırakın yarışmayı yanına yaklaşabilecek bir başka anti-kapitalist kuram şu güne dek yok. Demek ki Marx'ın kuramında bir cevher var. O halde, hangi yönden eleştirirsek eleştirelim, ilk önce bu cevheri sezmek, bulmak, damıtmak ve miras edinmek zorundayız; tabii kapitalizmi aşmak ve sınıflılığı ortadan kaldırmak gibi bir niyetimiz varsa…

Nedir bu cevher? Marx'ın kapitalist ekonomiyi o güne dek kimsenin ulaşamadığı bir başarıyla analiz etmesi veya toplumların dönüşümüne ilişkin yetkin kuramlar ortaya atması veya burjuva felsefesine çok boyutlu ve derinlemesine eleştiriler getirmesi, kendi deyimiyle baş aşağı duran felsefeyi ayakları üstüne oturtması mıdır? Bu kadarı Marx'ı, hâlâ dikkate alınması gereken bir büyük iktisatçı veya günümüz toplumlarını bile anlayabilmek için başvurulabilecek değerde bir büyük toplumbilimci veya hâlâ esin kaynağı olabilecek bir büyük filozof yapar. Üç aşağı beş yukarı bir Adam Smith, Ricardo, Rousseau, Kant, Hegel, Durkheim, Weber vb. gibi. Aslında günümüz burjuva ideologlarının görmeyi tercih ettikleri Marx tam da budur. Zaman zaman olmadık ağızlardan çıkan "Marx haklı çıktı", "Marx görmüştü" türünden demeçlerin anlamı da başka bir şey değildir. Madem öldüremedin, o halde el üstünde tutup müzeye kaldır, en azından akademik sınırlar içinde tut! Fakat, Marx'ın dost-düş-

man herkes tarafından teslim edilen bu nitelikleri, dünyanın her köşesindeki emekçilerin ve onların öncülerinin kapitalizmi eleştirmeye ve aşmaya yönelik her atılımlarında, neden örneğin Smithizm, Hegelizm veya Weberizm değil de Marksizm bayrağı altında toplandıkları sorusuna yanıt vermiyor. Demek ki cevher, bütün bu üstün niteliklerin temelinde, ama daha keskin fark oluşturan bir noktada.

Aslında Marx, farkı yaratan noktaları bize bütün yalınlığıyla belirtmiştir. *Feuerbach Üzerine Tezler*'in ünlü 11.sinde şöyle yazar:

"Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde **yorumlamışlardır**; oysa sorun onu **değiştirmektir**."(1)

Marx bu önermeyle, dünyayı düşüncelerin değil eylemin değiştireceğini vurgular. Filozofu ve bilimciyi, düşüncesinin nasıl hayata geçeceği üzerine kafa patlatmaya davet eder ve kendisini klasik filozoflardan ayırır. İşte yorumculuktan değiştiriciliğe geçiş, Marx'ın, günümüz burjuvaları açısından çuvala sığamayacak mızrak niteliğidir. Marx'ın bundan sonraki bütün düşünsel çabası dünyanın nasıl ve hangi yöne doğru değişebileceği üzerinedir. Toplumlar tarihinin sınıf mücadeleleri tarihi olduğu düşüncesine Marx öncesinde de ulaşılmıştı; örneğin Fransız Devrimi sürecinin devrimci filozofları bunu vurgulamıştı. Marx bunlardan farklı olarak, özgür, eşit ve sömürüsüz bir dünyaya ulaşabilmek için dayanılacak kaldıracı keşfetmiştir: Kendisi ile birlikte bütün sınıfları ortadan kaldırma potansiyeline sahip olan örgütlü proletarya. Marx'ın -kendi deyimiyle- en büyük buluşu budur.

İşte bu buluşu nedeniyle, 150 yıldır kapitalist sömürüden kurtulmaya çalışan emekçiler dönüp dolaşıp Marx'ı buluyorlar. Ve yine bu nedenle, burjuva ideologlar ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, Marx'ı büyük bir filozof, iktisatçı, toplumbilimci mertebesine indiremiyorlar. Marx bir türlü çuvala sığmıyor!

Biz de yazımızda bu noktadan hareket edeceğiz, burjuvazinin değil emekçilerin Marx'ını ele alacağız, esas olarak Marx'ın (ve Marksistlerin) devrim ve sosyalizm kuramının gelişimine yoğunlaşacağız ve yapabildiğimiz oranda Marx'ın kuramının günümüz koşullarında da esin kaynağı olup olmadığını tartışacağız.

Diego Rivera

MARX AVRUPA-MERKEZCİ VE EKONOMİST MİYDİ?

Tarihsel süreçleri ele alırken yapılan çok tipik bir hata, günümüzde ulaşılan düşünsel düzeyi geçmişte aramaktır. Oysa tarihsel süreçler kendi zamanlarının ve mekanlarının nesnel koşulları dikkate alınarak değerlendirilir. Marx bir kahin değildi, bilimsel yöntemi kullandı. Kendi döneminin ve coğrafyasının verilerinden ve olgularından hareket etti, bu olguların elverdiği ölçüde geleceğe uzandı, aşırı (ve kolaycı) genellemelerden kaçındı. Bu yazdıklarımızdan Marx'ın teorik risk almayan soğuk bir "olgucu" olduğu anlaşılmasın. Marx devrimci bir kuramcıydı, olguları devrimci bir tarzla yorumladı ve sinekten yağ çıkarırcasına öngörülerde bulurdu. 70 günlük Paris Komünü deneyiminden genel anlamda bir sosyalizm kuramı çıkarmasını da bildi. Marx'ta dahice bir analiz gücü ve öngörü yetisi vardır; ama kahinlik yoktur. Dolayısıyla biz de, Marx'ın devrim ve sosyalizm kuramlarını 150 yıl sonra değerlendirirken, öncelikle zamandan ve mekandan kaynaklanan sınırlılıkları tespit etmeye çalışalım.

Marx'ın kuramının Avrupa-merkezci bir nitelik taşıdığı, toplumların dönüşümüne ilişkin söylediklerinin ekonomist ilerici güçler teorisine kapı araladığı sık sık söylenir. Avrupa çapında bir devrim beklediği, sosyalizmin kuruluşunun ancak kapitalizmin en ileri aşamalarına ulaşmış toplumlarda gündeme girebileceğini söylediği, dolayısıyla sonraki yüzyılın gelişmeleri göz önüne alındığında yanılmış olduğu belirtilir. Bunlar aşırı yorumlardır ve 20. yüzyılda Avrupa'nın çok uzağındaki toplumlarda gündeme gelen sosyalizm deneylerinin nasıl olup da Marx'ın düşüncelerinden esinlendiğini açıklayamaz. Avrupa-merkezci bir kuram, Sovyet devrimcilerinin bayrağı olabilir miydi? Sosyalizmin ancak en ileri kapitalist ülkelerde kurulabileceğini söyleyen ekonomist bir kuram, Çin'in yoksul köylü denizinden devrim çıkaran hareketlerin esin kaynağı olabilir miydi? Marx'tan sonra gelen "Marx'tan çok Marxçı" bazı kuramcıların, Marx'ı bu şekilde okuyup, Avrupa dışındaki ülkelere devrimi yasakladıkları doğrudur; ama bunların yanılgıları Marx'a yüklenemez.

Marx neyi, ne kadar biliyordu?

Marx'ın Kapital'e hazırlık olarak kaleme aldığı taslakların bir bölümü olan ve ülkemizde *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* adıyla yayımlanan eserine (2) Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawn'ın yazdığı uzun Önsöz, bu konuları çok esaslı bir biçimde ele alıyor. Hobsbawn'ın, toplum kuramını oluştururken

Marx'ın neyi ne kadar bil(ebil)diğine ilişkin verdiği ayrıntılı bilgiler gerçekten çok önemli (s.20-27). O dönemde Marx'ın ulaşabileceği bilgi birikiminin düzeyini ve aynı zamanda sınırlılıklarını bilerek bir Marx değerlendirmesi yapmak gerekir. Nasıl Newton'u atom-altı parçacıkların hareketlerini dikkate almamakla, Darwin'i Evrim kuramında genetik bilgiye yer vermemekle suçlayamazsak, Marx'ı da Avrupa dışındaki toplumların tarihsel gelişimlerini dikkate almamakla suçlayamayız. Nasıl bilebilir(ler)di ki? Bilimciler peygamber değildirler; onlara vahiy inmez!

Hobsbawn, Marx ve Engels'in genel tarih bilgileri hakkında ayrıntılı verileri aktardıktan sonra şu özeti yapar:

"Bu bilgiler, tarih öncesi alanında, ilkel komün toplumları ve Kolomb öncesi Amerika alanında yetersizdi. Afrika'ya dair hemen hemen hiç bilgi yoktu. Ortaçağ konusundaki bilgiler de pek doyurucu sayılamazdı. Ama, Asya'nın bazı bölgeleri için ve özellikle Hindistan için (Japonya hariç) durum çok daha iyiydi. Klasik Antikçağ ve Avrupa ortaçağı hakkında bilgi edinme durumu iyiydi, ama Marx'ın ve bir dereceye kadar da Engels'in bu dönemlere karşı duydukları ilgi, sürekli değildi. Buna karşılık, kapitalizmin yükselişi hakkında zengin bir bilgi hazinesi vardı. Tabii ki her ikisi de tarihi çok yakından incelemişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki, Marx'ın kariyerinde, sanayi öncesi ve Avrupa-dışı toplumların tarihi ile özellikle ilgilendiği iki dönem olmuştur: *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin yazılışından önce gelen 1850 yılları dönemi, ve Marx'ın tarih incelemelerinde, Rusya'da bir ihtilal imkânı üzerinde durarak, özellikle Doğu Avrupa ve ilkel toplumlar üzerine eğildiği, *Kapital*'in birinci cildinin yayınlanmasından ve ikinci ile üçüncü cildinin özünün taslak olarak kaleme alınmasından sonraki dönem." (3)

Görüldüğü gibi Marx'ın Avrupa-dışı toplumların tarihine ilişkin bilgileri oldukça kısıtlıydı. Bu toplumların düşünsel birikimlerine -ciddi bir çözümleme yapmaya yetecek oranda-ulaşabilmesi de zaten olanaksızdı. Dolayısıyla Marx'ın toplum kuramı, esas olarak Avrupa ve yakın çevresindeki toplumların tarihsel gelişimlerinin analizine dayanır. Marx'ın kendisi de bu sınırlılığın farkındaydı ve evrensel genellemelerden özellikle kaçındı. 20. yüzyılın bazı Marksistlerinin toplumsal gelişmeye ilişkin yaptıkları "ilkel komünal-kölecifeodal-kapitalist-sosyalist" türünden kaba (ve Avrupa'nın bütünü için dahi yanlış olan) sıralamalara, Hobsbawn'ın da özellikle vurguladığı gibi, ne Marx'ta ne de Engels'te rastlanabilir. Marx, kapitalizm öncesi toplum biçimlerini incelerken, komünal topluluktan sınıflı topluma geçiş yolu olarak dört kategori saymıştı: Doğu, kadim, Cermen ve bir ölçüde Doğu'nun bir versiyonu sayılabilecek Slav biçimleri. Bunlar arasına kesinlikle bir sıralama, bir tarihsel hiyerarşi koymamıştı. Sadece, Hobsbawn'ın dikkat çektiği gibi, "Bunlar arasındaki önemli fark, tarihi bakımdan dayanıklı olan ve direnen sistemlerle, tarihi evrime elverişli olan sistemler arasındaki farktı" (4). Marx'ın, yukarıda sözünü ettiğimiz kaba sıralamaya en fazla uyan kadim tarzı, Cermen tarzını ve ömrünün son dönemlerinde de Slav tarzını incelediği; bütün bu tarzların bulunduğu bölgelerin -gerek nüfus gerekse coğrafi olarak- belki 3-5 katı büyüklüğündeki Asya toplumlarını ise "Doğu tarzı" veya "Asya tipi" diyerek çok yüzeysel geçtiği, Afrika ve Amerika tarihi konusunda ise esas olarak bilgi sahibi olmadığı biliniyor. Marx, kapitalizm öncesine ilişkin bu kısıtlı incelemelerden sonra,

entelektüel çabasını kapitalizmin gelişimi ve analizine (dolayısıyla Avrupa toplumlarının yakın geçmişine ve o gününe) hasretmiştir.

Marx daima devrimi aradı; koşulları neredeyse orada…

Avrupa-merkezcilik, 18. yüzyılda ortaya çıkan, Avrupalı toplumların dünyanın diğer halklarına göre üstün olduklarını, uygarlığın öncülüğünün tarih boyunca Antik Yunan-Batı ekseninde oluştuğunu, Avrupa dışındaki toplumların yapabilecekleri şeyin ve yapması gerekenin bu "üstün" Avrupalıları izlemek olduğunu savlayan ırkçı (daha sonra kültürel ırkçı) bir burjuva ideolojisidir. Batı kapitalizminin sömürü ağını dünya çapında genişletme hedefinin başat ideolojisi olmuştur. Avrupalı bazı "sosyalistler" de, bu kadar kaba biçimde olmasa da, devrimin ve sosyalist kuruluşun ancak ileri Avrupa ülkelerinde gerçekleşebileceğini, diğer coğrafyalardaki girişimlerin başarısızlığa mahkum olduğunu, ileri Avrupa ülkelerinde gerçekleşecek bir devrimin beklenmesi gerektiğini savlayarak, bu burjuva ideolojisinin sol kanadını oluşturmuşlardır. "Geri" denilen ülkelere devrimi ve sosyalizmi yasaklayan bu "sosyalistlerin" sonuçta emperyalist burjuvazilerinin kuyruğuna takıldıkları biliniyor.

Marx'ın kuramının böyle bir burjuva ideolojisine kapı araladığını söylemek hem büyük bir haksızlık olur hem de olguları tersyüz etmek anlamına gelir. Marx yaşamı boyunca -koşullarını nerede saptadıysa orada- devrimi aradı. Onun, devrimin ancak sanayileşmiş ileri kapitalist ülkelerde oluşabileceğini savunduğu önermesi de yanlıştır. Hobsbawn da aynı noktaya vurgu yapıyor: "Marx hakkında hiçbir yorum, onun, devrimi, sadece Batının ileri sanayileşmiş ülkelerinden beklediği yolundaki yorum kadar yanlış ve kaba-saba bir yorum olamaz." (5)

Birkaç çarpıcı örnek verelim. Marx'ın İngilizlerin Asya'daki sömürgeci faaliyetlerini sorguladığı ve

Avrupa-merkezcilik eleştirisiyle en fazla damgalanan, 1850'li yıllara ait gazete makalelerinden bir pasaj:

"Diyelim ki, Çin sosyalizmi ile Avrupa sosyalizmi arasında, Çin felsefesi ile Hegel felsefesi arasındaki kadar bir benzerlik vardır. Ama yine de, dünyanın en sağlam ve en eski imparatorluğunun, İngiliz burjuvalarının pamuk balyaları yüzünden, uygarlık için her halükârda önemli sonuçlar verecek bir toplumsal değişikliğin eşiğine sekiz yıl içinde gelmesi, sevindirici bir olaydır. Bizim Avrupa gericileri, yakında Asya'ya kaçtıkları ve nihayet en katmerli muhafazakârlığın ve gericiliğin kalesine açılan kapılara; Çin Seddine vardıkları zaman, belki de şu yazılarla karşılaşacaklar: ÇİN CUMHURİYETİ: ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK, KARDEŞLİK." (6)

Bu pasajın alındığı makalenin tarihi 1850. Tam tamına 100 yıl sonra Beijing'de, Marx bayraklarının dalgalandığı meydanda, Çin Komünist Partisi lideri Mao Zedung sosyalist Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan edecektir.

Marx'ın söz konusu gazete makalelerine yöneltilen Avrupa-merkezcilik eleştirisine katılmak da olanaksız. Marx'ın İngilizlerin Hindistan'daki korkunç uygulamalarına fazlaca soğukkanlı yaklaştığı, İngilizleri "tarihin kör aleti" olarak değerlendirdiği, Hintli bir devrimcinin konuyu böyle ele alamayacağı doğrudur. Ama Marx bütün bu yazılarda, Avrupa-merkezciler gibi Hint ve Çin halkına devrimi yasaklamaz, tam tersine orada devrim olanaklarını araştırır ve İngiliz dayatmasının da sonuç olarak bu olanağı artırdığını vurgular. Yani Marx devrimcidir; doğal olarak Hintli bir devrimci değil, Avrupalı bir devrimci.

Marx ömrünün son yıllarında, Engels ile birlikte, Rusya'daki devrimci gelişmeleri yakından takip etti ve bu "geri kapitalist" ülkenin Avrupa devriminin anahtarı olduğunu saptadı. Rusya'daki "Emeğin Kurtuluşu" adlı Marksist bir grubun önderlerinden Vera Zasuliç'in mektubu üzerine yaptığı teorik çözümleme, Marx'ın hiçbir Avrupa-merkezci ve ekonomist önyargı (dahası hiçbir teorik saplantı) taşımadan olgulardan hareket ettiğinin ve sürekli devrimi aradığının en güzel kanıtıdır.

Zasuliç Marx'a, "Rusya gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri bir ülkede sosyalizmin şansı nedir?" sorusunu yöneltmişti. Marx'ın *Kapital*'de ve *Kapital* öncesi çalışmalarında yazdığı gibi, bir üretim tarzı sonuna dek yaşanmadan daha ileri bir üretim tarzı gündeme gelemeyecekse, Rusya'da yapılması gereken şey kapitalist gelişmeyi desteklemek miydi? Zasuliç'in soruları, Rusya'nın geniş kırlık alanlarında hakim üretim tarzı olan tarım komünlerinin, sosyalizmin altyapısını geliştirmek için değerlendirilip değerlendirilemeyeceği somutundan yola çıkılarak sorulmuştu.

Bu konuyu daha önceki yazılarımızda (7, 8) geniş olarak ele aldığımız için, Marx'ın 4 adet taslaktan sonra verdiği yanıtındaki temel saptamaları aktarmakla yetinelim:

- *Kapital*'deki analizler, esas olarak Batı Avrupa ülkelerinin geçirdikleri süreçlerden yola çıkılarak yapılmıştır.

- Bütün ülkelerin (bu örnekte Rusya'nın) aynı yolu (kapitalist gelişme yolunu) izlemeleri bir zorunluluk değildir.

- Bu ülkeler kapitalizmi sonuna dek yaşamadan (onun katkılarını da hızlandırılmış biçimde özümseyerek) daha ileriye sıçrayabilirler.

- "Gerilik"leri (tarım komünleri), bir ilerilik unsuruna dönüşebilir.

- Fakat bunun ön şartı köklü bir toplumsal devrimdir. (9)

Görüldüğü gibi Marx, bilimsel yöntemi kullanmaktadır. Mevcut kurama uymayan yeni ve farklı bir olguyla karşılaşıldığında, olgu yok sayılamayacağına göre, kuramın çerçevesi genişletilir, hatta kuram değiştirilir. Marx'ın yazdıkları "Allah'ın emri" değildir; bunu en iyi bilen de bizzat Marx'ın kendisidir. Marx ve Engels, sadece toplumların gelişim yasaları konusunda değil, daha pek çok konuda, kendi yazdıklarını sorgulamışlar, hiçbir saplantıya kapılmadan gerektiğinde hatalı olduklarını teslim etmişler, sınırlılıklarını görmüşler ve fikirlerini değiştirmişlerdir. Marx'ın düşüncelerinin 20. yüzyılda ve günümüzde hâlâ esin kaynağı olabilmesinin sırrı da buradadır. Marx kapalı bir kuramsal sistem sunmadı, onun düşünceleri bir dogmalar bütünü değildir.

Bu bölümü bitirmeden önce, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserine yazdığı ve ekonomist "üretici güçler teorisi"ne kapı aralamakla suçlanan ünlü Önsöz'üne değinmek zorundayız. Marx şöyle yazıyor:

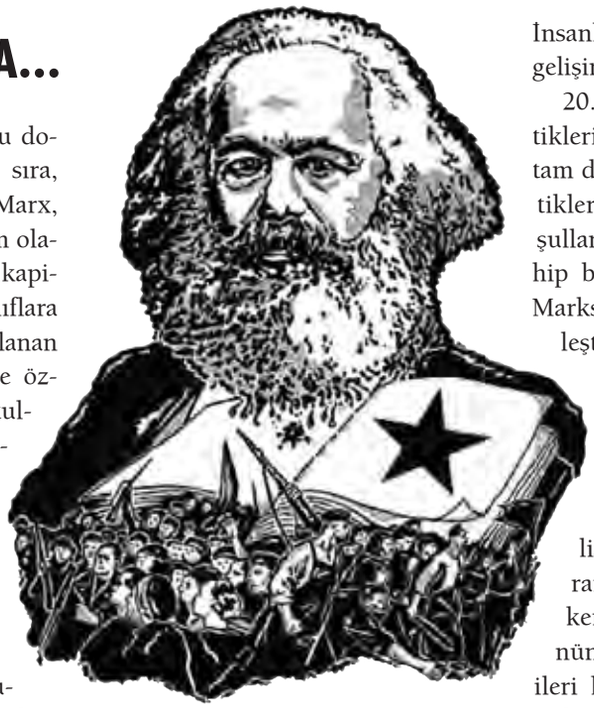
"İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar, çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar." (10)

Marx bu satırları, 1859 yılında, 1848 devrimlerinin -*Komünist Manifesto*'da öngörüldüğü gibi- proletaryanın zaferine değil, burjuvazinin feodalizme indirdiği son darbeye ve sanayi devrimlerinin ilanına dönüşmesini gördükten sonra yazar. "Demek ki" der Marx, "burjuvazinin ilerici barutu henüz tükenmemiş, proletaryanın günü henüz gelmemiş", "içerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz"mış. Özellikle Batı Avrupa'daki toplumsal pratiklerin analizinden hareketle yapılan bu tespitler kesinlikle doğrudur ve pratikte de kanıtlanmıştır. İlerici barutunu, yani üretici güçleri (en büyük üretici gücün insan olduğunu unutmayalım) geliştirme potansiyelini tüketmemiş bir üretim ilişkisinin miadı henüz dolmamıştır. Ama bu analizi, dünyanın her yerinde, sosyalizmin, ancak kapitalizm sonuna kadar yaşandıktan sonra gündeme girebileceği biçiminde yorumlamak kadar yanlış bir şey olamaz. Marx, özellikle 1871 Paris Komünü deneyiminden sonra, burjuvazinin devrimci barutunu tükettiğini net olarak saptar. Bu noktadan sonra proletarya devrimi gündeme girmiştir. Bu devrimin İngiltere'de mi, Fransa'da mı, Rusya'da mı, yoksa dünyanın herhangi başka bir yerinde mi gündeme geleceği tamamen somut siyasal koşullara bağlıdır. Marx'ta, bütün ülkelerin Batı Avrupa toplumlarının geçtiği aşamalardan geçmesi gerektiği türünden bir dayatmaya rastlayamayız. Önsöz'deki saptamalar bu şekilde yorumlanırsa, Marx'ın, yukarıda örneklerini verdiğimiz, Çin'de, Hindistan'da ve çok daha somut olmak üzere Rusya'daki devrim arayışlarını nasıl açıklayacağız?

Toparlarsak: Marx, bir Avrupa-merkezci veya ekonomist değildi; bir devrimciydi. Yaşamı boyunca yaptığı bütün analizler ve ortaya attığı kuram, devrimin olanaklarını -nerede olursa olsun- arama hedefine kilitlenmişti. İkincisi, Marx bilimsel yöntemi kullandı. Kuramlarını bilgisine vakıf olduğu olguların tahliliyle oluşturdu, bu olgulardan yola çıkarak öngörülerde bulundu, ama kesinlikle kahinlik yapmadı. Bilgisi, Avrupa ve yakın çevresindeki toplumların tarihsel süreçleriyle sınırlıydı. Doğal olarak, oluşturduğu kuramlar bu sınırlılığın izlerini taşır.

MARX'TAN SONRA...

Marx'ın toplum kuramı, bu doğal sınırlılıkların yanı sıra, evrensel bir içeriğe sahipti. Marx, sadece kapitalizmi değil, toplam olarak sınıflılığı eleştirdi; sadece kapitalizmden değil, insanların sınıflara bölünmüş olmasından kaynaklanan her türlü sömürü, eşitsizlik ve özgürlük yoksunluğundan kurtulmanın yollarını araştırdı. Kuramın kapsamının (gerek tarihsel derinliğinin, gerekse ufkunun) bu denli genişliği, 19. yüzyıldan sonra ve günümüzde dünya çapında yaşanan toplumsal süreçlerin analizinde, Marx'ın sunduğu yöntemlerin hâlâ "iş görür" olmasının nedenidir. Tabii ki bu "her kilidi açan altın anahtar" değildir. Marx'ın kuramını böyle okumak, onu bir dogmalar bütününe indirgemek anlamına gelir ve 19. yüzyıl Avrupa'sında dondurur. Böylesi "Marx'tan çok Marksistler", devrim yapmak için her yerde ileri bir kapitalizm, gelişmiş sanayi proletaryası vb. arıyorlar ve bulamayınca hem Marx'ı hem de devrimi küpeşteden atıyorlar. Oysa Marx, sınırlı bir bölgenin deneyiminden ürettiği anahtarı dayatmadı, esas olarak farklı kilitleri açabilecek anahtarların nasıl yapılacağına dair öneriler sundu ve bunu kendi yaşamı süresince yukarıda da söz ettiğimiz Çin, Hindistan ve Rusya'ya ilişkin analizlerinde göstermeye çalıştı.

Marksizm, 20. yüzyılda dünyalılaşabildi

20. yüzyıldan itibaren dünyanın Avrupa'dan çok farklı coğrafyalarında, yüz milyonlarca emekçiyi harekete geçiren sınıflılığı aşma pratikleri yaşandı. Marx'ın hayal bile edemeyeceği çaptaki bu pratikler ve günümüzün gelişmeleri, Marx sonrası sosyalist kuramcılar için son derece zengin bir birikimdir.

Büyük kuramlar büyük pratiklerin ürünüdür. Öte yandan mevcut kuramlar yeni pratiklerde sınava çekilirler. Ortaya çıkan yeni olgular, süreçler ve bunları çözümleme çabası mevcut kuramın içeriğini zenginleştirir, kapsamını genişletir; bu zenginleşme ve genişleme, kuramın hatalı veya gündemden düşen yönlerinden arınması anlamına da gelir. Bazen de öylesine yeni ve güçlü toplumsal olgular ve süreçler ortaya çıkar ki, bunlar mevcut kuramın çerçevesini zorlar. Mevcut kuram bu olguları açıklamakta yetersiz kalır. O zaman yeni olguları da açıklayan daha kapsamlı bir kurama ihtiyaç duyulur. Eski kuram, yeni kuram tarafından -reddedilmez ama- aşılır. İnsanlığın çözümleme düzeyi böyle gelişir. Teorinin anası pratiktir.

20. yüzyılın dev sosyalizm pratikleri Marksist kuram açısından tam da böyle bir sınav oldu. Bu pratikler, Marksizmin kök aldığı koşullardan çok farklı koşullara sahip bölgelerde oluşmalarına karşın Marksist kuramın ışığında gerçekleştiler ve yollarına devam ettiler. Bu bir zorlama değildi. Bireylere, kadrolara, partilere kuram dayatılabilir belki, ama kitlelere (yani nesnelliğe) dayatılamaz. Tam tersi bir ilişki geçerlidir: Nesnelliğe kuram dayatılamaz ama nesnellik kendini kurama dayatır ve gözünün yaşına bakmaz. 19. yüzyılın ileri kapitalist ülkelerindeki emekçi hareketlerinden kaynaklanan bir kuramın, 20. yüzyılda Asya'nın kapitalizmden fazla nasibini almamış steplerinde ve bozkırlarında, yoksul köylü denizlerinde de esin kaynağı olabilmesi Marksist kuramın gücünü göstermiştir. Marksist kuram bu gücü, daha önce de belirttiğimiz gibi, sadece bir kapitalizm eleştirisi değil bir sınıflılık ve uygarlık eleştirisi olmasından ve dönüşümün motoru olacak bir "kaldıraç" önerebilmesinden almıştır. Öte yandan çok farklı koşullara sahip pratiklerde sınava çekilmesi, Marx'ın kuramının sınırlılıklarının fark edilmesine, yük haline gelen ezberlerinden kurtulmasına, zenginleşmesine, kısacası

"dünyalılaşmasına" yol açmıştır. 19. yüzyılın devrim ve sosyalizm modelleri ile 20. yüzyılınkiler karşılaştırıldığında bu gelişme net olarak görülebilir. Marksizm, "yerel" bir kuram olmadığını, "dünyalılaşabilme" potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir.

"Üç kaynak"ın anlamı

Marx'ın kuramının evrensel yönü, sadece olgulardan giderek değil, düşünsel düzlemde kalarak da gösterilebilir. Bu alandaki en popüler ve en çok tartışılan değerlendirme, Lenin'in "Marksizmin üç kaynağı ve üç öğesi" adlı makalesinde (11) yer alıyor. Lenin, "Marx'ın dehası, tamamen, insanlığın en önde gelen beyinlerinin getirdiği sorulara yanıtlar sağlamış olmasındadır. Onun öğretisi, felsefenin, ekonomi politiğin ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin, dolaysız ve doğrudan bir **devamı** olarak doğmuştur." diye yazdıktan sonra "Marksizmin üç kaynağı ve aynı zamanda üç öğesi" olarak şunları sayıyor: "Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizminin temsil ettiği, insanlığın 19. yüzyılda yarattığı en iyi ürünlerin, meşru mirasçısıdır." Tabii Lenin makalenin devamında, Marx'ın bu üç kaynağı aynen sürdürmediğini, eleştirerek aştığını ve kendi kuramını oluşturduğunu anlatıyor.

Lenin'in Marksizmin gücünü ve kapsamını vurgulamak için, 1913 tarihli makalesinde yaptığı bu "üç kaynak" saptamasını, bugün, Marx'ın Avrupa-merkezciliğinin en yetkili ağızdan gelen bir itirafı olarak değerlendirenler vardır. Bu "üç kaynağı", insanlığın düşünce tarihindeki yerinden soyutlayarak durağan bir teorik miras olarak ele alırsak, bu eleştiriler haklı olur. Bırakalım günümüzü, 20. yüzyılın başlarındaki dünyayı anlamak için bile söz konusu üç kaynaktan beslenen bir kuramın yeterli olduğunu söylemek olanaklı değil (Burada tartışılan sorun kaynakların aşılıp aşılmaması değil, bizzat kaynakların sınırlılığı). Lenin, bu saptamalardan önce "Felsefe tarihi ve toplumsal bilim tarihi bize tam bir açıklıkla gösteriyor ki, marksizmde, **dünya uygarlığının gelişim çizgisi** (abç) dışında doğmuş, dar görüşlü, taşlaşmış bir öğreti olan 'sektarizm'e benzer hiçbir şey yoktur" diye yazmasına karşın, bu kısa makalesinde, saydığı kaynakların ne anlama geldiği üzerinde fazla durmuyor; dolayısıyla bu tür eleştirilere de zemin hazırlıyor.

Bu "üç kaynağın", "dünya uygarlığının gelişim çizgisi" içindeki yerinin vurgulanması gerekiyor. (Fikir akımlarını ulusal simgelerle nitelemenin bir kabalaştırma olduğunu teslim ederek) Alman felsefesi (Hegel, Feuerbach), İngiliz ekonomi politiği (A. Smith, D. Ricardo) ve Fransız sosyalizmi (ütopik sosyalistler), insanlığın haraçlı (12) düzenleri ve ideolojilerini (aristokrat düzenler ve dinsel düşünceyi) aşma yolundaki -şu ana kadarki- en büyük atılımının

(Rönesans, Bilimsel Devrim, Aydınlanma, demokratik devrimler, sanayi devrimleri) 19. yüzyıldaki halkasıdır. Bu büyük atılımı, insanlığın kendi kaderini kendi ellerine alması anlamında "Modernite" üst başlığı altında da toplayabiliriz. Dolayısıyla Marx'ın kuramı, süreklilik anlamında Modernizmden kaynak alır, ama kopuş anlamında burjuva Modernizminin en kapsamlı eleştirisi ve aşılmasıdır (aman, post-modernizmle karıştırılmasın!).

Modernite de bir "mucize" değil. Onun da köklerinde -Avrupa-merkezcilerin hep göz ardı ettikleri ve küçümsedikleri- Ortaçağ Doğu Uygarlığı'nın (Çin ve Hint uygarlıkları dahil) insanlık hazinesine yaptığı büyük katkılar, onun köklerinde de Antik Ege Uygarlığı'nın o güne dek benzeri görülmemiş katkıları, daha da gerilere gidersek Mezopotamya ve Eski Mısır'ın kattığı birikim bulunur.

Kısacası Marx'ın kuramı, insan uygarlığının sıçramalarla ilerleyen ana damarının -şu güne kadarki- son halkasıdır. Dolayısıyla söz konusu "üç kaynak", uygarlığın gelişim çizgisi içinde, Marx'tan önceki halkanın (Modernitenin, Batı Uygarlığının) 19. yüzyıldaki alt aşamasıdır sadece. Kökleri daha gerilere götürdüğümüzde Marksist kuramın evrenselliğini de daha iyi anlayabiliriz.

MARKSİZMDEN SONRA (MI?)

20. yüzyıl sosyalizm deneyleri, bir duraklama ve donma döneminden sonra, yüzyılın sonuna doğru yıkıldı. İnsanlığın kapitalizmi ve sınıflılığı aşma yönündeki ikinci büyük dalgası da geri çekildi. Bu yazıda geri çekilişin nedenleri üzerinde durmayacağız, sadece günümüze ve geleceğe büyük etkileri olan bir olgu olarak değerlendireceğiz.

21. yüzyılda yol alıyoruz. Dünya, 100 yıl öncesinden, hatta 30 yıl öncesinden çok farklı. Yeni olguları ve süreçleri fark edebiliyoruz. Marx'ın kuramı ve bu kuram ışığında girişilen pratikler bir insanlık yanılgısı mıydı, fos mu çıktı; yoksa günümüzün gelişmelerini çözümlemek için başvuracağımız kuram yine Marx'ınki midir; yoksa bu yeni süreçler o kuramı da aşan yeni ve daha kapsamlı bir kurama olan ihtiyaca mı işaret ediyor? Bu konuda bazı ipuçları yakalamaya ve bir zihin jimnastiği yapmaya çalışacağız; daha fazlasına girişmek deyim yerindeyse kafadan atmak olur. Öncelikle bazı olguların altını çizelim.

Sermaye küreselleşirken, kitleler sürüleşiyor

Dünya eskiye oranla çok daha küçük. Farklı coğrafyalarda yaşayan toplumlar arasındaki iletişim çok daha hızlı. Herhangi bir bölgede ortaya çıkan politik veya kültürel gelişmeler hızla dünyalılaşabiliyor ve birbirini çok daha çabuk biçimde etkileyebiliyor. Yakın bir zamana dek uygarlığın ana mecrasının ve tarihin dışında veya kenarında kalmış toplumlar, bütün ağırlıklarıyla sahneye giriyorlar ve rollerini oynamaya başlıyorlar. İnsanlığın sorunları da, o sorunların kaynakları da, çözüm arayışları da küreselleşmiş durumda. Kısacası insanlık, -bugünden yarına değil belki ama- tek bir dünya uygarlığına doğru hızla yol alıyor. Dolayısıyla insanlığın kadim çelişkilerini çözme iddiasındaki bir kuram ve hareket, eskisine oranla çok daha küresel olmak, çok daha fazla kaynaktan dem almak, daha küresel stratejiler ve araçlar geliştirmek ve çok daha kapsamlı bir sentez oluşturmak durumunda. Daha doğrusu bunun yapılabilmesinin zemini eskiye oranla çok daha fazla oluşmuş durumda.

Öte yandan, özellikle düşünsel planda tam bir dağılma, karmaşa ve belirsizlik yaşanıyor. Birbirlerine benzemeyen, çok farklı tarihsel koşulların ürünü olan, farklı değerlere ve geleneklere sahip olan halklar bir araya geliyor. Geleceğin belirsiz olması, kitlelerde ve toplumlarda belli olana, geleneksel olana, yani geçmişe sarılma eğilimini artırıyor. İnsanlar fizik olarak, ister istemez, yakınlaşıyorlar, ama düşünsel olarak dağılıyorlar ve uzaklaşıyorlar. Giderek küreselleşen bir dünyada mikro milliyetçiliklerin, etnikçiliğin, dinciliklerin, mistisizmin, hem bireyciliğin hem de cemaatçiliğin arttığını gözlüyoruz. Toplumlar ve insanlar birbirlerine yaklaştıkça, evrensel ideallerden ve kuramlardan uzaklaşıyorlar. Çünkü kendilerine yön verecek büyük stratejilerden henüz yoksunlar. Bir araya geldiklerinde, hem tek tek kendi oluşturdukları sentezlerin diğerini de kapsayacak yeterlikte olmadığını hem de bu yeni durumda onları bir arada tutacak yeni bir sentezin henüz var olmadığını fark ediyorlar. Dolayısıyla tek tek aldıkları yolun da daha gerisine (sakin ve bilinen sulara) çekilme eğilimi baş gösteriyor. Kısacası, tam bir geçiş aşaması yaşanıyor. Çelişkilerle, birbirine ters eğilimlerle dolu, kaotik bir aşama.

Bu kaotik durumun nedeni küreselleşmenin bugünkü motorunun kapitalizm (küresel sermaye) olmasıdır. Küresel kapitalizmin insanlığa sunabileceği hiçbir ideal kalmadı; insanlığın hiçbir temel sorununa çözüm üretemiyor. Tam tersine sistem, çözümsüzlük üreterek devamını sağlayabiliyor. İnsan emeğinin ve doğal kaynakların tepesine çökmüş bir avuç azınlık olan küresel burjuvazi ile insanlığın büyük çoğunluğu arasında keskin bir çelişme doğmuştur; sistem bu kadar gericileşmiştir. İşte küreselleşme, tarihin gördüğü en gerici ve çürümüş sınıfın öncülüğünde ilerliyor ve yukarıda özetlediğimiz tablo ortaya çıkıyor. Sermaye küreselleşirken, kitleler sürüleşiyor.

Üretici güçler arasındaki yarılma

Bu durum, üretici güçler arasında da bir yarılmaya işaret ediyor. Bir yandan teknoloji ve üretim teknikleri gelişirken, diğer yandan en büyük üretici güç olan insan (emek) ve yanı sıra doğa yıkıma uğratılıyor. Teknoloji ile insan ve doğa arasında müthiş bir çelişki ortaya çıkıyor ve giderek keskinleşiyor.

Üretici güçler arasındaki bu yarılma kapitalizm dönemine özgü bir olgudur ve çözümlenmesi gerekir. İnsanı ve doğayı yıkıma uğratan bir ilerleme, nasıl bir "ilerleme"dir? Bu "ilerleme"nin sonu nedir? Sosyalizm ile kapitalizm arasındaki mücadele, üretici güçleri hangisinin daha hızlı geliştirdiği anlamında bir yarış mıdır? Sosyalizm bir "ilerleme yarışı"na indirgenebilir mi? 20. yüzyıl sosyalizm deneyleri bu konuda çok kötü bir sınav vermediler mi? Üretici güç-

ler arasındaki bu yarılmayı, Marksist kuramın çerçevesi içinde analiz edebilir miyiz? Bu, yeni ortaya çıkan ve Marksist kuramın kapsamını zorlayan ciddi (ve acil) bir sorudur.

Ezilen Dünya nasıl aydınlanacak?

İnsanlığın önündeki bir diğer acil sorun, hakim kapitalist sistemin ezilenler kutbunda yer alan ama küreselleşme süreciyle tarihe bütün ağırlıklarıyla giren toplumların kendi ortaçağlarından kurtulma, yani Aydınlanma sorunudur. Ezilen Dünyanın aydınlanma stratejisi ne olabilir? Bu konuda önümüzde iki model var.

Birincisi, klasik Batı yoludur. Batılı toplumlar, burjuvazileri önderliğinde "aydınlandılar". Feodal düzeni, aristokrasiyi, dinsel düşünceyi, "Tanrı egemenliği"ni, kendi ortaçağlarını burjuvazileri önderliğindeki devrimlerle yıktılar ve aştılar. 500 yıllık bu pratik, insanlığın düşünsel hazinesine büyük bir katkı yaptı ve gözbebeği gibi korunması gereken bir miras bıraktı.

Fakat bu modele ilişkin iki sorun var: 1) Burjuva aydınlanması kendi anavatanında ne kadar başarılı olabildi? 2) Bu model evrensel mi, Ezilen Dünyada da geçerli olabilir mi? Günümüzden baktığımızda görüyoruz ki, burjuvazi önderliğindeki aydınlanma, bu iki noktada da tıkanma yaşamıştır. Neden?

Burjuvazinin temsil ettiği sistem (kapitalizm) başından itibaren; a) Sermayenin emek üzerindeki egemenliğine ve sömürüsüne, b) Kapitalist-emperyalist Ezen Ülkelerin, dünyanın dörtte üçünü kapsayan Ezilen Ülkeler üzerindeki yıkım ve talanına, tahakkümüne, sömürüsüne dayanır. Dolayısıyla burjuva aydınlanması, burjuva laikliği, burjuva insan hakları ve özgürlüğü, toplumun egemen, yönetici, elit kesimleriyle sınırlıdır. Emekçi sınıflara ve ezilen halklara gelindiğinde ise, burjuva aydınlanması, gericiliğe, ortaçağ karanlığına, dinciliğe, despotizme, yıkıma, talana, köleliğe ve sömürüye dönüşür. Emekçiler ve ezilen halklar, burjuvazinin istediği ve sınırladığı kadar "aydınlanabilirler", ötesi yasaktır.

Burjuvazinin ideologları, burjuva aydınlanmasının bu güdüklüğünü perdelemeye çalışır. Onlara göre, aydınlanma aklın egemenliği demektir ama, bu "aklı" burjuvazi ve onun devleti temsil etmektedir. Böylece "aklın egemenliği", burjuva sınıfının ve onun devletinin egemenliğine dönüştürülür. Emekçiler ve ezilen halklar kendilerine dayatılan bu akıl kadar "akıllı" olabilir. Emeklerini kime satacaklarına (yani kim tarafından sömürüleceklerine) karar verebilecek kadar "özgür" olabilirler. Mülkiyetleri ne kadarsa o kadar "hak sahibi"dirler. Kısacası, paran kadar aydınlanırsın, özgürleşirsin ve hak sahibi olursun. Burjuvazinin sistemi böyle işler.

Marx'ın Aydınlanmaya yönelik tavrı, reddetmek değil, eleştirerek aşmaktı. Bilimsel Devrim ve Aydınlanmaya sahip çıktı, kendi kuramının kaynağı olarak gördü ve miras kabul etti. Öte yandan, mevcut Aydınlanma hareketinin burjuva karakterini ve sınırlılıklarını da tespit etti, bu hareketin keskin bir eleştirmeni oldu ve aşmaya çalıştı.

Marx, burjuva Aydınlanmasını geçmişin (feodal/haraçlı ideolojinin) perspektifinden eleştirmedi; bu hareketi, sınıfsal karakterinden kaynaklanan sınırlılıklarından dolayı geçmişi köktenci bir biçimde aşamadığı noktasında eleştirdi ve Aydınlanmayı derinleştirmenin yollarını aradı. Bu bakış açısıyla Marx, geleceğe uzanabilecek bir hat çizebildi.

Kısacası burjuva aydınlanması, Marx'ın da 150 yıl öncesinde tespit ettiği gibi, ne kendi anavatanında kökleşebildi ne de Ezilen Dünyada başarıyla uygulanabildi. Olgular, aydınlanmanın burjuvazi önderliğindeki modelinin -iç çelişkileri dolayısıyla- tıkandığını gösteriyor. Zaten bu tıkanma günümüzde çok daha net bir biçimde gözlemlenebiliyor.

Ezilen Dünyanın aydınlanma stratejisine ilişkin **ikinci** model, sosyalizm ve emekçi aydınlanması yoludur. 20. yüzyılda özellikle Sovyetler Birliği'nde ve Çin'de uygulanan yol, yani Marx'ın kuramı ışığında oluşturulmaya çalışılan model. Bu yolun ciddi başarılar kazandığı, uygulandığı coğrafyaların yüz yıl öncesi ile bugünü karşılaştırıldığında görülebilir. Sosyalizm deneyleri yıkılmasına karşın, ne Rusya 1917 öncesinin Rusya'sıdır ne de Çin 1949 öncesi Çin'i. Bu modele ilişkin -burjuva aydınlanması yolunda söz ettiğimiz gibi- bir tıkanmadan söz edilemez; ama daha işin çok başında olunduğunu, net bir değerlendirme için çok daha köklü pratiklerin yaşanması gerektiğini söyleyebiliriz.

Aydınlanmanın burjuva yolu barutunu tüketmiş ve tıkanmıştır, artık insanlığa bir aydınlanma değil yeni bir ortaçağ önerebiliyor; emekçi yolu ise henüz çocukluk çağını yaşıyor; düşe kalka yoluna devam ediyor. Ama Ezilen Dünya (aslında tüm dünya) için daha kapsamlı bir aydınlanma stratejisi oluşturma sorunu günümüzde aciliyetini koruyor. Bunu Marksist kuramın çerçevesi içinde gerçekleştirebilir miyiz? Gelecek ne gösterir bilin-

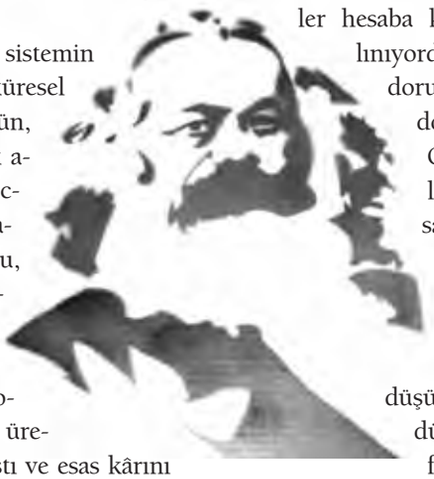

Sebastiao Salgado'nun bir fotoğrafı

mez, ama çıkış noktamızın Marx'ın kuramı olduğu açık.

Neden hâlâ Marksistiz?

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1) Kapitalist sistemin hakim sınıfı (küresel burjuvazi) bugün, büyük insanlık akışının ana mecrasından tamamen koptu, hatta bu akışın önündeki bir tıkaca dönüştü. Ekonomik planda üretimden uzaklaştı ve esas kârını maddi karşılığı olmayan sanal ilişkilerden ve gayrı meşru faaliyetlerden edinmeye başladı. Küresel sermaye, hiçbir zaman gerçekleşemeyecek olan bir ütopyanın peşinde; emekten (yani anasından, kendisini doğurandan) bağımsızlaşmaya uğraşıyor. Bu eğilimin ifrata varması, bu sınıfı, insan ve doğa ile karşı karşıya getirdi. "İnsan-üstü" ve "doğa-üstü" olma ütopyası, bu sınıfı yıkıcılaştırdı. Her şeyin, insanı insanlık yapan karşılıksız emek alanlarının bile metalaştırılmaya, alınır-satılır kılınmaya çalışılması muazzam bir "insan kirliliği" yaratıyor. Küresel burjuvazi, deyim yerindeyse, ipini koparmış anarşist bir sınıftır.

İnsanlığın ana mecrasından kopma eğilimi düşünsel plana da yansıyor. Küresel burjuvazinin ideologları, her türlü bütüncül kurama, bütün insanlığı birleştiren (eşitlik, özgürlük, sömürüsüzlük, güvenlik gibi) idealleri yansıtan düşünce sistemlerine karşı savaş açıyor. Belirsizliği, bilinemezliği, yerelliği, dağılmayı, mutlak bireyciliği, anarşiyi, yıkıcılığı, aşırı yararcılığı teorize ediyorlar. Sadece sosyalist düşünce değil, Bilimsel Devrim ve Aydınlanma atılımı da, yani toplam olarak Modernite, hatta klasik anlamda Din bile bu ipini koparmış sınıfın hedef tahtasındadır.

Günümüz dünyası bu çürümüş sınıfın hakimiyeti altındadır.

2) Öte yandan insanlık tarihte hiç olmadığı kadar bütünleşmiş ve sorunları ortaklaşmış durumda. Yakın döneme dek, düşünce tarihinden veya uygarlık tarihinden söz ederken, birbirinden nispeten bağımsız bölükler hesaba katılmak zorunda kalınıyordu. Uygarlık akışının dorukları diyebileceğimiz dönemler (Antik Ege, Ortaçağ Doğu, Batı) bile bütün insanlığı kapsamaktan çok uzaktı. Günümüzde ise gerek üretici güçlerin gelişim düzeyi gerekse insanlığın düşünsel birikimi, tek bir dünya uygarlığı hedefinin insanlığın ufkuna girmesinin zeminini oluşturuyor. Ayrıca insanlık öyle ortak sorunlarla karşı karşıya ki, bunları ancak büyük kamusal projelerle çözüme kavuşturabilir. Küresel burjuvazinin ideologlarının söylediğinin tam aksine, eskisinden de daha bütüncül ve kapsamlı stratejilerin oluşmasının hem zemini genişliyor, hem de bu yakıcı bir ihtiyaç haline geliyor.

3) Sözünü ettiğimiz bu iki zıt eğilim, aslında Marx'ın 19. yüzyıl Avrupa kapitalizmini tahlil ederken saptadığı sistemin temel çelişkisinin günümüzdeki görünümüdür: Üretimin giderek toplumsallaşması ile mülkiyetin giderek tekelleşmesi arasındaki uzlaşmaz çelişki. Bu çelişki öyle derinleşti ki, büyük güce sahip azınlık bir sınıf ile insanlığın neredeyse tamamının çıkarları arasında bir zıtlık oluştu. Bu çelişkinin çözümü gökten vahiy olarak inmeyecek. İnsanlık, sınıflılığa karşı binlerce yıllık mücadele birikimine başvuracak. Bu birikimin günümüzdeki doruk noktası olarak Marx'ın kuramını görüyoruz. Hem somut olarak kapitalizmi hem de genel olarak sınıflılığı daha köklü biçimde eleştiren ve bu durumu aşmanın daha geçerli yollarını üreten daha kapsamlı bir kuram henüz geliştirilmiş değil. On bin yıldır kurtulmaya çalıştığımız sınıflılığın günümüzdeki temsilcisi olan küresel burjuvaziye karşı, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Yeni bir başlangıç için elimizde Marx'ın kuramı var.

4) Peki, bu silah yeterli mi? Değil mi? Bu sorunun yanıtını teorisyenler değil, küresel kapitalizme karşı mücadele edecek emekçi kitleler verecek. Pratiğin alacağı seyir, teorinin çerçevesini de içeriğini de belirleyecek. Düşünce sistemleri ancak büyük pratiklerle aşılabilir. Kapitalizmi aşmayı hedefleyen büyük pratikler oluştuğunda, bu pratikler kendi düşünce sistemlerini de oluşturacaklar. O zaman göreceğiz Marx'ın hâlâ yol gösterip gösteremediğini, yeterli olup olmadığını.

Konuya kuramsal olarak yaklaştığımızda, Marx aşılabilir mi? Aşılamayacağını söylemek, Marksist bir yaklaşım olmaz! Aşılamayacağı iddia edilen kuram, bir dogma haline gelmiş ve ölmüş demektir. Marx da aşılacak ve insanlığın müzesine kaldırılacak. İnsanlığın akışını çok daha kökten ve çok daha kapsamlı bir biçimde açıklayacak kuramlar oluşturulacak. İşin daha çok başındayız.

Ama unutmayalım, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Ancak bu silahı kullananlar, daha gelişmiş bir silahı oluşturabilme olanağına sahip olabilirler.

Bu nedenle bugün hâlâ Marksistiz. Geleceğe uzanmak ve geleceği kurmak için…

DİPNOTLAR

1) K. Marx, F. Engels; *Felsefe İncelemeleri*, Sol Yayınları, 3. baskı, Çev.: Sevim Belli, s.70.
2) K. Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Sol Yayınları, 1. Baskı, Çev.: Mihri Belli.
3) age, s.26-27.
4) age, s.33.
5) age, s.51.
6) K. Marx, F. Engels; *Sömürgecilik Üzerine*, Gerçek Yayınevi, 1. baskı, Ekim 1966, Çev.: Selâhattin Hilav, s.12.
7) E. Helvacıoğlu, Gerinin Sıçrama Potansiyeli, *Bilim ve Gelecek*, Kasım 2006, Sayı: 33.
8) E. Helvacıoğlu, Marksist Kuramın Dünyalılaşma Süreci: Batı'dan Doğu'ya… Doğu'dan Dünyaya…, *Müdahale*, Aralık 2007, Sayı: 2.
9) age, s.18.
10) K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, 4. baskı, Çev.: Sevim Belli, s.26.
11) V. İ. Lenin, *Marx Engels Marksizm*, Sol Yayınları, 3. baskı, Ankara 1997, Çev.: Vahap Erdoğdu, s.82-88.
12) "Haraçlı" kavramını, Samir Amin, kapitalizm öncesi toplum biçimlerinin tümü için kullanıyor. Biz de benimseyerek aldık.

Gözle görünenin ötesini merak edenler için Evren kılavuzu

Berrak bir gecede yıldızlarla dolu bir gökyüzü oldukça etkileyici ve merak uyandırıcıdır. Bir de gördüğümüzün galaksimizdeki bütün yıldızların ufacık bir parçası olduğunu, galaksimizin de var olanın ufacık bir parçası olduğunu düşünün. Tüm bunlar nasıl doğdu? Nereye kadar uzanıyor? Evren hakkında ne biliyoruz ve bu büyüklükleri zihinde canlandırması bile böylesine güçken, nasıl bilebiliyoruz? Şimdi bu sorulara mümkün olduğunca basit yanıtlar vermeye çalışacağız. Bu yanıtların merakımızı gidermek bir yana daha da kışkırtacağından ise hiç kuşkumuz yok.

Hazırlayan: Baha Okar

İçinde yaşadığımız Evren hakkında temel bazı bilgileri ve gökbiliminin Evren'i anlamada temel bazı teori ve yaklaşımlarını içeren bu rehber çalışmayı Mark A. Garlick'in *The Expanding Universe* adlı kitapçığını esas alarak ve bazı gökbilim sitelerinden faydalanarak hazırladık. Gelecek sayımızda ise Evrenimizin bileşenlerine, galaksilere, yıldızlara ve gezegenlere daha yakından bakacağız.

Evren'in büyüklüğü ne kadardır? Gelin bunu hayatımızdaki ölçülerle anlatmaya çalışalım. Örneğin en hızlı savaş jetleri saniyede 1 km gidebilir, yani sesten üç kat daha hızlı. Bu hızla gitseniz bile, Güneş'in ötelerindeki en yakın yıldız olan Proxima Centauri'ye varabilmeniz bir yıl sürer. Şimdi bir an için bu mesafenin kahvaltı tabağınızdaki bir tahıl gevreği tanesinin boyu kadar olduğunu düşünün. Bu durumda en uzak galaksiler size Dünya'mızın öbür ucu kadar uzak olacaktır.

Bu ölçüleri düşündüğümüzde, gökbilimcilerin kozmos ve onun kapsamı hakkında bu kadar çok şey bildiklerini iddia etmeleri akıl almaz gelebilir. Ama modern araştırmacıların elinde uzayın gizemlerini çözme araştırmalarında onlara yardımcı olan çok sayıda araç vardır. Son yüzyıl bilim ve teknolojide bütün bir tarih boyunca gerçekleşmiş olandan daha fazla gelişmeye sahne oldu. Bu çalışmada Evren'in nereden geldiği ve nereye gidiyor olabileceğini bulacaksınız. Ama önce, Evren'in tam olarak ne olduğuna bakacağız ve gökbilimcilerin bildiklerini iddia ettikleri şeyleri nasıl bilebildiklerini göreceğiz.

Evren'in içlerine kısa bir tur

Ne yöne bakarsak bakalım etrafımızı gezegenler, kuyruklu yıldızlar, galaksiler, nebulalar ve gaz ve toz bulutlarından oluşan bir evren sarmaktadır. Karanlık ve berrak bir gecede birkaç bin yıldız, bir iki gezegen ve birkaç bulutlu bölge görebilirsiniz. Bu bulutlu bölgelerden biri, farklı bir galaksi olan Andromeda'dır. Andromeda devasa bir yıldız adasıdır ve optik bir destek almaksızın görebileceğiniz en büyük objedir. Dünyamızdan 2,9 milyon ışık yılı uzaklıktadır, bir uçtan bir uca 100 bin ışık yılı mesafesindedir. Ama Evren'in ölçüleriyle konuşacak olursak Andromeda yanı başımızdadır. Bu ölçeğin daha öteleri için gökbilimciler mesafeleri milyarlarca ışık yılı cinsinden ölçmektedir. Şimdi oralarda neler olduğunu göreceğimiz küçük bir tura çıkacağız. İlk durağımız evimize en yakın objeler, yani gezegenler.

Gezegenler

1800 yılından önce Güneş Sistemi'ni oluşturan dokuz gezegenden sadece en yakın olan altı tanesi biliniyordu. Bununla birlikte gökbilimciler ge-

zegenlerin yaygın olarak ve muhtemelen tüm Evren boyunca var olduğunu bilmekteydi.

İki tür gezegen vardır. Daha küçük olanlar **Yerbenzeri (kayasal) gezegenler** olarak adlandırılır. Çoğunlukla kayalardan ve metalik maddelerden oluşurlar, katı bir yüzeye sahiptirler. Bazıları bir atmosfere sahipken bazıları değildir. Merkür, Venüs, Dünya, Mars ve muhtemelen Plüton bu kategoriye girer. Çok uzaklarda diğer yıldızların etrafında bulunmuş olan gezegenler ise birkaç kat daha büyüktür ve **gaz devleri** olarak bilinirler. Bunlar aslında gazlardan oluşmuş değildir. Dünya'daki doğal koşullarda hidrojen ve helyum gazı olarak bulunan maddelerden oluşurlar, ama bu maddeler söz konusu dev gezegenlerin koşullarında sıvı halde bulunurlar. Demek ki gaz devleri devasa büyüklükte dönen sıvı küreleridir. Bunların hepsi, gezegenin içleriyle karışıp kaynaşmış bir atmosfere sahiptir ve muhtemelen katı çekirdekleri vardır.

Yıldızlar

Gezegenlerin çok büyük bir çoğunluğu yıldızların yörüngesinde döner. Tıpkı Dünya'nın Güneş etrafında dönmesi gibi. En güçlü teleskoplarla bakıldığında bile birçok yıldız sadece küçük bir nokta büyüklüğünde görünür. Gerçekte yıldızlar çapları yüz binlerce kilometre büyüklüğe ulaşan devasa kütleli sıcak gazımsı kürelerdir. Tüm boyut ve renklerde olabilirler, hatta bazıları **çift yıldız** olarak adlandırılan, birinin diğerinin yörüngesinde döndüğü çiftler halinde bulunur.

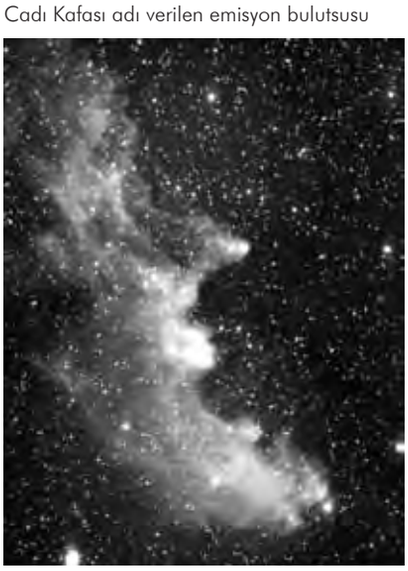
Yıldız ölçeğinin en alt basamağında, en küçük ve en yaygın yıldızlar, yani **kızıl cüceler** vardır. Kızıl cüceler genellikle Güneş'in yarısı kadar bir kütleye sahiptir ve yüzey sıcaklıkları 4000°C civarındadır. Kızıl cücelere göre Güneşsi yıldızlar biraz daha sıcak, sarı ve daha büyük kütleli yıldızlardır ve o kadar yaygın bulunmazlar. Yıldızlar ailesinin en yüksek basamaklarında ise Güneş'in on katından daha büyük kütlelere sahip çok parlak yıldızlar vardır. Bunlar **mavi devler** olarak bilinir. Çok nadir bulunurlar ve 50.000°C'in üzerine çıkan olağanüstü sıcaklıklara sahiptirler. Bununla birlikte ömürleri boyunca bütün bu yıldız türleri aynı biçimde yanarlar.

Ancak yıldızlar yaşlandıkça, bazı şaşırtıcı değişimler gösterirler. Örneğin Güneş er geç ölmeye başlayacak, önce çok daha hafif olmasına rağmen sıradan bir yıldızdan yüzlerce kat daha büyük, kırmızı dev olarak adlandırılan bir canavar yıldıza dönüşmek üzere şişip genişleyecektir. Bu aşamayı yıldızın çöküşü ve arkasında beyaz cüce olarak adlandırılan, normal bir yıldızdan yüz kat daha küçük bir kalıntı bırakarak ölümü takip edecektir.

Nebulalar (Bulutsular)

İçerisinde sayısız yıldızın bulunduğu **Nebula** adı verilen gaz ve toz bulutları, esas olarak devasa hidrojen ve helyum depolarıdır. Ama aynı zamanda az miktarda başka gaz parçacıklarını ve yüzeyleri buzla kaplı karbon zerreciklerini de barındırırlar. Nebulalar nasıl gözlendiğine ve yakınlarında bir yıldızın olup olmamasına bağlı olarak parlak ya da karanlık görünebilirler. Yakındaki bir yıldızdan gelen ışık gazdan yansır ve bir nebula yansıması oluşturur; ya da nebula içerisindeki gazların güneşin doğuşuna benzer şekilde ışıldamasını sağlar ve biz de parlak **emisyon nebulaları** olarak adlandırılan nebulalar görürüz. Ama yakınlarda bir yıldız yoksa, ışık yansıtmayan gaz karanlık kalır ve sadece kısmen gölgelediği parlak bir madde sayesinde görünebilir. En büyük nebulalar devasa **moleküler bulutlardır**. Bir uçtan bir uca yüzlerce ışık yılı genişliğinde olabilirler ve milyonlarca yıldızı meydana getirmeye yetecek maddeyi içerirler

Cadı Kafası adı verilen emisyon bulutsusu

Galaksiler

spiral galaksi

eliptik galaksi

düzensiz galaksi

Ama Galaksiler daha geniştir. Nebulalar, yıldızlar ve onların varsayılan gezegenlerinden oluşmuş uçsuz bucaksız adaları kapsarlar. Galaksiler üç temel biçimde bulunurlar. Samanyolu, **spiral** galaksinin bir örneğidir ve yaklaşık 200 milyar yıldız barındırır. İsminden de anlaşılacağı gibi spiral galaksilerde yıldızlar ve nebulalar spiral şekilde dağılmıştır ve yapı genellikle bir disk gibi yassıdır. Bununla birlikte merkezlerinde bir şişkinlik vardır ve sırt sırta vermiş iki sahanda yumurtaya benzeyen bir şekil meydana getirirler. En büyük galaksiler ise **eliptik** galaksilerdir. Spiral galaksilerden kat kat daha büyük olabilirler ve bir uçtan diğerine mesafeleri 100.000 ışık yılına ulaşabilir. Eliptik galaksiler şekil olarak dev bir Amerikan futbol topuna benzer. Ama ondan farklı olarak üç ekseninin de uzunlukları farklıdır. Eliptik galaksilerin spiral galaksilerden bir farkı da, çok az bulutsu madde ve dolayısıyla az sayıda yeni yıldız barındırmalarıdır. Son olarak her iki kategoriye de uymayan **düzensiz** galaksiler vardır. İsimlerine bakıp da tüm düzensiz galaksilerin bir şekilden yoksun olduğunu düşünmemek gerekir. Bazıları kabaca spiral galaksilerinkine benzeyen bir disk şeklindedir, aktif yıldız oluşum bölgeleri barındırırlar ama görünebi-

lir spiral kolları yoktur.

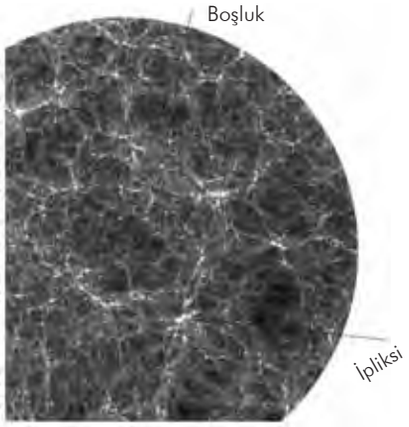
Galaksi kümeleri

Tıpkı yıldızların gravitasyon (kütle çekim) kuvvetinin etkisiyle bir araya toplanıp galaksileri oluşturması gibi, galaksiler de gravitasyonun etkisiyle daha büyük kümeler oluşturacak şekilde gruplaşırlar. En büyük kümeler, örneğin Virgo (Başak) Kümesi binlerce ayrı bileşen içerir ve uzayda 20 milyon ışık yılı çapında bir alanı kaplar. Ama Samanyolu ve Andromeda'nın da içerisinde olduğu Lokal Grup gibi küçük kümeler, görece küçük 30 civarında galaksiyi barındırırlar ve yaklaşık 5 milyon ışık yılı çapında bir alana yayılmışlardır. Galaksiler gibi, genellikle en varlıklı galaksi kümeleri de, en büyük ve çoğunlukla eliptik galaksilerin kümenin iç bölgelerinde ağır bastığı bir yapı gösterirler. Bu iç bölgelerde kümenin yoğunluğu en uç noktalara çıkabilir, bu bölgedeki galaksilerin arasındaki mesafe çaplarının birkaç katı kadar olabilir. Ama kümenin çekirdeğinden ne kadar uzaklaşılırsa yoğunluk o kadar düşer, sadece birkaç milyon yıldızı barındıran daha küçük galaksilerin düzensiz ve daha geniş aralıklarla yayıldığı bir hal alır.

Süperkümeler

Devasa yapılarına rağmen, var olduğu bilinen en büyük yapılar galaksi kümeleri de değildir. Çünkü bir bütün olarak galaksi kümeleri de, tıpkı galaksiler gibi bir araya toplanma eğilimi gösterir ve **süperküme** denilen gerçekten uçsuz bucaksız topluluklar oluştururlar. Evrendeki ölçeklerin en büyüğü süperküme ölçeğidir, süperküme ölçeğinin daha üzerinde evrenin izotropik ve homojen olduğu düşünülür. Evren süperküme ölçeğinin daha büyüğüne, sabun köpüğü yapısında bir bağdaşma içindedir. Kümelerin ve süper kümelerin oluşturduğu her biri milyarlarca galaksiyi barındıran çok büyük levhalar, köpüğün içindeki "kabarcık"ların **ipliksilerini** (filament) ya da duvarlarını oluştururlar. Bu kabarcıkların içerisindeki boş uzay çok uygun bir deyişle **Boşluk** (void) olarak adlandırılır. Bunların bir uçtan diğerine genişliği 150-200 milyon ışık yılı mesafeye ulaşabilir. Gözlenebilir Evren'deki neredeyse tüm görülebilir madde bu devasa tabakaların ve ipliklerin içerisine kapanmıştır. Varolan milyarlarca galaksiye rağmen, Evren'in çoğu inanılmaz şekilde boş görünmektedir. Gerçekte süperkümelerden daha büyük tek şey var gibidir, o da Evren'in kendisidir. Evren'in büyüklüğünü anlamak için bir karşılaştırma yapacak olursak, asteroitlerin en büyüğü en küçük atomaltı parçacık olan kuarktan ne kadar büyükse, evren de bu en büyük asteroitten o kadar büyüktür.

Bilgisayarda hazırlanmış bu Evren kesiti, ince ipliklerle birbirine bağlanmış kümeler halindeki milyonlarca galaksinin düzenini sergiliyor Karanlık bölgeler boşlukları, parlak bölgeler ise galaksi süperkümelerinin oluşturduğu duvar ya da iplikleri gösteriyor

Bildiklerimizi nereden biliyoruz?

Gökbilimciler Evren'le ilgili bütün bildiklerini nasıl öğrenmişlerdir? Yıldızların ne kadar uzakta olduklarını, büyüklüklerini, ne kadar kütle içerdiklerini ve başka her şeyi nasıl söyleyebilmekteler? Bunun yanıtı araştırmacıların kullandıkları araç gereçle yakından ilgilidir. Ama aynı zamanda astronomik objelerin davranışlarında ve etkileşimlerinde de pek çok ipucu yatmaktadır.

Fotometri

Gökbiliminde yapılabilecek en temel etkinliklerden biri bir objeyi izleyip ışık düzeyindeki zamana bağlı değişimi gözlemektir. Bu bilim fotometri olarak bilinir ve kelimenin tam anlamıyla "ışığın ölçülmesi"dir. Örneğin, uzayda dönerek hareket eden bir asteroiti düşünelim. Asteroitler, gezegenden küçük düzgün olmayan şekillere sahip metal ya da kaya kütleleridir. Yumurta şeklindeki bir asteroit, daha geniş yüzeyinin görülebilir olduğu yandan baktığınızda, uç kısmından bakıp göreceğinizden daha parlak görünecektir. Öyleyse, gökbilimciler sadece asteroitten gelen ışığın zaman içinde nasıl değiştiğini inceleyerek, asteroitin ne kadar hızlı döndüğünü söyleyebilir ve şekli hakkında fikir oluşturabilirler. Şimdi de, izlendiği süre boyunca parlaklığında çok küçük değişiklikler gösteren bir yıldızı düşünelim. Bu değişimler yıldızın yörüngesinde dönen gezegenlerin işareti olabilir, çünkü gezegenler yıldızın önünden geçip onu hafifçe örttükçe yıldızın ışığı da çok hafifçe kısılacaktır. Ya da bu değişimler, biri diğerinin yörüngesinde dolaşan iki yıldız olduğu anlamına gelebilir, bir başka seçenek de yıldızın üzerinde lekeler bulunmasıdır.Yıldız döndükçe, verili bir anda kaç tane karanlık, lekeli bölge bulunduğuna bağlı olarak parlaklığı da değişime uğrayacaktır. Şimdi bu çok küçük fotometrik değişimler tespit edilebilir ve gezegenlerden mi, yıldız lekelerinden mi yoksa başka yıldızlardan mı kaynaklandığı söylenebilir.

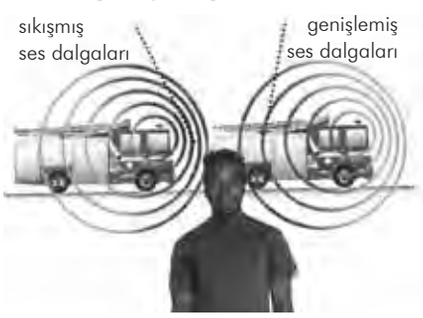
Spektroskopi

Çok işe yarıyor olsa da fotometrinin sınırları vardır ve gözleyebildiklerimizin sınırlarını genişleten daha güçlü bir teknik de spektroskopidir. Işık bir dizi dar yarıktan geçirilerek spektrumuna (tayfına) ayrıştırılır. Spektrum karanlık "spektral çizgiler"le kesilmiştir. Bu çizgilerin oluşmasının sebebi ışık kaynağının, belli renklere bağlı belirli dalga boylarındaki ışığı emen atomlardan oluşmuş olmasıdır. Belirli bir element kendi belirli dalga boyu aralığındaki ışığı emer. Örneğin belli bir dalga boyu aralığındaki spektral çizgiler, bu yıldızda helyumun varolduğu anlamına gelebilir. Başka bir aralıktaki spektral çizgiler ise başka bir maddeye işaret edecektir. Bu yöntem gökbilimcilerin

gözledikleri objelerde hangi gazların bulunduğunu belirlemelerini sağlar. Dahası her atomun spektral çizgisinin tam olarak aralığı ve koyuluğu, atomun fiziksel özelliğine göre de değişir. Spektroskopi sadece objelerin neden yapılmış olduğunu değil, onların ne kadar sıcak ve yoğun olduklarını da gösterir.

Doppler etkisi

Spektroskopinin bir başka özelliği, objelerin ne kadar hızlı hareket ettiklerini ortaya çıkarmasıdır. Bir itfaiye arabası düşünün, acı acı sirenlerini çalarak size doğru geliyor. Araçtan gelmekte olan ses dalgaları, aracın ileriye doğru hareketi yüzünden sıkışmış haldedir. Bu sese daha kısa bir dalga boyu kazandırır ki, bu da daha yüksek perdeden tiz bir ses demektir. İtfaiye aracı yanınızdan geçip gidince, aynı dalgalar şimdi size doğru gelirken aracın hareketi yüzünden genişleyip uzanacaktır. Şimdi daha uzun bir dalga boyuna sahiptirler ve bu daha düşük perdeden pes bir sestir. Gözlemcinin ya da dalga kaynağının hareketinin dalga boyu üzerindeki bu etkisine Doppler etkisi denir. Duyduğunuz sesin tam ve kesin frekansı, direkt olarak itfaiye aracının sizin bulunduğunuz yere göre hareketinin yönüne ve hızına bağlıdır. Bu gökbiliminde önemlidir, çünkü aynı olgu ışık dalgaları için de geçerlidir. Size doğru hareket eden bir yıldızın ışık dalgaları sıkışmıştır, öyleyse spektral çizgileri daha yüksek bir frekansta görünecektir. Yani objenin size göre durağan olduğu koşullara göre biraz daha maviye çalacaktır. Bu **maviye kayma** olarak adlandırılır. Benzer bir şekilde, eğer obje sizden uzaklaşıyorsa bir **kırmızıya kayma** söz konusu olacaktır. Spektral çizgilerin dalga boyları gökbilimcilere objenin ne yönde ve ne hızda hareketi ettiğini söyleyebilir.

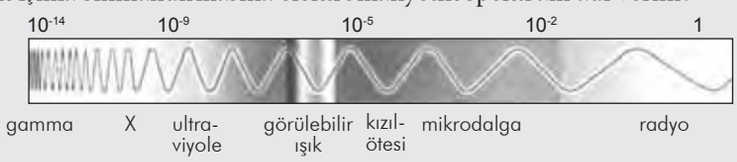
Mesafeler

Eğer gökbilimciler bir yıldızın kendisinden kaynaklanan parlaklığının ne kadar olduğunu, yani dışarıya ne kadar ışık saçtığını bilirlerse, onun ne kadar uzaklıkta olduğunu tahmin edebilirler. Şöyle bir benzetme yaparsak, bir arabanın farlarının gerçekte ne kadar parlak olduğunu tam olarak biliyorsanız, onun görünen parlaklığından hareket ederek size ne kadar uzaklıkta olduğunu söyleyebilirsiniz. Gökbilimciler bu hesaplarda ortalama ışıma gücü kesin olarak bilinen bir değişen yıldızlar sınıfına dayanırlar. Bu yıldızlar Cephaid yıldızlar olarak adlandırılır ve birkaç saat içinde tamamlanan kesin periyotlarla artan ve azalan ışık düzeylerine sahiptir. Burada anahtar, bir Cephaid'in kendinden kaynaklanan parlaklığı ne kadar fazlaysa, parlaklık değişiminin o kadar yavaş olmasıdır. Öyleyse fotometri yoluyla kolaylıkla ölçülebilecek olan değişkenlik periyodu, gökbilimcilere yıldızın parlaklığının ne olduğunu oldukça kesin bir şekilde verecektir. Aynen arabanın farlarında olduğu gibi, yıldızın gerçekte ne kadar parlak olduğunu biliyorsanız, onun görünen parlaklığından, onun ne kadar uzakta olduğunu çıkarabilirsiniz.

ELEKTROMANYETİK SPEKTRUM

Elektromanyetik ışıma uzay ve madde içerisinde yayılan bir enerji biçimidir. Dalgaboyları ve enerjileriyle birbirinden ayrılan değişik ışıma tipleri elektromanyetik spektrumu oluştururlar. Bu spektrumun bir ucunda dalga boyları en büyük, enerjileri ve frekansları ise en küçük olan radyo dalgaları bulunur. Diğer ucunda ise; dalga boyları çok küçük, fakat enerji ve frekansları büyük olan γ (gamma) ve X ışınları bulunur. Sadece spektrumun ortasındaki dar bir ışıma bandı insan gözüyle görülebilir ve biz buna **ışık** deriz. Yani evrenin daha fazla bir kısmını "görebilmek" için, teleskoplar çok küçük ışık ışınları ve diğer elektromanyetik ışınları yayan objeleri tespit edebilecek şekilde yapılmıştır.

Şekilde görülen, radyo dalgalarından gama dalgalarına elektromanyetik ışıma sınıflandırmasına elektromanyetik spektrum adı verilir.

YILDIZLARI NASIL TARTARIZ?

Bir **çift yıldızın** ağırlığını ölçmek için gökbilimciler bu yıldızların hızlarını ve yörüngelerindeki bir turu ne kadar zamanda tamamladıklarını (yörünge periyodu) bilmeye ihtiyaç duyarlar. Kütle çekim yasası nedeniyle, bu periyot doğrudan bu iki objenin kütlelerine ve aralarındaki mesafeye bağlıdır. Evren'deki her obje diğerini çeker. Yerküre ile lunaparkta raylar üzerinde uçarak giden araba arasındaki çekimi, arabayı tartarak ölçebiliriz. Bu arabayla Yerküre arasındaki yerçekimidir. Bu ilk olarak, arabanın ve gezegenin kütlesine bağlıdır. Eğer arabanın içindeki kişilerin ağırlığı iki katına çıkarılırsa, araba üzerindeki yerçekimi kuvveti ikiye katlanır. İkinci olarak, araba gezegenin merkezinden ne kadar uzaktaysa, gezegenin uyguladığı çekim o kadar zayıf olacaktır. Bu azalma ters kare kuralına göre gerçekleşir. Yani aradaki mesafe iki katına çıkarsa, çekim dörtte birine düşer. Bu kuralı, yıldızların spektroskopi yoluyla tespit edilen yörüngesel hızlarına uygulayarak, gökbilimciler iki yıldız arasındaki mesafeyi tahmin edebilirler. Ve buradan, kütlelerini hesaplayabilir bir anlamda yıldızları tartabilirler.

EVREN NASIL BAŞLADI?

Kozmik şişmeyi gösteren bir çizim

Evren insan zihninin algılayabileceğinden çok daha büyük olsa da, esas olarak doğan ve yaşayıp ölerek kendi döngülerini tamamlayan sayısız yıldızdan oluşmuştur. Bu yıldızlar galaksi adı verilen muazzam gruplarda bir araya toplanırlar. Uçsuz bucaksız enginlikte olsa da, Evren bir zamanlar gerçekte fiziksel bir büyüklüğü olmayan ama sonsuz bir basınç ve yoğunluğa sahip mini minnacık bir zerrenin içine tıkışmıştı. Birdenbire Büyük Patlama denilen hayal bile edilemez bir olay gerçekleşti ve sonrasında Evren çok büyük hızlarla genişleyerek ve Güneş'inkinden daha büyük imkansız sıcaklıklardan soğuyarak devasa bir hidrojen ve helyum bulutu şeklini almaya başladı. Bazı gökbilimcilerin inandığı üzere, bir milyar yıldan daha kısa bir sürede, bu maddelerden ilk yıldızlar ve galaksiler oluştu. Bu ilk yıldızlar yaşamlarının sonuna gelip patlayarak öldükçe, lityumdan ağır ilk atomik elementler uzaya savruldu. Tüm gezegenler ve tabi canlılar da bu elementlerden oluştu. Bunun nasıl gerçekleştiğinin detayları hâlâ fazlasıyla tartışmaya açıktır.

Büyük Patlama

Gökbiliminde sorulabilecek en büyük soru tüm bunların nereden geldiğidir? Göründüğü kadarıyla yanıt, hiçbir yerden. Bulgularımızın oldukça ağır basan bir kısmı Evren'in genişlediğini, her saniye daha da büyüdüğünü gösteriyor bizlere. Öyleyse zamanın geriye doğru sarılması, çok çok uzun bir zaman önce bütün Evren'in **tekillik** (singularite) dediğimiz tek bir noktadan ibaret olduğunu düşündürüyor. Bu nokta sonradan bir şekilde ölçülemez şekilde genişleyerekbugünkü Evren'i oluşturuyor. Eğer Evren'in böyle birdenbire ortaya çıkışını ileri süren Büyük Patlama teorisi doğruysa ve eğer gökbilimciler Evren'in genişleme hızını doğru bir şekilde ölçmüşlerse, tüm bunlar 12-15 milyar yıl önce başlamış olmalı.

Kainatın Ateştopu

Evrenin ortaya çıktığı tohum tasavvur edilemeyecek kadar küçük, yoğun ve sıcaktı. Bugün etrafta gördüğümüz tüm maddenin, bir atomaltı parçacıktan çok daha küçük bir uzay hacmi içine sıkıştığını düşünün. Belki bu zihninizde kozmik boşlukta patlayacağı anı bekleyerek yüzen minnacık, sıcak ve yoğun bir zerreciğin görüntüsünü uyandıracaktır. Ama ortada bir boşluk da yoktur. Evren'in tüm temel özellikleri, uzay, zaman ve madde bu tekilliğin içerisinde olup biter ve **dışarısı** diye bir şey yoktur. Ne de, bu kozmik tohumun Büyük Patlama'yı ortaya çıkarmak üzere patladığını söyleyebiliriz, çünkü yine, tohumun içerisine doğru patlayacağı bir uzay boyutu da bulunmamaktadır. Keza Büyük Patlama'dan "önce" diye bir kavram da mantığın sınırlarına karşı gelmektedir, çünkü zamanı yaratan da Büyük Patlama'nın kendisidir. Bütün söyleyebileceğimiz, başlangıçta kozmik bir tohumun olduğu ve bunun asla anlayamayabileceğimiz nedenlerle kainatın ateştopunu meydana getirecek şekilde genişlemeye başladığıdır.

Kozmik şişme (inflation)

İlk anlarda, ateştopunun genişlemesi çok yavaş ilerledi ama sonra hızlanmaya başladı. Eğer bu genişleme hızı artmaya devam etmeseydi, Evren saniyenin bir parçası kadar sürede kendi üzerine çökecekti ve uzay ve zaman onunla birlikte yok olacaktı. Ama Evren çökmedi çünkü genişleme hızı şaşırtıcı bir değişikliğe uğradı. Gökbilimciler bu periyoda **kozmik şişme** (inflation) diyorlar. Ateş topu genişlerken, hacmi artan gazlar gibi hızla soğudu. Büyük Patlama'dan yaklaşık olarak 10^{-35} saniye (yani virgülden sonra 34 tane 0'ın ve bir tane 1) sonra, Evren hâlâ bir atomaltı parçacıktan çok daha küçükken, sıcaklık çok önem taşıyan bir noktaya 10^{28} dereceye ulaştı. Bu muazzam bir enerjinin açığa

MUHALİF BİR SES

Büyük Patlama deyimini ilk kez, İngiliz bilim insanı Fred Hoyle (1915-2001) 1940'larda Evren'in doğuşuyla ilgili teorisini tanımlarken kullandı. Hoyle aslında bu ifadeyi alaycı bir eleştiri olarak kullanmıştı, kendisi ölümüne kadar bu fikre karşı çıkmıştı. Bununla birlikte, onu çok şaşırtarak ironik bir şekilde bu terim yaygınlaştı ve kalıcılaştı. Evren'in kökeniyle ilgili başka hiçbir teori böyle bir başarıyı gösteremedi. Evrenin gözlenen genişlemesi, kozmik arka plan ışımasının varlığı ve uzaydaki dağılımı, Evrenin 12-15 milyar yıl önce tek bir noktadan geliştiği fikrini destekledi.

çıkmasına neden oldu ve bu enerji genç Evren'i yaklaşık 10^{-32} saniyede 10^{20}-10^{30} arası bir faktörle patlattı. Saniyenin yaklaşık trilyonda birinde gerçekleşen bu kısa olaylar zinciri sonucunda, atomaltı Evren gürbüz bir kavun boyutlarına ulaştı. Bu büyüme, bir ışık ışınının tek bir atomaltı parçacığın genişliğinin milyarda biri kadar mesafeyi aşacağı süre içerisinde, bir atomun boyutlarının Güneş Sisteminin çapının milyonlarca katına ulaşacak denli büyümesine eşdeğerdir.

Enerjiden maddeye

Şişme'nin durmasından sonra, Evren genişlemeye devam etti, ama bu defa oldukça düşük bir hızla. O anda Evren karşılıklı olarak enerjinin maddeye maddenin enerjiye dönüştüğü fokur fokur kaynayan bir kazan gibiydi. Işıma enerjisinin (fotonlar) bir kısmı atomaltı **parçacık** ve **antiparçacık** çiftleri şeklinde maddeye dönüştü. Bunlar ortaya çıkar çıkmaz, bu "sanal" parçacık-antiparçacık çiftleri bir araya geldi ve yeniden ışımaya dönmek üzere birbirlerini yok etti. Bununla birlikte, parçacıkların tümü yok olmadı. İlk evrendeki çok küçük oransızlıklara bağlı olarak, antiparçacıklardan birazcık fazla parçacık bulunmaktaydı. Bu fark yaklaşık olarak bir milyar anti parçacığa karşı bir milyardan bir fazla parçacık şeklindeydi ve bu küçük farklılığın daha sonra olağanüstü sonuçları oldu.

İlk kararlı parçacıklar

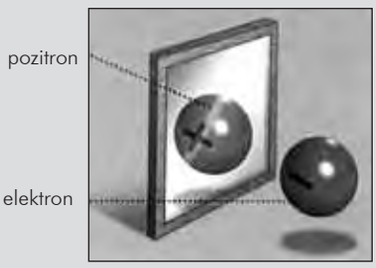
Evren genişledikçe daha da soğudu ve fotonları daha az enerjik hale geldi. Kısa bir sürede meydana gelen parçacıklar daha az kütleye ve dolayısıyla daha az enerjiye sahipti. Sonuç olarak, Evren'in yeni parçacıklar üretmek için yeterli enerjiden yoksun kaldığı bir noktaya gelindi. Bu noktada varolan parçacık-antiparçacık çiftleri yeniden son kez enerjiye dönüştü ve Evren çok daha sakin bir yapıya büründü. Ama tüm madde ortadan kaybolmamış, karşılıklı olarak birbirlerini yok edeceği antiparçacık eşi olmayan parçacıklar -milyarda bir- kendi başlarına kalmıştı. Bunlar ilk kararlı atomaltı parçacıklar oldu. Bu parçacıklar bugün hâlâ atomların -protonların, nötronların, elektronların- yapıtaşları olarak varolmaktalar. Eğer kozmik ateştopunda antiparçacıklardan değil parçacıklardan yana ilk dengesizlik var olmasaydı, bu yapı taşları varolmayacak ve Evren galaksileri, yıldızları, gezegenleri ve tabi insanları barındırıyor olmayacaktı.

İlk atomik çekirdek

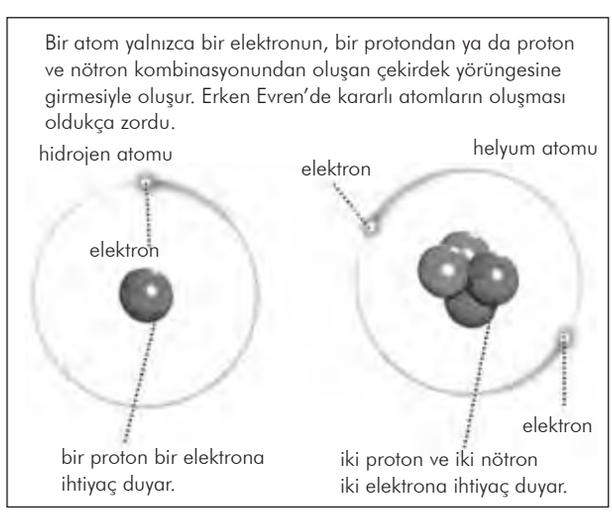
Henüz üç dakika yaşındayken, Evren'deki geri kalan parçacıklar inanılmaz sıcak bir gazdan oluşmuş durumdaydı. Bu gaz içerisinde, protonlar, nötronlar ve diğer parçacıklar sürekli olarak birbiriyle çarpışmakta ve sekip geri tepmekteydi. Çünkü sıcaklık parçacıkların çok yüksek hızlarda hareket etmesini sağlayacak düzeydeydi. Saat üçüncü dakikayı geçtiğinde, sıcaklık yaklaşık bir milyar dereceye düşmüştü. Proton ve nötronlar artık görece daha yumuşak şekilde çarpışmakta ve atomun kalbi olan atomik çekirdeği oluşturmak üzere sıkı sıkı birbirine bağlanmış kümeler oluşturacak şekilde birbirine yapışmaktaydı.

En basit atomik çekirdekler proton ve elektronların birleşimleridir. Örneğin helyum atomunun çekirdeği, iki proton ve iki nötrondan oluşmuştur. Bununla birlikte hidrojen çekirdeği, sadece tek bir proton içerir, nötronu yoktur. Bunlar en temel elementlerdir; üçüncü en basit element lityumdur. Bu üç element, hidrojen, helyum ve lityum ortaya çıkan ilk çekirdeklerdi. Bu süreçte çok az miktarda da olsa başka elementler de meydana geldi. Evren sıcakken, arkaplan ışınımı fotonlarının helyum ve lityum üretmek üzere birbirine yapışabilecek çok sayıda parçacık üretmesi için yeterli enerjiyi içeriyordu. Ancak sıcaklığın düşmesiyle daha az parçacık üretilir oldu ve lityumdan ağır çok daha az element ortaya çıkabildi. Ayrıca, uzayın genişlemesi çarpışmaların daha az sıklıkla gerçekleşmesi sonucunu doğurdu.

ANTİMADDE

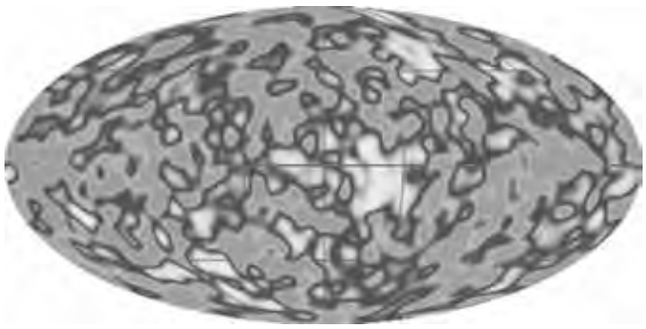
Antimaddeyle ilgili olarak, onun çok nadir bulunmasından başka bir tuhaflık yoktur. Her atomaltı parçacığın ona karşılık gelen, aynadaki tersi şeklinde bir antimaddesi vardır. Negatif yüklü bir elektronun, onunla birlikte bulunan, eşit ama ters elektrik yüküne sahip, pozitron denen bir antiparçacığı vardır. Elektriksel olarak nötr parçacıkların bile bir antimadde karşılıkları vardır, bu antiparçacıkların yükü nötr ama diğer tüm temel özellikleri terstir. Antimadde ve madde parçacıkları ilk Evren'de aşağı yukarı eşit miktarlarda bulunmaktaydı. Ama bağlantı kurduklarında birbirlerini yok ettikleri için, çoğu neredeyse bir çırpıda yok oldu. Arta kalan azcık fazla madde şimdi etrafımızda olan tüm Evren'i meydana getirdi.

İlk kararlı atomlar

Parçacık ve antiparçacıkların birbirini yok ettiği dönem bitmiş olmasına ve Evren'in artık kararlı madde içermesine rağmen, bu madde yalnızca atomik çekirdeğin, elektronlar ve fotonların "iyonize olmuş" gaz hallerinin oluşturduğu sıcak bir havuz halindeydi. Atomlar henüz yoktu, çünkü bütün bir atomun meydana gelmesi için çekirdeklerin yörüngesinde dönecek elektronlara ihtiyaç vardır. Ama bir elektron atomu oluşturmak üzere bir çekirdeğe her bağlandığında, çok yüksek enerjiye sahip bir foton da elektronla çarpışacaktı. Fotonların enerjisi elektron tarafından emilecekti, böylece elektron çekirdeğin yörüngesinde kalamayacak kadar fazla enerjiye sahip olacak ve savrulup gidecekti. İyonlaşma olarak adlandırılan bu süreç, Evren'in varoluşunun ilk birkaç yüz bin yılı boyunca etkisi azalmadan varlığını sürdürdü.

İlk kararlı atomların oluşmak üzere olduğu bu safhada Evren'in bir başka özelliği, uzay boyunca görmenin imkansız olmasıydı. Bizler fotonların akışı şeklindeki ışığın gözdeki sinirleri uyarması sonucunda görürüz. Ama ilk zamanlarda hiçbir foton enerjisi bir elektron tarafından emilmeden pek uzağa gidemezdi ve fotonlar yoksa hiçbir şey göremezsiniz. Bununla birlikte kabaca 300.000 yıl sonra sıcaklık 6000°C'ye düştü ve çok sayıda foton iyonize olmak için yeterli enerjiden yoksun hale geldi. Elektronlar yerinden fırlayıp gitmeden çekirdeklerle birleşebildi ve ilk bütün hidrojen ve helyum atomu ortaya çıktı. Fotonlar uzay boyunca ilk defa hareket edebildiler. Böylelikle Büyük Patlama bitmişti.

Çok kutuplu ve galaksi kaynaklı ışımalar çıkarıldıktan sonra ortaya çıkan, kozmik mikrodalga arkaplan ışıması dalgalanmalarının görüntüsü.

Arkaplan ışınımı

Evrenin ışığa geçirgen hale geldiği an çok önemlidir. Evren'i bir foton deniziyle dolduran ışıma artık maddeyle güçlü bir etkileşime girmiyordu ve böylece Evren'de serbestçe sonsuza dek dolaşabilecekti. Evren genişledi, madde kendisini galaksiler ve yıldızlar şeklinde yeniden organize etti ve arkaplan ışınımı yeni Evren'in bir özelliği olarak kaldı. Bununla birlikte hiç değişmeden kalmış da değildi, çünkü kapladığı uzay genişlediği için arkaplan ışınımının dalgaboyu da değişmişti.

Uzayın kendisinin Büyük Patlama'dan bu yana genişlediği düşüncesi anlamakta zorluk çekilebilecek bir düşüncedir. Bununla birlikte, bu hâlâ gerçekleşmektedir ve uzay boyunca hareket eden herhangi bir şey, örneğin Büyük Patlama'nın arkaplan ışınımı, hâlâ gerilerek yayılmaktadır. Gerçekte, arkaplan ışınımının dalgaboyu şimdi elektromanyetik spektrumun mikrodalga (ya da kısa dalga radyo) bölgesine karşılık gelmektedir.

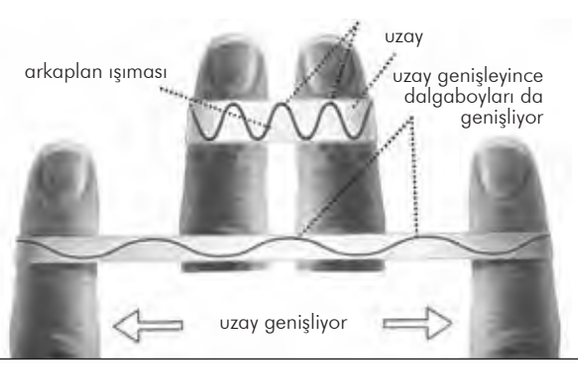
Gökbilimciler bu ışınımı uzaya yönlendirdikleri radyo antenleriyle tespit ettiler. Onun "sıcaklığının" (ışımanın enerjisi için ölçme birimi) mutlak sıfırdan birkaç derece daha sıcak olduğunu buldular. Bu ışımanın tespit edilmesi Büyük Patlama teorisinin en önemli kanıtı olarak selamlandı.

Ve bugünkü evren

Gözlemler ısı farklılıklarının, Evren'in belirli bölgelerindeki maddenin yoğunluğundaki farklılıklara işaret ettiğini gösterdi. Biraz daha yüksek yoğunluğa sahip bölgeler düşük yoğunluklu bölgelere göre daha güçlü kütle çekim kuvvetine sahiptir. Büyük Patlama'yı izleyen bir milyon ve bir milyar yıl arasında ilk galaksiler, çekim kuvveti biraz daha fazla olan bu bölgelerde ortaya çıktı.

Bununla birlikte, galaksilerin bir arada tutunabilmesi ve uzayda şimdi yaptıkları şekilde hareket edebilmesi için, mevcut Evren'de bizim farkında olduğumuzdan daha fazla madde olmalıdır. Özellikle de galaksilerin dönme hareketlerini, sadece barındırdıkları algılanabilir maddeye dayanarak tümüyle açıklamak mümkün değildir. Galaksilerin merkezine en uzaktaki yıldızlar, yalnızca görünür maddenin kütlesinin meydana getirebileceğinden çok daha hızlı dönmektedirler. Bunu açıklamaya çalışan teorilerden bir tanesi **karanlık madde** teorisidir. Bu teori görünen tüm şeylerin yaklaşık on katı maddenin olduğunu, ancak bu maddenin herhangi bir tür elektromanyetik ışınım yaymadığı için görülemediğini ileri sürer. Burası gerçekten karanlıktır. Bazıları bu karanlık maddenin **zayıf etkileşimli büyük kütleli parçacık** (WIMP) olarak tanımlanan varsayımsal atomaltı parçacıklar halinde olduğunu düşünmektedir.

Bir lastik üzerine sinüs eğrisi şeklinde dalgaboyunu çizdiğimizi düşünelim. Lastik gerildikçe dalga da gerilip genişler. Aynı şekilde, uzayın genişlemesi uzayı dolduran arkaplan ışıma dalgalarının da genişlemesi demektir.

BİLİNMEYENE DOĞRU

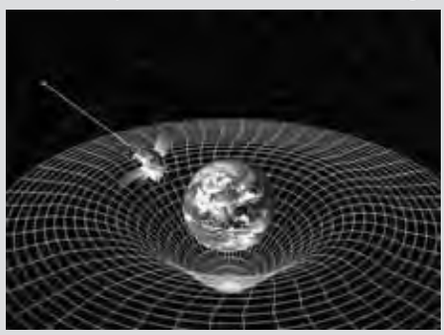
Astronomi yeni keşiflerin gökbilimcileri bilinmeyenin sınırlarının ötesine götürdüğü dinamik ve değişen bir bilimdir. Teknolojik ilerlemeler, bir zamanlar teknik olarak imkansız görülen alanlarda yeni ve daha kesin gözlemler sağladı. Bu yeni gelişmeler genellikle eski teorilerin rafa kaldırılması ve yerine yenilerinin -terkedilene ya da gözden geçiriline kadar- benimsenmesi anlamına geldi. Şimdi burada yaşadığımız evrenle ilgili en son fikirleri sunacağız. Evrenin sadece genişlemekle kalmadığı, genişleme hızının da arttığı, görece yeni bir fikirdir. Ve eğer hızlanarak genişleyen bir Evren'de yaşıyorsak, bu hızlanmaya bir açıklama getirmek gerekmektedir. Şu anda, en muhtemel nedenin karanlık enerji olduğuna inanılmaktadır. Hızlanarak genişleyen Evren modelinin bir alternatifi de ışık hızının zaman içerisinde değiştiği fikridir. Bu fikirlere kısaca göz atmanın yanı sıra, bu bölümde bebek evrenler, solucan delikleri, zamanda yolculuk ve Evren'in nasıl sonlanacağına dair nihai soruya değineceğiz. Bu fikirlerin pek çoğu size biraz acayip görünebilir, ama evrenbilimde çok ciddiye alınmaktadır.

Evrenin doğası

Nadiren de olsa gökbilimcilerin Evren'e bakışlarını tümüyle değiştiren yeni bir teori ya da bir veri ortaya çıkar. Bir zamanlar, Evren'in sadece gezegenler, yıldızlar ve galaksilerden oluştuğu düşünülüyordu. Daha sonra, Evren'deki maddenin önemli kısmının hatta çoğunluğunun tespit edilemez olduğu, görebildiğimiz her bir parça kütleye karşılık, bunun on katı kadar algılayamadığımız karanlık madde olduğu kavrayışı ortaya çıktı. Bu keşif gökbiliminin pek çok alanında eski varsayımları radikal şekilde gözden geçirmeye zorladı. Şimdi bir başka keşif, bilim insanlarının fikirleri üzerinde belki de daha büyük bir etki yaratmaktadır.

UZAY ZAMAN

Bu teoriye göre, uzay ve zaman tek bir dört boyutlu bütünlük meydana getirecek şekilde birbirine bağlıdır. Burada bir objenin konumu üç uzamsal koordinatla (yükseklik, genişlik, derinlik) değil, dördüncü bir zaman koordinatının eklenmesiyle gösterilir. Bu durumda, bir objenin uzay zamandaki konumu onun sadece nerede olduğuna değil, orada ne zaman olduğuna da bağlıdır. Gökbilimciler bu uzay zamanın bükülmüş olduğunu söylerler, bu bükülme kara delikler gibi büyük ve kompakt kütlelerin çevresinde daha fazladır.

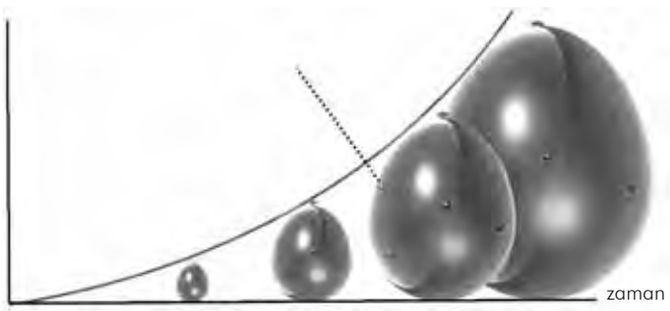
Uzay zamanı bir çarşaf olarak düşünün, gök cisimlerini ise ağır toplar. Top çarşafa gömülür ve onu büker. Çarşafın üzerindeki daha hafif cisimlerin hareketini değiştirerek kendisine doğru çeker.

Evren hızlanıyor

Gökbilimciler Evren'in genişlediğini düşünüyorlar. Bu, Evren'i dolduran arka plan ışımasının gerilip uzandığı ya da "kırmızıya kaydığı" anlamına gelir. Çok uzak galaksilerden gelen ışık da aynı gerilme etkisine maruz kalır. Ama ulaşılan en son sonuçlar genişlemenin gerçekte hızlandığını düşündürmektedir. Normal olarak, bir galaksi ne kadar uzaktaysa, ışığının bize ulaşması da o kadar uzun bir zaman alır. Işık galaksiden ayrıldıktan sonra Evren genişlemeye devam etmektedir ve böylelikle Dünya'ya ulaştığında daha da kırmızıya kaymış olacaktır. Kırmızıya kaymayı ölçerseniz, mesafeyi de ölçersiniz. Ama bu Evren'in sabit bir hızla genişlediğini varsayar, fakat bu doğru olmayabilir. Bir de eskiden Evren'in şimdikinden daha yavaş genişlemiş olduğunu varsayalım. Eğer öyleyse uzak galaksilerin ışığı daha küçük miktarlarda kırmızıya kaymış olur. Daha az kırmızıya kaymanın daha kısa bir mesafe anlamına geldiğini hatırlayalım. Bir başka deyişle, genişlemenin geçmişte daha yavaş olduğunu varsayarsak, çok uzak galaksilerin mesafeleri hep olduğundan kısa tespit edilmiş olacaktır. Hızlanarak genişleyen Evren fikrinin dayanakları çok uzak galaksilerdeki süpernovaların gözlenmesiyle elde edilmiştir. Bu süpernovalar, kırmızıya kayma düzeylerine dayanarak tahmin edilen yakınlıklarına göre çok fazla donuk ve loş görünmektedir.

Karanlık enerji

Yakınlarda, alışılmışın daha ötesinde sönük parlaklıkta bir süpernova tespit edildi ve bu, Evren'in artan bir hızla genişlediği şeklindeki tartışmalı düşünceden yana yeni bir bulgu oldu. Bundan sonra ihtiyaç duyulan şey, genişlemenin hızlanmasına neyin sebep olduğunun açıklanmasıydı. Bunun için, bazı bilim insanları **karanlık enerji** diye adlandırdıkları bir konsepti çözüm olarak ileri sürdü. Bu bilimciler, Evren'in kütle çekim kuvvetine

Eğer Evren'in genişlemesi hızlanıyorsa, Evren'deki tüm maddelerin birbirine uzaklığı da hızlanarak artıyordur.

karşı duracak kadar güçlü olan büyük ölçekli bir tepme kuvveti ya da negatif basınç gibi davranan gizemli bir enerji alanıyla dolu olduğunu iddia ettiler. Buna göre kütle çekim kuvveti Evren'deki tüm maddeyi bir arada tutmak için çekmeye çalışırken, karanlık enerji sadece bu çekime direnç göstermekle kalmıyor, uzay zamanın da daha ve daha hızlı şekilde fırlamasına sebep oluyordu. Eğer böyleyse, Evren'in kütlesinin neredeyse yüzde 70'i enerji halinde uzay zamanın hakiki dokusuna gömülmüş yatıyor olabilir. Yani uzay zamanın bizzat kendisi kütle sahibi olabilir. Bu durumda, yıldızlar, galaksiler, nebulalar ve gezegenler şeklinde gerçekten görebildiğimiz madde, Evren'deki toplam maddenin çok çok küçük bir yüzdesini oluşturuyor olabilir.

Değişken ışık hızı

Hızlanarak genişleyen Evren'e alternatif teori, ışık hızının yavaşladığı düşüncesidir. Mantığı şöyledir. Işığın geçmişte bugünkünden yüzde 10 daha hızlı olduğunu varsayalım. Eğer öyleyse, bize gerçekte 10 milyar ışık yılı uzakta olan bir galaksiden çıkıp gelen ışık bize 9 milyar yılda ulaşmış olacaktır. Uzay genişlediği için, kırmızıya kayma zamanla artar. Galaksiden gelen ışık, 9 milyar yıllık seyahat süresince Evrenin genişlemesine denk gelen bir rakamla kırmızıya kayacaktır. Kırmızıya kaymayı ölçen gökbilimciler 9 milyar ışık yıllık bir mesafe hesaplayacaklardır. Bununla birlikte galaksi gerçekte 10 milyar yıllık bir mesafede olduğundan, hesaplanan mesafeye göre olması gerektiğinden daha sönük görünecektir. Böylece bazı gökbilimciler söz konusu anormal süpernovanın, ölçülen kırmızıya kaymasının gerektirdiğinden daha sönük görünmesinin sebebinin, uzayın daha hızlı genişlemekte olması değil, ışık hızının eskiden olduğundan daha düşük olması olabileceğini ileri sürdüler. Her iki açıklama da aynı sonucu doğurur.

Bebek evrenler

Bir başka yeni fikir de, Evrenimizin sonsuz sayıda evrenlerden sadece birisi olduğudur. Einstein'ın genel görelilik teorisine göre, bir kara delik başka bir evrene geçiş tüneli olabilir ve delik tarafından yutulan herhangi bir madde buradan geçerek uzay zamanın başka bir "dış" bölgesine geçebilir. Bu yeni uzay zaman "köpüğü" bizim Evrenimizden dışarıya doğru geliştiği için, evrenbilimciler bunu bebek evren olarak adlandırırlar. Bir kara deliğin Evrenimizde her ortaya çıkışı, daha sonra olgunluğa erişecek başka bir bebek evrenin doğuşuyla sonuçlanabilir. Evrenimiz kara delikler yoluyla sayısız başka evrene bağlanmış olabilir ve bunların hepsi de diğerlerine. Evrenimizin bir zamanlar, başka bir evrende bir kara delik oluşumu sırasında doğmuş bir bebek evren olması da muhtemeldir. Birçok bilim insanı, genel görelilik matematiğinin sonuçlarından birisi olan bu fikri çok ciddiye almaktadır.

Solucan delikleri ve zamanda yolculuk

Bu matematiğin bir sonucu da solucan delikleridir. Solucan delikleri bir evrendeki kara delikten ona bağlı başka bir evrene ya da aynı evrende başka bir yere doğru yol açan tünellerdir. Böylece kara deliğe düşen bir madde aynı evrende ama bir başka yerden çıkabilir. Sadece bu kadar değil, solucan deliğinin bir ucundaki zaman dilimi, diğer ucundakiyle aynı olmak durumunda değildir. Bu fikir, oldukça imkansız görünse de, hem evrenin çok uzak bölgelerine çarçabuk ulaşma hem de zamanda ileri ya da geri gitme olanağını akla getirmektedir.

Evren'in sonu

Evren'in nasıl ortaya çıktığı sorusuyla başlamıştık. Şimdi Evren'in nihai akıbeti üzerine düşünelim. Evren'in üç olası sonu var, en azından şimdilik öyle görünüyor. Evren ya sonsuza dek genişlemeyi sürdürecek; ya bir an gelecek, bu genişleme tersine dönecek ve çökmeye başlayacak; ya da sonsuza dek genişleme ve çökme arasında gidip gelecek. Bunun hangisinin gerçekleşeceği tek bir şeye bağlıdır: Evren'deki bütün maddelerin toplam kütle çekimine.

Kritik yoğunluk

Evren genişliyor olsa da, kütle çekim kuvveti her şeyi yeniden bir araya toplamak için sürekli olarak çekmeye çalışıyor. Dünya üzerinden havalanan bir roket gezegenin çekiminden kurtulmak ve uzaya açılmak için yaklaşık saniyede 11 km. hızla ilerlemelidir. Eğer bu hıza ulaşmayı başaramazsa, gerisine geriye dünyaya düşer. Jüpiter'den havalanan bir roket ise uzaya açılabilmek için çok daha yüksek hızlara ulaşmak zorundadır, çünkü Jüpiter'in kütle çekimi daha yüksektir. Şimdi havalanan roketimize benzer şekilde, Evren'in genişlediğini kafamızda canlandıralım. Tam olarak gezegenin çekiminin rokete etki edip hareketini tersine çevirmeye çalışması gibi, Evren'deki tüm maddelerin kütle çekimi de genişleyen evrendeki tüm galaksilerin hareketini geri çevirmeye çalışmaktadır. Tıpkı rokette olduğu gibi, küt-

le çekimin üstün gelip gelmeyeceği çekim gücüyle yukarı itişin miktarı arasındaki orana bağlıdır. Ayrıca Evren'in toplam kütle çekiminin genişlemeyi tersine çevirip çevirmeyeceği de Evren'in yoğunluğuna, galaksilerin birbirine ne kadar yakın olduğuna bağlıdır.

Açık evren mi yassı evren mi?

Evrenbilimcilerin sonsuza kadar genişleyen bir evrenden kastettikleri **açık** evrendir. Bu tür bir evrende genişlemeyi durma noktasına getirmeye yeterli madde yoktur. **Yassı** evren de sonsuza dek genişler, ancak her an durma noktasının sınırındadır. Her ikisinin de sonu gelmez görünmektedir ve bazı bakımlardan bu doğrudur. Ama Evren sonsuza dek varlığını sürdürse de, barındırdığı gezegenler, yıldızlar ve galaksiler için aynı şey söylenemez. Daha çok ve daha çok yıldız doğup öldükçe, Evren'deki hammadde de yavaşça tükenecektir. Bir gün son yıldız da ölecek ve başka yıldızların doğması için gerekli madde kalmamış olacaktır. Geride kalan ölü yıldızlar yavaşça soğuyacak ve yavaşça görünürden kaybolacaktır. Kastettiğimiz şey onları gözleyecek kimsenin kalmamış olması değildir. Bu acımasızdır ama nihai akıbet çok daha kötüdür. Çünkü sadece yıldızlar ve galaksiler değil, onları var eden atomaltı parçacıklar da ödünç alınmış zamanlarını yaşamaktadır ve tümü uzun vadede doğası gereği kararsız duruma düşecektir. Eğer yassı ya da açık bir evrende yaşıyorsak, çok uzak gelecekte bir an Evren'deki tüm madde parçalanıp ışımaya bozunacak ve yok olacaktır. Uzay zamanın kendisi devam edecek ama içerisinde hiçbir şey kalmamış olacaktır.

Büyük çöküş

Evrenin genişlemesinin hızlanmakta olduğu şeklindeki yeni görüş esas alınırsa, açık bir evrende yaşıyor olmamız çok muhtemeldir. Alternatif bir olasılık ise Evren'in yoğunluğunun kritik noktadan daha yüksek olması ve Evren'in "kapalı" olmasıdır. Buna göre, bir gün çekim üstün gelecek ve her şey içeriye doğru çökmeye başlayacaktır. Bu durumda olası iki sonuç vardır. Evren -Büyük Patlama'yı geriye sararak- gerisin geriye tek bir noktaya çökebilir ve varoluşu sonlanır. Bu durum genellikle büyük çöküş olarak adlandırılır, en sonunda ulaşılan sonsuz yoğunluk noktasına da Omega noktası adı verilir. Olası diğer sonuç, Omega noktasına hiç ulaşılmamasıdır. Bu modelde, bir an gelecek ve küçülme tersine dönecek, Evren genişlemesine yeniden başlayacak, bu küçülme ve genişleme aşamaları arasındaki döngü sonsuza dek sürecektir.

Bu muhtemel durumların hangisi gerçek Evren için geçerli olursa olsun, zaman kesinlikle bizden yanadır. İçiniz rahat olsun, Evren hakkındaki bugünkü kavrayışımıza dayanarak söyleyebileceğimiz kadarıyla, gerçekten çok çok uzun bir zaman boyunca kozmosumuzun başına bu türden ağır bir felaket gelmeyecek.

Fizikçi gözü ile evrim

İstatistiksel fizik, biyolojik yapı taşlarını, bireyleri, dinamikleri ve süreçleri de, olanaklı tüm bireyler, yapılar, dinamikler, yolaklar topluluğu içinde ele alır. Bu bakış açısından evrim ve uyarlanma, çeşitli yapı ya da dinamiklerin gözlenme sıklıklarındaki (yani olasılıklarındaki) değişimdir. Bu değişimde hem rasgele hem de belirleyici (zorunlu) itkiler rol oynarlar.

Prof. Dr. Ayşe Erzan
Fizik Bölümü, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi

Okuyacağınız makale, Prof. Dr. Ayşe Erzan'ın Üniversite Konseyleri Derneği tarafından 23-24 Mayıs 2009 tarihlerinde Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen II. Evrim Bilim ve Eğitim Sempozyumu'nda yaptığı sunuştur.

Rasgelelik, determinism ve ereklilik

Darwin'in evrim ve doğal seçilim konusunda 1859'da ortaya attığı hipotezin kanımca en devrimci yanı, bir türün içindeki kalıtsal farklılıkların **rasgele** ortaya çıkabilmelerine dair önermedir. Bireyin hayatta kalma ve üreme yetilerini artıran değişikliklerin korunması ve bu yetileri olumsuz etkileyen değişiklikleri taşıyan bireylerin ise nüfustan elenmesi ya da çok azınlıkta kalmaları, verili koşullara daha iyi uyum sağlamış bir **nüfusa** doğru evrilmeyi sağlayan mekanizmayı oluşturmaktadır. Bu hipotez 150 yıldır gözlemlerle sürekli zenginleşerek doğrulanmış ve biyoloji biliminin bel kemiğini oluşturan bir teori statüsünü kazanmıştır.

Kalıtımın moleküler yapısı, moleküler genetik, Darwin'in zamanında daha bilinmezken, bugün, evrim teorisinde rasgeleliğin deneysel ve teorik temellerini oluşturmaktadır. Bu sayede ortaya çıkan Neo-Darwinci kurama göre, kalıtım, DNA tarafından şifrelenen genetik malzemenin kuşaktan kuşağa aktarılması ile gerçekleşmektedir. Kalıtsal malzemenin üreme için kopyalanmasında DNA'yı şifreleyen tek tek "harfler"in (yani Adenin, Timin, Guanin ve Sitozin isimlerini taşıyan dört farklı molekülün) yerine yanlışlıkla bir başkasının konulması ya da bir harfin düşmesi veya araya fazladan bir harf girmesi ile oluşan hatalar kadar, kromozomun bir kısmının eksik ya da fazla kopyalanması, fazla kopyalanan bir bölümün taşınarak kromozomun bir başka bölgesine yapıştırılması gibi dizgi hataları da ortaya çıkabilir. Moleküler düzeyde oluşan bu farklılıkların birçoğu organizmanın özelliklerinde herhangi önemli değişikliğe yol açmazken, bazıları da hayatta kalma ya da üreme yetilerini -olumlu ya da olumsuz yönde- büyük ölçüde etkilemektedir. Trafik kazası (!) türünden şans eseri oluşabilecek ufak tefek sapmalar olsa da, bazı bireylerin elenmesi, diğerlerinin ise soyunun yürümesi, verili çevre koşulları içinde bu genetik farklılıkların yarattığı bir **zorunluluk** olarak ortaya çıkmaktadır (1). Böylece, doğal seçilim sayesinde **uyum sağlama** (uyarlanma, adaptasyon), bir yandan **rasgele** oluşan değişikliklerin, diğer yandan da bunların organizmanın yaşama ve üreme kabiliyetine **zorunlu** etkilerinin bir bileşkesidir.

Yaşam bilimleri ve istatistiksel fizik, bu sürece çok farklı bakış açıları getirmektedir. Biyolojik sistemler her açıdan çok zengin bir çeşitlilik gösterdikleri için, bunları betimlemeye çalışan biyoloji bilimi de çok **bilgi-yoğun** bir uğraş alanıdır; basit kurallılıklara indirgemenin çoğu kez imkansız olduğu, her bir özgün örüntü, işlev, yolak ya da sürecin ayrı ayrı tarif edildiği bir birikimi temsil etmektedir. Gözlenen çeşitliliğin, ortaya çıkabilecek tüm farklılıkların ancak çok küçük bir bölümünü oluşturduğu gerçeği, bu olgusal zenginlik nedeniyle tarafından gölgede kalabilmektedir. Her bir başarılı uyarlanmaya karşı, zararlı mutasyonlardan dolayı kaybedilen çok sayıda organizma olduğu gözden

kaçabilmekte, evrimsel uyarlanma sürecine bir **ereklilik** atfetme hatasına düşülebilmektedir. Sadece ders kitaplarında ya da popüler anlatımda değil, bilimsel makalelerde dahi, daha ortaya bile çıkmamış olan bir **işlev**in, seçilimde etkili olduğu ve **biçim**i belirlediğini ima eden ifadelere rastlamak mümkündür. Saygın bilimsel metinlerde bazen "akıllı tasarım" inancını destekleyen yayınlara taş çıkartan, evrim sürecini bir mühendislik problemine indirgeyen özensiz anlatımlarla karşılaşılabilmektedir.

İstatistiksel fizik, adı üzerinde, bilgiye değil, tam tersi bilgi eksikliğine dayanır. Tek tek görüngüleri detaylı bir biçimde belirleme (örneğin bir balonun içindeki gazın tek tek tüm moleküllerinin konum ve hızlarını saptama gibi, hem imkansız hem de yararsız bir işe yeltenme) yerine, bu görüngülerin ne tür bir olasılık dağılımına tabi olduğunu inceler. İstatistiksel fizik, biyolojik yapı taşlarını, bireyleri, dinamikleri ve süreçleri de, olanaklı tüm bireyler, yapılar, dinamikler, yolaklar topluluğu içinde ele alır. Bu bakış açısından evrim ve uyarlanma, çeşitli yapı ya da dinamiklerin gözlenme sıklıklarındaki (yani olasılıklarındaki) değişimdir. Bu değişimde hem rasgele hem de belirleyici (zorunlu) itkiler rol oynarlar.

Karmaşıklık kuramı ve uyumsal olmayan karmaşıklık

Karmaşıklık, uzayda ve zamanda farklı ölçeklerde farklı yapıların ve örüntülerin ortaya çıkması diye tanımlanabilir. Bir sistemi oluşturan yapıtaşları arasındaki etkileşimlerle belirlenen bu örüntüler, birbirinden farklı bağlamlar arasında şaşırtıcı benzerlikler gösterebilmektedirler. İstatistiksel fiziğin, daha da özgün bir biçimde ifade edersek "karmaşıklık kuramı" (2) diye anılan disiplinlerarası uğraşın, bize öğrettiği çok önemli bir bilgi, karmaşıklığın ortaya çıkabilmesi için seçilim baskısının gerekmediği (3), karmaşıklığın tamamen fiziksel, kimyasal, matematiksel temelleri olabileceğidir. Yaşam, canlı olmayan evrende de var olan bu karmaşıklığın üzerine inşa olunmakta (4), buna ek olarak seçilim baskısı ile organizmalar çevrelerine uyum sağlarken daha da karmaşık yapılar ortaya çıkabilmektedir. Tek tek organizmaların meydana getirdiği topluluklar, giderek insan toplulukları, diller, kültürler, "kendiliğinden" ortaya çıkan, öğelerine indirgenerek anlaşılmalarına imkan olmayan ("**emergent**") karmaşık yapılardır (5).

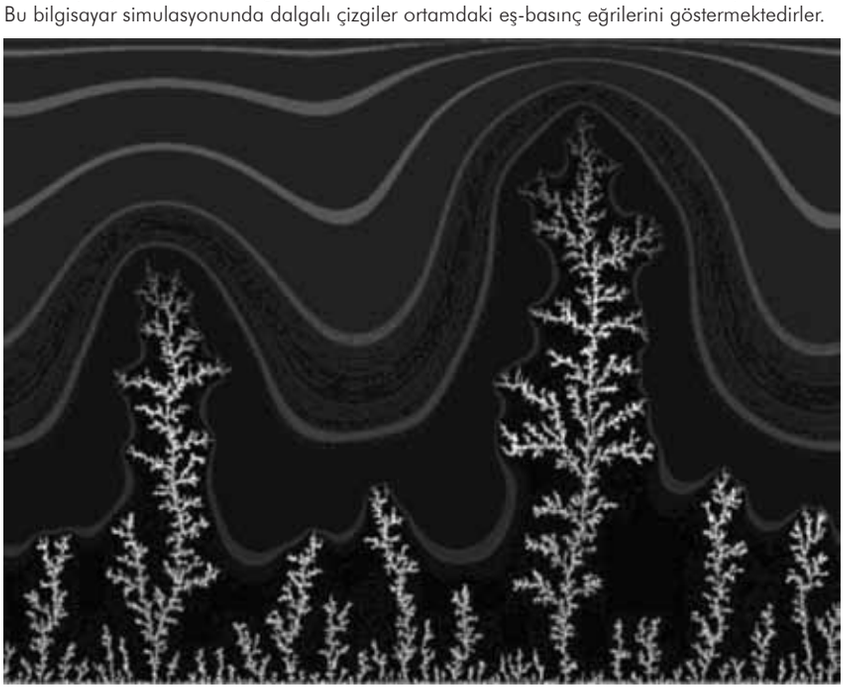
Rasgele ve determinist öğelerin bir arada bulunduğu bazı sistemlerde kendiliğinden karmaşık bir yapının oluşmasına örnek olarak, sıvanın içine sızan nemin (6), gökyüzünde çakan şimşeğin (7) oluşturduğu şekilleri gösterebiliriz. Epey farklı gibi görünen bu iki olgu da, tek bir matematiksel model ile açıklanabilirler (8).

Bir mineralin kayrak taşlarının içine sızması sayesinde oluşan formları çoğumuz bitki fosilleri zannetmişizdir, halbuki tıpkı bu yapılara benzeyen Şekil 1'deki formlar, organik oluşumları çağrıştırsalar da, bu matematiksel modelin bilgisayar benzetişimi (simulasyonu) yolu ile elde edilmişlerdir (9).

Kendiliğinden ortaya çıkan karmaşık bir yapı olarak yaşam

Fizikçi gözü ile evrime bakarken, sadece doğal seçilim sürecinin değil, yaşamın kendisinin nasıl ortaya çıktığına dair araştırmalardan söz etmeden geçemeyiz. Fiziksel çevremizde oluşan karmaşık yapılardan yola çıkarak, yaşamın da, dengeden uzak bir sistemde (yerkürede) kendiliğinden gelişen, "**emergent**," üst düzeyde karmaşık bir yapı olması gerektiği ortadadır! Yaşamın ortaya çıkışı konusunda ilk ciddi senaryolarda, DNA'dan önce kalıtsal malzeme olarak daha basit, çift sarmal yerine tek tek RNA zincirlerinden (ipliklerinden) oluşan bir "RNA dünyası" tasavvur edilmiştir (10,11,12). Bu senaryolarda karşılaşılan en önemli sorun, RNA'nın kendi kendini kopyalarken bu kimyasal tepkimeye katalizörlük edecek, yani bugünkü canlılarda proteinlerin yerine getirdiği işlevi görecek moleküllerin ortalıkta olmayacağıdır -zira proteinlerin yapımında RNA görev almaktadır. Bu "tavuk-yumurta" ikilemi, tıpkı F. H. Crick (13) ve L. E. Orgel'in düşündükleri gibi, RNA'nın kendi üzerine katlanarak oluşturduğu üç boyutlu yapıların,

Şekil 1. Kayrak taşlarının üzerinde gördüğümüz bitkisel şekiller aslında gelişigüzel hareket eden mineral parçacıklarının bir engele ya da birbirlerine tutunarak kümelenmesi ile ortaya çıkarlar. Bu bilgisayar simulasyonunda dalgalı çizgiler ortamdaki eş-basınç eğrilerini göstermektedirler.

Freeman Dyson

katalizörlük işlevleri de görebileceği anlaşıldığında ortadan kalkmıştır. Bu keşif sayesinde Thomas R. Cech, 1989'de kimya alanında Nobel ödülünü almıştır (14).

Kuvantum fiziğinin kurucularından olan Erwin Schrödinger'den sonra Freeman Dyson da yaşamın kökenleri ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Dyson'un, yaşamın salt kalıtımsal (sadece RNA'nın rol aldığı) ve salt metabolik (proteinlerin rol aldığı) iki farklı kökeni olup, bunların simbiyotik bir biçimde yan yana gelmiş olabilecekleri üzerine düşüncelerini ortaya attığı *Yaşamın Kökeni* (15) başlıklı kitabı, dikkate değer bir diğer eserdir.

Gen düzenlemesi

Ben bu konuşmamda, yaşamın ortaya çıkışından değil, çok daha basit bir konu olan, yaşayan hücrelerin zamana, organizma içindeki konumlarına ya da çevresel etkenlere bağlı olarak farklılaşan tepkiler verebilmelerine imkan tanıyan mekanizmalardan söz etmek istiyorum. Bu mekanizmaları kısaca tanıttıktan sonra, neredeyse beş yıldan beri üzerinde çalışmakta olduğumuz "gen düzenleme şebekesi" denilen ilişki ağına dair, çalışma arkadaşlarımla beraber ortaya atmış olduğumuz bir modelden söz edeceğim.

İlkin şu basit gerçeğe değinmekte yarar var: Tek hücreli bir organizmada dahi, örneğin hücre bölünmesi gibi temel bir fonksiyonun yerine getirilebilmesi için, belli bir sıra ile devreye girmesi gereken işler vardır. Kromozomlar kopyalanacak, kopyaları ve asılları tutup iki kenara ayıracak olan minik sicimler oluşacak, bunlar iki uca ayrıldıktan sonra hücre duvarı ortadan kıstırılacak vs. Tüm bu süreci kontrol eden az sayıda genin, şifreledikleri proteinleri tam zamanında üretmeye başlamaları, bunu yapabilmeleri için de, genlerin birbirleri ile "haberleşmeleri" gerekir. Bu tür haberleşmenin bir yolu, bir genin ürettiği proteinin, bir diğer genin yakınındaki bir bölgede, DNA üzerinde bir alt-dizi-ye (buna "düzenlenme dizisi" diyeceğiz) fiziksel olarak bağlanmasıdır. Bu bağlanma, ikinci genin şifrelediği proteinin üretilmesini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir (16). Aynı haberleşme mekanizması daha basit işlerde, örneğin bir besin maddesinin "sindirilmesi" için de gereklidir.

Çok hücreli organizmalarda, gen etkileşimlerinin sonuçları çok daha aşikar biçimde ortadadır, zira çok hücrelilerde hücreler arasında farklılaşma vardır. Tüm hücrelerimizdeki genetik malzeme birbirinin tıpkısı olmasına karşın, saç, karaciğer ya da beyin hücrelerimiz birbirlerinden tanınmayacak derecede farklıdırlar! Bu farklılaşma, cenin çok az sayıda hücreden ibaretken başlar. Adeta evrim aşamalarını izleyen bir biçimde hücreler farklılaşarak organları oluştururlar (buna biyoloji jargonunda evrim ve gelişimin kısaltılması ile "evo/devo" deniliyor). İşte bu süreç, dinamik bir biçimde, genlerin hep bir arada ve ardı ardına birbirlerini "açıp kapamaları;" başka bir deyişle, kodladıkları proteini üretme konusunda teşvik etmeleri ya da baskılamaları ile ortaya çıkmaktadır. Organlar oluştuktan sonra, gündelik işlerini görürlerken de, örneğin yemek yiyeceğimiz zaman midemizin gerekli kimyasalları salgılamasında ya da beynimizdeki sinir hücrelerinin bir bellek oluşturmasında, hatta bağışıklık sistemimizin çalışabilmesinde yine gen düzenleme mekanizmaları devrededir.

Genler sadece başka genler tarafından değil, doğrudan doğruya bünyede yer alan kimyasal süreçlerden herhangi birine katılan basit moleküller ("metabolitler") tarafından da kontrol edilebilmektedirler. Dahası, protein üretmek üzere genin bir RNA kopyası (mRNA) çıkartıldıktan (16) sonra dahi, bazı küçük RNA parçalarının bu mRNA'nın üzerine bağlanmaları sonucu mRNA bozunmakta ve/veya "okunması" engellenebilmektedir. Bu sonuncu mekanizmaya "RNA engellemesi" anlamına "RNA interference" (RNAi) denilmektedir (17). RNA engellemesini bulan Andrew Z. Fire ve Craig C. Mello, 2006 yılında fizyoloji ve tıp dalında Nobel armağanına layık görülmüşlerdir (18).

Gen düzenleme etkileşimlerinin modellenmesi

Gen etkileşimlerini modellemek için kanımca bu etkileşimin nispeten yeni bulunan ancak çok basit bir türü olan RNAi ile işe başlamak daha açıklayıcı olacaktır. Rasgele gen etkileşimlerini modellerken bizim de ilham kaynağımız olan (19) RNAi mekanizmasının herhangi seçilim baskısı olmadan, kendiliğinden ortaya çıkabileceğini anlamak için şu gözlem yeterlidir: genlerin dışında kalan "protein kodlamayan DNA"nın en azından bir kısmı, hiçbir zaman proteine tercüme edilmeyecek olan, kısa RNA dizileri kodlamaktadırlar (20). RNAi yo-

luyla gen regülasyonunda rol aldığı şu anda bilinen küçük RNA dizileri 21-23 harf uzunluğundadırlar. Bu kısa RNA dizilerinin, sadece dört harf kullanılarak yazılmış çok uzun bir şifre olarak düşünebileceğimiz DNA'nın alt dizileri ile, tamamen rasgele bir biçimde çakışmalarının (21) kaçınılmaz olduğunu şimdi göreceğiz.

Bira mayasının genomu 13 milyon (22), insan genomu yaklaşık 3 milyar (23) harften (harf çiftinden) oluşmaktadır. Verili herhangi gelişigüzel l uzunluğunda dizinin, daha büyük, k uzunluğunda rasgele bir dizi içinde en az bir defa bulunmasının olasılığı dipnotta verilmiştir (24). Genomların yüzde 90 kadar büyük bir kısmının, protein kodlamayan DNA'dan oluşabildiğini bile düşünsek, bu hesabı l = 23 ve k =1,3 × 10^6 için yaptığımızda (dizilerin kaçar harflik alfabelerden oluştuğundan da bağımsız olarak) bu olasılığın neredeyse bir olduğunu, yani neredeyse her deneyişte böyle bir alt dizi bulabileceğimizi görürüz. Daha uzun bir dizide (örneğin kabaca $k = 3 \times 10^8$ için) bu çakışma daha da büyük bir ihtimalle gözlenecektir. Dahası, RNAi için mikroRNA'nın mRNA'ya bağlanabilmesi için tüm harflerinin değil ancak bir kısmının çakışması bile yetmektedir.

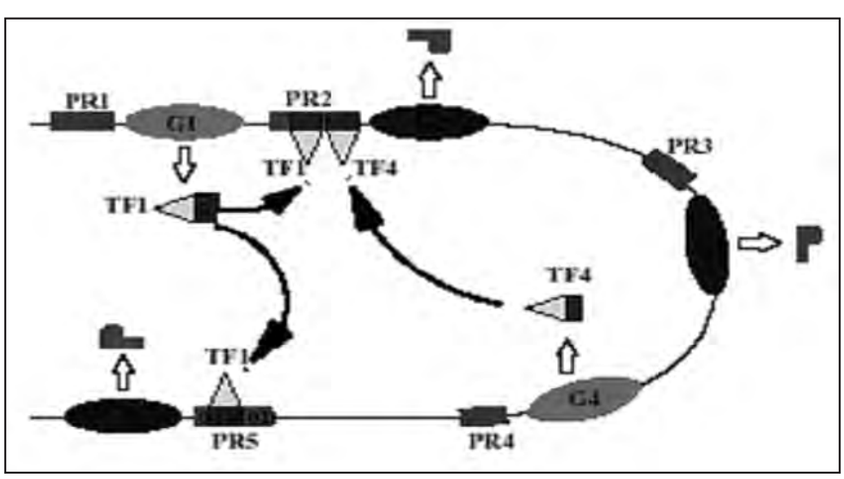
Bu hesaptan, herhangi bir seçilim olmadan da, protein kodlamayan RNA kırpıklarının, protein şablonu oluşturan bir veya daha çok mRNA dizisi üzerinde bağlanacakları bir alt dizi bulacakları ve bu proteinlerin üretimini baskılayıcı bir rol oynayacakları ortaya çıkmaktadır. Eğer bu kırpıkların üretildiği koşullarda ortaya çıkan baskılanma organizmaya bir yarar sağlıyorsa, üretimleri sürdürülecek, tersi durumda organizma eğer bu üretimi başka yollardan engelleyemiyorsa kendisi yok olacaktır. Bir RNAi şebekesinin kendiliğinden oluşumunun ana hatları böylece ortaya çıkmaktadır! Hemen belirtmekte yarar olan bir başka olasılık, kırpık RNA dizilerinin, mRNA değil de doğrudan kromozomların (yani DNA dizilerinin) üzerine bağlanmasıdır. Önümüzdeki günlerde bu alanda yeni gelişmeler olacağı kesindir.

Genlerin ürettikleri proteinler aracılığı ile birbirlerini düzenledikleri gen etkileşimi şebekesi (16) için de benzer mantıkla bir model oluşturabiliriz (25). Burada bilmemiz gereken tek şey, proteinlerden bazılarının, kendiliğinden bir DNA alt dizisine fiziksel olarak bağlanma eğilimi gösterdikleridir. Ne var ki, ister proteinleri kodlayan genlerin, ister sonuçta proteinleri oluşturan amino asitlerinin diziliminden, proteinin bağlanacağı DNA dizisini kestirebilmek (benzer proteinlerin bağlandıkları dizilere bakmak dışında) neredeyse imkansızdır. Bu modeli kurarken yaptığımız büyük "sıçrama" proteinlerin gerçekçi bir yüzdesine, bağlanmaya eğilimli oldukları harf dizisinin rasgele oluşturularak "atanması" olmuştur. (Bkz. Şekil 2)

Bu rasgele oluşturulan bağlanma dizileri gibi, her gen için bir de onu düzenleyen proteinlerin bağlanabileceği oldukça uzun rasgele "düzenlenme dizisi" atanması ile bir gen düzenleme şebekesinin temel öğelerini elde etmiş oluruz. Tek eksiğimiz, bu dizilerin uzunluklarının nasıl bir dağılımdan seçilecekleridir. Bağlanma dizilerinin uzunlukları, kaç yere bağlanabileceklerini çok hassas biçimde etkilediğinden (24) bu seçim kritik önem taşımaktadır.

Bugün artık genomu tamamen çözülmüş olan bira mayasına ait veri tabanlarında (örneğin Yeastract (26)) farklı bağlanma dizilerinin uzunluklarını bulmak ve enformasyon içeriklerinden etkin uzunluklarını hesaplamak (25) mümkündür. Böylece rasgele atadığımız bağlanma dizilerinin enformasyon içeriklerinin bira mayasınınkilere benzer bir dağılıma tabi olmasını sağladık. Bira mayasının düzenleme bölgelerinin uzunluklarının tek bir parametreye

Şekil 2. Bir kromozom üzerinde gen düzenleme şebekesinin şematik gösterimi (25). Genlerin (G1,G2,..) ürettikleri proteinlerden bazılarına (TF1, TF2,..) üçgenlerle işaretlenmiş rasgele "bağlanma dizileri" atanmıştır. Eğer başka genlerin bitişiğindeki, kendileri de rasgele seçilmiş olan, "düzenleme bölgeleri" (PR1, PR2..) içinde bu bağlanma dizileri mevcutsa, bu proteinler oraya bağlanarak ilgili geni baskılayacak ya da üretime geçmesini teşvik edeceklerdir. Örneğin şekildeki G1 geni, ürettiği TF1 proteini aracılığı ile G2 ve G5'i düzenlemektedir. G2 ve G3'ün ürettiği proteinler (P) ise yapısal proteinler olup DNA üzerine bağlanmamaktadırlar. (Gri tonlu bu gösterimde G2, G3 ve G5 genlerinin etiketleri seçilememektedir.)

bağlı bir dağılıma tabi oldukları bilindiği için biz bu parametreyi gerçek şebeke ile en iyi benzerliği sağlamak için kullandık.

Modelimizden elde ettiğimiz gen düzenleme şebekesi ile bira mayasınınki, Şekil 3'te, genlerin etkileşim dağılımı açısından kıyaslanmaktadırlar (25). Tamamen rasgele dizilerle elde edilmiş olan "yapay" gen etkileşimi şebekesinin gerçek bira mayası şebekesi ile istatistiksel olarak benzeşimi (Şekil 3) çok çarpıcıdır. Bu benzerlik tüm diğer çizge özellikleri için de geçerlidir (25). Aynı tür bir modellemeyi, farklı bir organizmada, koli basilinde denediğimizde de çok benzer bir sonuç aldık (27).

Bu modelleme çalışmaları kanımca şunu gösteriyor: herhangi bir organizmada bugün gözlediğimiz "gen düzenlemesi" şebekeleri, evrim süreci içinde yeterince uzun bir genom oluştuğunda, RNAi ve proteinler aracılığı ile kendiliğinden gerçekleşen etkileşmelerle ortaya çıkmışlar ve ilkel şebekelerin doğal seçilim baskısı altında yeniden şekillenmesi sonucu bugünkü yapılarına kavuşmuşlardır.

Evrimin evrimleşmesi

Evrim literatüründe son on beş-yirmi yıldır yer alan ilginç bir kavram da, organizmaların evrimleşebilmelerine imkan tanıyan özelliklerinin kendilerinin de evrimleşmiş olduklarıdır (28). Evrimleşebilmeye imkan tanıyan en önemli özellik kalıtsal bilgiyi şifreleyen DNA molekülleri ("genotip") üzerinde oluşan rasgele genetik değişikliklerin kalıtsal olarak aktarılabilmesidir. Ancak hemen bunun yanında, bu değişikliklerden pek çoğunun organizmanın fiziksel özellikleri, metabolizmaları, davranışları vs. üzerine (yani "fenotipi" üzerine) herhangi bir gözlenebilir etki yapmadıklarını belirtmemiz gerekir. Organizmaların rasgele mutasyonlara dayanıklılığı, her adımda bireylerin yaşamı tehlikeye girmeden nüfusun genotip uzayını etkin bir biçimde keşfetmesine ve başlangıçtaki genotipten/yapıdan epey farklı yapılara doğru yaklaşmasına imkan tanımaktadır (Küçük de olsa her değişiklikte organizma ölseydi, bu değişikliğin getirdiği olanakların araştırılma imkanı da ortadan kalkardı). Doğal olarak genetik değişiklikler sadece tek tek proteinlerin dizilimleri düzeyinde değil, yukarıda anlattığımız gen düzenlenmesi şebekesi düzeyinde de kendilerini belli edeceklerdir. Bu sayede, gizil olarak farklılaşmış olan organizma çok küçük bir genetik değişiklikle birdenbire, bir sıçrama yaparak çok farklı bir fenotipe kavuşma imkanına sahip olmaktadır.

Çok boyutlu bir optimizasyon problemi olarak evrim

Evrim, nihayet, çok boyutlu bir optimizasyon problemidir. Tüm çevresel koşulların ve genotipin tanıdığı fenotipik özelliklerin çeşitliliği birbirleri ile eşlenerek, adeta çok engebeli bir arazide tepe noktalarına ulaşılması gerekmektedir. Bugün gözlediğimiz evrim süreci, buna en etkin biçimde imkan vermektedir (5).

Biyolojik evrimden ilham alarak oluşturulmuş olan "genetik algoritma" (29) entegre devreler, ulaşım ağları gibi her türlü hesaplamalı mühendislik probleminde bugün kullanılmakta olan bir yöntem haline gelmiştir. Algoritmanın temelinde, problemin olası çözüm taslaklarının yeterince uzun bir Boolcu (yani sadece 0 ve 1 karakterlerinden oluşan) şifre olarak temsili yatmaktadır. Algoritma şöyle özetlenebilir:

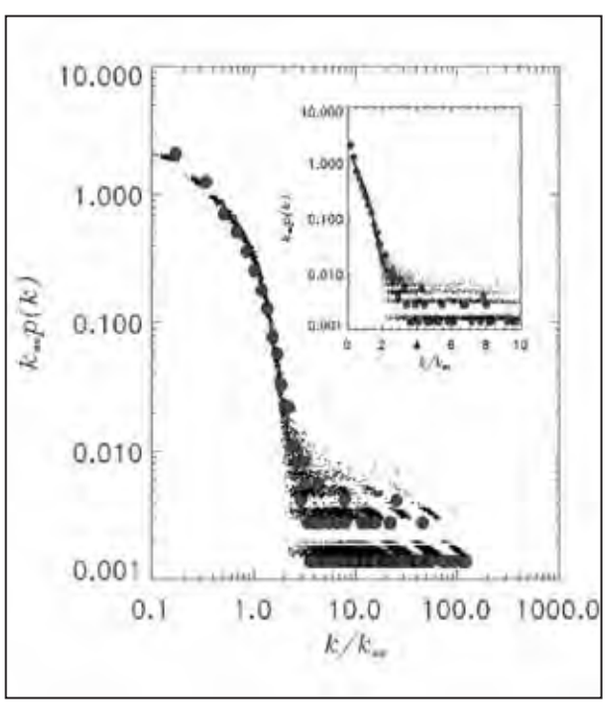
1) Çok sayıda gelişigüzel oluşturulmuş taslaktan (bireyden) meydana gelen bir topluluk içinden, önceden tanımlanmış başarı (uyumluluk) kriterlerine göre en başarılı iki birey seçilir ve birer kopyaları çıkartılır.

2) Bu kopyalanmış şifreler yan yana getirilip, rasgele bir noktadan kesilir ve kesme noktasının sağında (ya da solunda) kalan alt diziler birbirleri ile değiştirilir.

3) Elde edilen iki yeni şifre rasgele bir ya da daha çok mutasyona uğratılır ($0 \rightarrow 1$ ya da $1 \rightarrow 0$ yapılır) ve topluluğa katılır.

4) Topluluktan rasgele iki birey yok edilir.

Algoritmada zorunlu (deterministik) (1. adım) ve rasgele (2-4. adımlar) öğelerin yine yan yana var oldukları görülmektedir; ayrıca 2. ve 3. adımlarında eşeyli üremede gametlerden yola çıkarak yeni bir bireyin

Şekil 3. Şekilde büyük noktalar bira mayasının, arkadaki küçük dağınık noktalar, model şebekenin yüz gerçekleşiminin verilerini göstermektedirler. Yatay eksende etkileşim sayıları, ortalama etkileşim sayısına bölünmüş olarak verilmektedir. Dikey eksende ise, bu sayıda etkileşime sahip olma olasılığı, yine ortalama etkileşim sayısı ile çarpılmıştır. Eksenler logaritmiktir. Küçük şekilde ise, yatay eksen doğrusal seçilerek, eğrinin başlangıç kısmının üstel bir ifadeye uyduğu gösterilmiştir.

kromozomunun oluşturulmasının "taklit" edildiği hemen anlaşılmaktadır. Doğal seçilim, başarılı -uyumlu- bireylere zorunlu olarak daha yüksek üreme şansı tanımaktadır. Eğer nüfustan elenecek olan bireyler de en başarısız olanlar arasından seçilirse algoritma daha hızlanmakta ancak bunun bedeli bazen yerel optimumlarda takılıp kalarak ödenmektedir. Evrimde de olduğu gibi, bazen bir popülasyon içinde en uyumsuz bireylerden yola çıkarak radikal yeniliklere ulaşılabileceğini unutmamak gerekir!

Rasgele ve zorunlu öğelerin bir bileşkesi olan genetik algoritma, hem en iyi çözüme (ya da birden çok global optimum varsa bunlardan birine) yakınsayabilmekte, hem de farklı çevre koşullarında, farklı başarı kriterleri için çok çeşitli çözümler üretebilmektedir. Bu yöntemle geliştirilen "yapay yaşam" (30) modellerinde herhangi bir yeti (örneğin bir yerden bir yere ulaşım için kullanılacak hareket etme biçimleri) için kendiliğinden oluşabilen stratejilerin çeşitliliği gerçekten hayret verici olup, aynı zamanda doğada gözlenen bu tür stratejilerin de hepsini içermektedir. Genetik algoritmayı, biyolojik evrimin, ya da doğal seçilimin, şematik bir modeli olarak da düşünülebiliriz.

Evrim kuramının "bilimsel" olup olmadığı tartışmaları

Geldiğimiz noktada evrim kuramının "totolojik olup" yanlışlanamayacağı ve böylece de bilgi haznemize herhangi katkıda bulunmasının imkansız olduğu iddialarına yanıt vermekte yarar vardır. Bir önermenin totolojik olması, tanım gereği doğru olması, ya da başka bir deyişle döngüsel bir ifadeye dayanıyor olması demektir.

Evrim kuramının temel aksiyomlarını (31) biraz farklı kelimelerle tekrar formüle etmek istiyorum. Aşağıda birinci maddede evrim sürecini ortaya çıkaran mekanizmanın -doğal seçilim- adı konulmakta, ikinci maddede ise, bu mekanizma açıklanarak tanımlanmaktadır.

1) Evrim, yani organizmaların içinde bulundukları koşullara uyum sağlamaları (adaptasyonu) doğal seçilim süreci ile izah edilebilir.

2) Doğal seçilim, içinde bulundukları koşullara en iyi uyum gösteren bireylerin, o ortamda hayatta kalma ve üreme kabiliyetlerinin diğerlerine göre daha yüksek, bu nedenle taşıdıkları özellikleri kalıtımsal olarak sonraki kuşaklara aktarma olasılıklarının da diğerlerine göre daha büyük olacağından, zaman içinde başlangıçtakinden farklı -ve o koşullara daha iyi uyum sağlamış- bir nüfusun ortaya çıkma sürecine verilen addır.

Bu ikili önerme, **yüzeysel olarak okunduğunda** döngüsel bir ifade imiş gibi görünebilir. Çünkü "içinde bulundukları koşullara en iyi **uyum gösteren** bireylerin" seçilmeleri sonucunda "**daha uyumlu**" bir nüfusa doğru evrilmelerinden söz edilmekte, böylece sonucu zaten baştan (tanım olarak) belli bir süreçten söz edildiği izlenimi doğabilmektedir. Ancak, "taşıdıkları özellikleri kalıtımsal olarak sonraki kuşaklara aktarma olasılığı" ifadesi, bu ikili önermeyi bir totoloji olmaktan çıkartan anahtar niteliğindedir.

Genetik algoritma örneğinde, bireylerin çözüm aranan optimizasyon probleminde başarı (uyumluluk) düzeyleri doğrudan doğruya onları tanımlayan Boolcu şifreden yola çıkarak hesaplanabilmek zorundadır. Genetik özelliklerin (kalıtsal şifrenin, genotipin) başarılı ya da başarısız olacak fiziksel, metabolik, davranışsal vs. özelliklere (fenotipe) nasıl yansıdığı, günümüzde en aktif alanlardan biri olan genetik araştırmalar içinde merkezi bir yer tutmaktadır. Bu hiç de aşikar olmayan bir belirlenme problemidir. Bu nedenle yukarıda özetlenen teorik yapı kendi içinde hiç döngüsel değildir; bir yandan sürekli olarak kuramsal ve uygulamalı araştırmalarla (Zeki Apaydın'ın önerdiği gibi) olgusal tutarlılığı sınanmakta, bir yandan da, bir önceki bölümde görüleceği gibi, bir ölçüde aksiyomatize edilmesi mümkün olduğundan kendi ayakları üzerinde duran matematiksel modellemelere de elvermektedir. Bunun yapabildiğimiz ölçüde evrim, matematiksel bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır!

DİPNOTLAR

1) Eigen, "quasi-species" adı altında, her tür için "tipik" bir gen dizisi etrafında çok sayıda mutant dizilerin oluşturduğu bir "bulutsu"dan söz etmenin gereğini ortaya atmıştır. Eigen, M. (1971). Self-organization of matter and the evolution of biological macromolecules. *Naturwissenschaften* 58, 465–523.

2) Birçok kaynak arasında örneğin bkz., Fromm, J. (2004) *The Emergence of Complexity.* Kassel, Kassel University Press.

3) Bkz., örneğin, Lynch, M., (2007). The evolution of genetic networks by non-adaptive processes. *Nature Reviews* Genetics 8, 803–813.

4) Dawkins, R. (2002) *Kör Saatçi.* Ankara, TÜBİTAK Yayınları, Popüler Bilim Kitapları Serisi.

5) Maynard-Smith, J., Szathmáry, E. (1997). *The Major Transitions in Evolution.* London. Oxford University Press.

6) Witten, T. A., Sander, L. M. (1981). Diffusion-Limited Aggregation, a Kinetic Critical Phenomenon. *Phys. Rev. Lett.* 47, 1400–1403.

7) Niemeyer, L., Pietronero, L. ve Wiesmann, H. J. (1984). Fractal Dimension of Dielectric Breakdown. *Phys. Rev. Lett.* 52, 1033–1036.

8) Burada sözü edilen matematiksel model, Laplace büyüme modeli diye anılır ve Niemeyer, Pietronero ve Wiesman (7)

tarafından geliştirilmiştir. Bu model iki unsur içermektedir. Birinci unsur (adına *V* diyelim), şimşek için elektrostatik potansiyel, sıvanın içinde yayılmakta olan su için arayüzeydeki yerel basınçtır ve Laplace denklemini doğrular. İkincisi ise şeklin kenarlarının herhangi noktadan dışarıya doğru büyüme **olasılığıdır**. Her aşamada *V* tamamen **determinist** bir şekilde ($\Delta V=0$) ile belirlenirken, şeklin yayılması **rasgele** olmaktadır. Bu iki unsur birbirlerine bağlıdırlar. Büyüme olasılığı *p,* verili herhangi sınır noktasında, *V* büyüklüğünün dışarıya doğru değişim hızına orantılıdır: $p \propto -|\Delta V|$.

9) Erzan, A., Pietronero, L., ve Vespignani, A. (1995). The Fixed Scale Transformation Approach to Fractal Growth. *Rev. Mod. Phys.* 67, 545-604 .

10) Altman, S., *The RNA World.* 15.7.2009. Nobel prizes: http://nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/articles/altman/index.html .

11) Bu tezin Crick ve Orgel tarafından bağımsız olarak ilk ortaya atıldığı 1966 yılından 1993'e kadarki gelişmeleri ve kaynakları, Federation of American Societies for Experimental Biology'nin dergisinde, bulabilirsiniz: Orgel, L.E. ve Crick, F.E., (1993) Anticipating an RNA world. Some past speculations on the origin of life: where are they today? *FASEB* J. 7, 238-239. (http://www.fasebj.org/cgi/reprint/7/1/238)

12) 1967 Kimya Nobel ödülü sahibi Manfred Eigen'in RNA ve proteinlerden oluşan "kendi kendini katalize eden döngüsel sistemler" kavramı ve Tibor Ganti'nin (1) "chemoton"u, yaşamın ortaya çıkış senaryoları olarak benzer doğrultuda ilginç bağımsız adımlar oluştururlar: Eigen, M. (1971) *Selforganization of Matter and the Evolution of Biological Macromolecules.* Göttingen. Max-Planck-Institut für biophysikalische Chemie; Eigen, M., Schuster, P. (1979) *The Hypercycle: A Principle of Natural Self-organization.* Berlin, Springer. 1984'te yayınlanmış olan Macarca kitabının yeni İngilizce baskısı ile Ganti, T. (2004) *Chemoton Theory: Theory of Living Systems.* Berlin, Springer. Eigen, proteinler de içeren deney tüplerinde kendini kopyalayan farklı RNA zincirleri arasında rekabet ve doğal seçilimin gözlenebileceğini göstermiştir.

13) J.D. Watson ve M. Wilkins ile birlikte 1962'de, DNA'nın çift sarmal yapısını çözdükleri için fizyoloji ve tıp Nobel ödülünü paylaşan F.C.H. Crick, fizik kökenlidir.

14) The Nobel Foundation (1989) The Nobel prize in chemistry "for their discovery of catalytic properties of RNA." 15.7.2009. Nobel prizes: http://nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1989/index.html

15) Dyson, F. (1999) *Origins of Life.* Cambridge. Cambridge University Press.

16) Alberts, B., Johnson, A., Lewis, J., Raff, M., Roberts, K., Walter, P. (2008) *Hücrenin Moleküler Biyolojisi.* Ankara. TÜBA Yayınları.

17) Hannon, G. (2002) RNA interference. *Nature,* 418, 244-51.

18) Daneholt, B. RNA interference : Advanced information. 15.7.2009. The Nobel Prize in Physiology or Medicine 2006: http://nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2006/adv.html. Fire ve Mello'nun orijinal makalesi için Bkz. Fire, A., Xu, S., Montgomery, M.K., Kostas, S.A., Driver, S.E., and Mello, C.C. (1998). Potent and specific genetic interference by double-stranded RNA in Caenorhabditis elegans. *Nature* 391, 806-811.

19) Balcan, D. ve Erzan, A. (2004) Random model for RNA interference yields scale free network. *Eur. Phys. J. B*, 38, 253-260.

20) MicroRNA. (13.7.2009) 15.7.2009. Wikipedia:http://en.wikipedia.org/wiki/MicroRNA

21) ya da mRNA ile A-T, C-G biçiminde Watson-Crick karşılıklılığı göstermeleri.

22) Yeast Genome Sequence is Released - April 24, 1996: The Complete DNA Sequence of S. cerevisiae (1996). 15.7.2009. http://www.yeastgenome.org/archive/sequence_done.shtml

23) How much of the human genome has been sequenced?(12.6.2006). 15.7.2009. http://www.strategic??genomics.com/Genome/index.htm .

24) Mungan, M., Kabakcioglu, A., Balcan, D. and Erzan, A.(2005).Analytical Solution of a Stochastic Model for Gene Regulation. J. Phys. A, 38, 9599-9620. Şifre r harften oluştuğu durumda bu olasılık iyi bir yaklaştırımla, $p = 1-(1-r^{-l})^{k-l+1}$ olarak bulunur.

25) Balcan, D. , Kabakçıoğlu, A. , Mungan, M. ve Erzan, A. (2007) The Information Coded in the Yeast Response Elements Accounts for Most of the Topological Properties of Its Transcriptional Regulation Network. *PLoS ONE* 2,e501.

26) Teixeira M.C., Monteiro P., Jain P., Tenreiro S., Fernandes A.R., et al. (2006) The YEASTRACT database: a tool for the analysis of transcription regulatory associations in Saccharomyces cerevisiae. *Nucl. Acids. Res* 34: D446–451. Aynı zamanda bkz. YEASTRACT (11.4.2009)16.7.2009. http://www.yeastract.com/.

27) Malkoç, B., Balcan, D., Erzan, A. (2009) Information content based model for the topological properties of the gene regulatory network of *Escherichia coli. J. Theor. Biol.*, yayına gönderildi.

28) Örneğin bkz., Wagner, A., (2009) *Robustness and Evolvability in Living Systems.* Princeton. Princeton University Press.

29) Holland, J.H. (1992) *Adaptation in Natural and Artificial Systems: An Introductory Analysis with Applications to Biology, Control, and Artificial Intelligence.* Boston, MIT Press. Bu ilk kitabı daha sonra bu konuda onlarca kitap izlemiştir.

30) "Artificial Life" için örneğin bkz. Rocha, L. (15.4.2009) Evolutionary systems and artificial life. 16.7.2009. University of Indiana Cognitive Science Program. http://informatics.indiana.edu/rocha/alife.html

31) Bkz., örneğin, Evrim.(10.7.2009) 16.7.2009. Vikipedi. http://tr.wikipedia.org/wiki/Evrim.

43. yıldönümünde Che'nin Bolivya harekâtı ve bugünkü Bolivya

Güney Amerika'da işlerin yavaş yürümesi yalnız sosyal değil, tarihsel de bir gerçektir. Simon Bolivar'ın sömürgecilere karşı birleşmiş bir Güney Amerika düşüyle girdiği Bolivya'ya ondan tam 140 yıl sonra yarım bıraktığı devrimi tamamlamak için gelmişti Ernesto Che Guevara. Fakat bu defa ardında Bolivar'ın emrinde olan ordular yerine "Küba Devriminin prestiji" vardı. Güney Amerika'dan uzak bir mesafede olduğu halde barındırdığı Latin, siyah ve diğer yerli insan toplulukları, dil ve kültürleriyle küçük bir Latin Amerika modeli sayılabilecek Küba Devrimi, Bolivar'ın düşünün gerçekleşebilirliğinin güçlü bir kanıtıydı...

Demircan Pusat

Sınıf çatışmalarından doğan politik mücadeleler ve özgürlük savaşlarında tarih, sayısız cesur ve üretken insanın tanığıdır kuşkusuz. Bu kahramanlardan ancak çok azı geniş halk kitlelerine mal olan eylemlerde tarihsel rolünün gereğini mükemmel biçimde gösterebilme şansına sahipti. Aradan geçen yarım asra rağmen değerinden en küçük bir şey kaybetmeyen "Che" adı öncelikle böyle bir anlam içeriyor.

Devrimci bir karakterin "zora" dayanan doğumu

İki büyük "Paylaşım Savaşı"nın yarattığı olağanüstü yıkıma rağmen, dünyanın her köşesinde halklar, eşitlik, özgürlük ve ilerleme arzusundan ödün vermeyen soluksuz bir koşunun parçasıydılar. Bu açıdan 20. yüzyıl yıkım ve dirilişin iç içe girdiği ve aynı zamanda 21. yüzyıla taşınacak güçlü liderlerle büyük fikirlerin buluştuğu bir çağdı. Geçtiğimiz çağın başka bir önemli özelliği de tarihin hiçbir döneminde görülmemiş bir "enformasyon" olanağını sunmasıydı. Bu sayede yeryüzünün herhangi bir bölgesindeki gelişmeden haberdar olunuyor ve siyasal hareketler arası "enternasyonal" bağ kitlesel eylemliklere konu olacak biçimde ideolojik düzlemde yeniden kuruluyordu. Halklardaki bu dinamizmin büyük itici kuvveti Sovyetlerin batıda Alman faşizmini yenmesi ve Uzak Asya'da Mao Zedong liderliğindeki Çin'in Japon emperyalizmini kovmasıydı. Koşullar ulusların kendi bağımsız iradelerini oluşturmalarını ve enternasyonal dayanışmayı destekler nitelikteydi. Emperyalist merkezlerde ise faşizme karşı direniş koşullarında oluşturulmuş örgütlenmeler varlıklarını sürdürmekte, işçi sınıfı ve emekçi kesimlerin özellikle Sovyet benzeri bir devrime yönelmemeleri için ekonomik-demokratik kazanımları korunmaktaydı.

Küba'daki sosyal devrim özetlediğimiz konjonktürde tüm dünya halkları tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Fidel Castro liderliğindeki hareketin en çok ilgi ve destek gördüğü ülkenin ABD olması ise tarihin bir şaşırtmacasıydı. Ekilebilir alanlarının büyük kısmı ABD'li şeker tekellerinin elinde bulunan Küba'nın devrim lideri, soruna bu toprakların tümünü kamulaştırma dışında bir çözüm bulamayınca, her şey tersine döndü. O zamana kadar gözden kaçmış olan bazı gerçeklerin farkına varıldı: Hızla ordulaşan bir gerilla hareketinin

Che'nin ele geçtiği Churo koyağı (La Higuera koyu yakınları).

"Halk Savaşı" vererek o sıralar ABD Donanması ve gizli servisinin desteğine rağmen Batista'nın ordusunu alaşağı etmesi tehlikenin ilk habercisiydi. İkinci olarak da Fidelist Hareket sağlam bir kadro yapısına dayanıyordu. Bu sayede devrimin gerçekleşmesinden sonra geçen kısa süre içinde iktidarı mutlak biçimde eline almayı başardı. Devrimin sürekliliği büyük oranda bu kadroların fedakârlığına ve kararlılığına dayanıyordu.

Ernesto Guevara de la Serna bu kadroya sürgündeki çıkartma hazırlıkları sırasında dahil olmuştu. Gruptakiler, konuşurken sıkça kullandığı bir kelime olduğu için bu sessiz adama "Che" adını takmıştı. ("Che" sözcüğü yalnızca Arjantinlilerin konuşurken yakınlık ifade etmek için kullandığı -dost- gibi bir anlam taşıyan deyimdir.) Şanslıydı; çünkü elindeki olanakları siyasal mücadeleye sevk etme konusunda çok güçlü sezgilere ve süreçlere göre kadroların yeteneklerini yönlendirme açısından doğuştan gelen bir yeteneğe sahip olan Fidel'in liderliğindeki bir harekete katılmıştı. Hareketin ihtiyacı olan o bitmek bilmeyen çalışma arzusu ve fedakârlığıyla, devrimin ihtiyacı olan politik kararlılığı sayesinde "Che" yalnızca Küba'nın değil, tüm dünya halklarının dostu ve yoldaşı oldu.

İnsanlığa mal olan liderler içinde -bir doktrine sahip olamayanlar da dahil olmak üzere- yalnızca tarihte devrimci rol oynayanlara özgü bir niteliktir; karakterlerindeki zenginliğin kendilerinden sonraki eylemlere ışık oluşu. Bu açıdan bakıldığında Che Guevara belki de tarih boyunca kitlelere ilham ve büyük devrimci eylemlere en çok referans olmuş liderdir.

Yakından incelendiğinde zıtlıklar barındırdığı görülen kişiliği bir bütün olarak siyasal mücadele içinde üstün bir tutarlılık sergiliyordu. Düşüncesindeki "hümanizma"-ya karşın siyasal savaşın gereklerini yerine getirmede en ufak bir tereddüde düşmüyordu. Küba, Kongo ve Bolivya'da içinde bulunduğu ve yönettiği eylemlerin tümü, devrimci iktidarların en kısa yoldan kurulmasına yönelikti. Demokratik kitle hareketlerini ya da yasal temeldeki örgütlenmeleri önemsemiyor, emperyalizmi ve onların yerel işbirlikçi iktidarlarını hızlı ve öldürücü bir darbeyle devirme amacını güdüyor-

Che'nin infaz edildiği okul binası (La Higuera)

Bugünkü Bolivya ve Morales'in "dalgakıran" etkisi

2003 Ekim'inde yüz binlerce yoksul Bolivyalı, hükümeti yıkmak üzere La Paz'ı kuşattığında Evo Morales'in müdahalesiyle Başkanlık Sarayı'nın işgali önlenmişti. Morales'in sayesinde Başkan Yardımcısı Mesa yönetimi devraldı ve 2005 Haziran'ında kitleler yeniden ayaklanana kadar ülke kaynaklarını emperyalist tekellere yağmalatmayı sürdürdü. Morales ise ezbere bildiği tek rolü yeniden oynadı: Gösterileri iptal etme karşılığında, genel seçimlerin beş ay sonra yapılacağının ilan edilmesini ve bu dönemde Yüksek Mahkeme Yargıcı Radriugez'in geçici başkan olarak atanmasını içeren bir pazarlık yaptı.

Morales'in, yüksek mahkeme yargıcının devlet başkanı yapılması gibi bazı hamlelerinin Bülent Ecevit'le benzerlikler taşıdığını söylemem şaşırtıcı gelebilir. Aldığı yüksek oy oranı nedeniyle karşısında bir tür "Milliyetçi Cephe"nin oluşmasındaki benzerliğin yanı sıra, bir aralar ABD'nin Türkiye'ye yaptığı gibi, haşhaş ekiminin yasaklanması dayatması söz konusu. Ecevit gibi Morales de koka ekimini yasaklamamakta direniyor. Zaten adeta insanların koka çiğneyerek ayakta durduğu bu yüksek rakımlı ülkede, başka şansı da yok. Dağa taşa yazılan "Evo" adının da Türkiye'den gelenlere hemen "Karaoğlan"ı çağrıştırdığını eklemeliyim.

Fakat gerçekçi bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Ecevit'in daha cesur davrandığını söylemem gerekir. Morales'in iktidara gelişinden itibaren, sağın toparlanarak güçlendiği buna karşılık toplumsal hareketin pasifleşerek iddiasını kaybetmeye başladığı gözlenmektedir. 2008 referandumuna ilerlerken, sağcı valilerce yönetilen faşist çeteler ülkenin en büyük eyaletlerinde halkı sindirmek için amansız bir şiddet uygulamaya başlamışlardı. Sokaklarda yerlileri kamçılamaya kadar varmıştı iş. Sonunda -Maraş katliamına benzer biçimde- Pando'da 30 köylü öldürüldü ve doğalgaz boru hatları sabote edildi. Bütün bunların arkasında ABD Büyükelçisi Phillip Goldberg vardı. Dışişleri Bakan Yardımcısı John Negroponte'nin adamı olan Goldberg 2007'de, büyükelçi olarak atanmasından hemen önce, Kosova'nın Priştina Ken-

Che'nin cesedinin sergilendiği hastane bahçesindeki ceset yıkama yeri (Valle Grande).

du. İktidar olgusunu bu derece önemsemesine karşın -üstelik dünya çapındaki ününün tadını çıkartma fırsatına rağmen- Küba'daki tüm görevlerini bırakarak başka ülkelerde savaşa yeniden başlaması ise inanılmazdı. Bu davranışıyla Che tarihteki diğer örneklerinden kesin biçimde ayrılıyordu.

Bolivya seçeneği

Yalnızca coğrafi açıdan Güney Amerika'nın kalbi sayıldığı için değil, aynı zamanda içerdiği sosyal ve tarihsel dinamikler sebebiyle de Bolivya doğru bir seçenekti. Yaklaşık iki asır önce kurulan bu "Bolivarın ülkesi" hemen hemen hiçbir dönemde istikrara kavuşmamış, bir avuç elit tarafından idare edilen sözde bir cumhuriyettir. İspanyol sömürgecilerden bağımsız geçirdiği iki yüzyıl boyunca ayaklanma ve savaşlar hiç gündeminden düşmemiştir. Komşuları Şili, Peru ve Paraguay'la girdiği savaşların sonunda topraklarının en stratejik noktalarını ve yüz binlerce insanını kaybetmiştir. Bu yüzden Fidel'in -Che'nin yayımlanan- *Bolivya Günlüğü*'ne yazdığı önsözde söylediği gibi, yalnızca denize çıkışı olmadığı için bile bir Latin Amerika devrimine en çok ihtiyacı olan ülkedir.

Che'nin çıkışından 80'lerin ortalarına kadar birbiri ardına cuntaların baskısı altında, var olan yasal demokratik organları da işlemez hale gelen Bolivya'daki son on yıllık gelişmeler de bu tespiti doğrular niteliktedir. 90'ların sonunda -bizde de alışılageldiği üzere darbe dönemi sonrası yürürlüğe konan neoliberal talan neticesinde- işsiz kalan yığınlar ve dağlardan inen aç kitlelerce kurulmuş olan yerleşim bölgelerinde yeni dinamikler ortaya çıktı. Bu bölgeler büyük tarım şirketleri lehine küçük köylüleri göç ettirmeyi ve koka ekimini durdurmayı hedefleyen ABD planına karşı, koka üreticileri ve yerli örgütlerince destekleniyordu. Onurlu bir mücadele geçmişine sahip maden ve fabrika işçileri ve kamu çalışanlarıyla birleşen toplumsal hareketin motoru olan bu bölgelerden gelişen mücadele pratikleri sonucunda, gerçek bir devrimci dalga ortaya çıkmıştı. 2003'deki gösteriler sırasında toplumsal hareketin yeni karargâhı olan "El

Che'nin La Higuera köyündeki anıtı.

ti'ndeki ABD Misyonu'nun başkanıydı. Paramiliter bir örgüt olan ve narkotik ticaretiyle finanse edilen Kosova Kurtuluş Ordusu'yla bağlantısı vardı. Kosova'nın Sırbistan'dan koparılmasında Goldberg'in rolü büyüktü. Bosna-Hersek'in bölüştürülmesine yol açan Dayton Antlaşması'nın hazırlık sürecinde müzakere ekibinin başında olan Goldberg, 1999'da Yugoslavya'daki savaşın başlamasında da aktif rol üstlenmiştir.

Ancak çevre ülkelerin Bolivya'da şiddete son verilmesi çağrısının ardından Morales sadece Pando'da sıkıyönetim ilan etti ve faşist vali katliamdaki rolü nedeniyle hapse atıldı. Görev yaptığı dönemde sağcı örgütlere ve faşist çetelere 120 milyon dolar yardım yaptığı tespit edilen Goldberg, ülkeden kovuldu; fakat Morales ABD ile ilişkileri aynı şekilde sürdürmeye devam etti.

Devrimci dalganın en yüksek noktasında yüzde 70'e varan halk desteğiyle iktidara gelen Morales sermayenin banka, toprak ve doğal kaynaklar üzerindeki iktidarına hiç ilişmedi. Anayasa Mahkemesi yapılmış tüm anlaşmaları geçersiz saydığı sırada elinde böyle bir koz varken, doğal kaynakların tümünü kamulaştırmadı ve birtakım payları artırmakla yetindi. Buna karşılık emekçi kesimlerin ücret artışı taleplerine verdiği yanıt ise, sıkı para politikası oldu. Genel seçimlerin yaklaştığı şu günlerde televizyonda en sık yayımlanan reklamı hazinedeki -uluslararası finans kapitale teminat olsun diye tutulan paranın- rezervlerin artışı.

Morales'in aşırı pasif politikaları sürdürmesi halinde sağın daha fazla güçleneceği, bunun da ülkeyi istikrarsızlaştırarak bölünme sürecine sokacağı artık bir varsayım değildir. Geçen yıl sağcıların başkenti sayılan Santa Cruz'da yapılan ve hükümet tarafından yasadışı ilan edilen "otonomi referandumu" da ayrılık çanlarının çalmaya başladığını göstermektedir. Ne yazık ki Morales hidrokarbon rezervlerine sahip ayrılıkçı eyaletlere karşı gereken tavrı almakta pasif kalmakta ve şu günlerde (ki kendisi 2005 Mayısında Mesa'nın getirdiği otonomi planını desteklemişti) sınırlı bir otonomiye göz kırpar görünmektedir. Fakat özerkliğin bir kez gerçekleşmesiyle sürecin nerede duracağını kestirmek mümkün değildir.

Alto" bölgesinde, 60'tan fazla eylemci hükümet kuvvetlerince katledilmişti. El Alto bölgesi La Paz'a yakınlığı nedeniyle 2003 ve 2005 ayaklanmalarında hükümetlerin devrilmesinde stratejik bir rol oynamıştı. Fakat toplumsal mücadelenin hedefini belirleyen büyük oranda Nisan 2000'deki "Cochabamba Su Direnişi" olmuştu. Halkın ABD'li su tekeli Bechtel'i kentten kovmasıyla, sosyal mücadelenin namluları emperyalist tekellere peşkeş çekilen Bolivya'nın doğal kaynaklarının geri kazanılmasına dönmüştü. "Gaz Savaşları" da denilen bu dönemde hükümet aygıtı ve parlamento devre dışı kalmış, irade tamamen halkın eline geçmişti. Her kriz döneminde oligarşinin asgari çıkarlarını korumak amacıyla ortaya çıkan Katolik Kilisesi'nin arabuluculuğunu da reddeden kitleler, fiili olarak ülke kaynaklarına el koyuyordu. İşte bu iki ayaklanma dönemindeki pazarlık sahnelerinde yıldızı parlayan "Koka Üreticileri Sendikası"nın başkanı Evo Morales büyüyen devrimci dalganın kuvvetine yaslanarak iktidara geldi.

Üniversite bahçesinde Che resmi (Bolivya-La Paz).
Yanındaki yazı: Eylemlerimizin tümü emperyalizme karşı bir haykırıştır!

Bolivar'ın düşü ve Che'nin Vietnam'ı

Güney Amerika'da işlerin yavaş yürümesi yalnız sosyal değil tarihsel de bir gerçektir. Simon Bolivar'ın sömürgecilere karşı birleşmiş bir Güney Amerika düşüyle girdiği Bolivya'ya, ondan tam 140 yıl sonra yarım bıraktığı devrimi tamamlamak için gelmişti Ernesto Che Guevara. Fakat bu defa ardında Bolivar'ın emrinde olan ordular yerine "Küba Devriminin prestiji" vardı. Güney Amerika'dan uzak bir mesafede olduğu halde barındırdığı Latin, siyah ve diğer yerli insan toplulukları, dil ve kültürleriyle küçük bir Latin Amerika modeli sayılabilecek Küba Devrimi, Bolivar'ın düşünün gerçekleşebilirliğinin güçlü bir kanıtıydı.

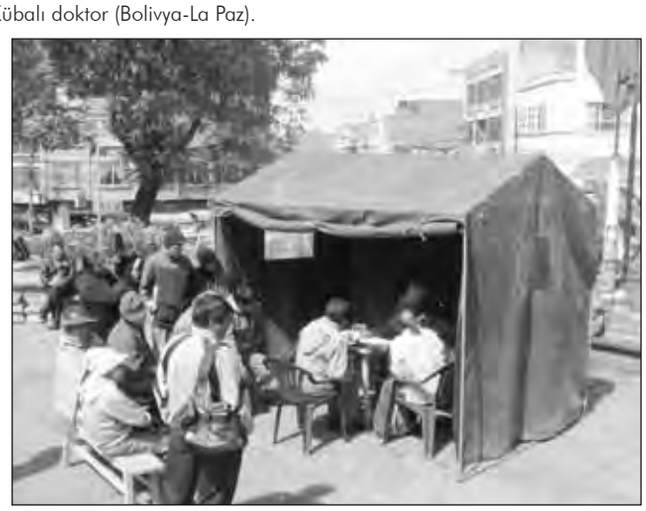
Kanıt kimilerine tatminkâr gelmeyebilir. Hatta bazen bir fikri savunmak için kanıta ihtiyaç da duyulmayabilir. Bazen kanıt insanın ta kendisidir. Fakat yine de gücünü gerçeğin devrimci anlamından çıkaranlar açısından haklı bir savaşın başlatılması için bu kanıt yeterliydi.

Gerillanın harekete geçmesinden beş ay sonra Bolivya'dan "Üç Dünya Konferansına" gönderdiği ve 17 Nisan'da Küba Komünist Partisi yayın organı *Granma*'da iki sayfa olarak basılan yazıda, Che solun tüm ayrımları bir kenara bırakarak birleşmesini ve hedefine sapmadan ilerlemesini istiyordu. Daha gerilla hareketinin başlangıcında Che (bize göre tuhaf sayılabilecek bir bileşene sahip olan Maocu- Troçkist örgüt ve komünist partisi kökenli) gruba net bir dille Çin ya da Sovyet taraftarlığı gibi konulardan uzak durulacağını belirtmişti. Che'nin bildirgesinde "Daha fazla Vietnam" olarak formüle ettiği düşünce, tüm devrimci kuvvetlerin bulundukları her ülkede emperyalizme ve işbirlikçi hükümetlerine karşı topyekûn bir mücadeleye girişmelerini öngörüyordu. Örgütlenmenin şekliyle ilgili bir önerisi bulunmamakla birlikte, kuşkusuz Che siyasi ve askeri gücün tek elde toplandığı bir mücadele biçimini tercih etmekteydi. Bu biçimde yürütülecek bir savaşın daha hızlı ve kesin bir sonuç alacağını Küba (ve tabi ki Kongo'daki olumsuz) tecrübesinden çıkarmıştı.

Gerçekten de Che'nin varlığı bü-

Halka sağlık hizmeti veren Kübalı doktor (Bolivya-La Paz).

Che'nin geçtiği Mataral yakınlarında bir nokta (arazinin yapısı hakkında fikir edinmek açısından).

yüleyici biçimde ideolojik ayrımları ortadan kaldırmaya yetiyordu. Ülkenin -Maoist, Troçkist ve Sovyet yanlısı- üç büyük solcu grubu gerillaların başarısını öven bildirilerle üyelerini gerillalara katılmaya teşvik ediyordu. Onun Bolivya'da bulunduğunun duyulmasından itibaren çevre ülkelerdeki ılımlı sol hareketlerde bile radikalleşme eğilimleri başlamıştı. Güney Amerika'da bugüne taşınan sayısız sol eylem grubunun temeli o günlerde atılmıştır.

Küba Che'nin operasyonunu bütün olanaklarıyla destekliyordu. Ki aslında başından itibaren bu bir Küba devlet operasyonuydu. Plan, lojistik hazırlık ve ittifak çalışması Fidel tarafından yapılmıştı. Che'nin grubuna seçilenlerin içinde, ikisi bakan yardımcılığı da yapmış dört KKP Merkez Komite üyesi, bir binbaşı ve bir de yüzbaşı bulunmaktaydı. Harekâtın tüm mali yükü Küba kaynaklarıyla karşılanırken gerillalarla ada arasındaki iletişimi Küba istihbaratı koordine ediyordu.

Çürümüş olan Bolivya siyasal sistemi ve ordusu bir avuç gerilla karşısında çaresizdi. Küba'da iyi bir hazırlık süreci geçiren gerillalar askeri birlikleri kolayca dağıtıyor, çatışmalardan başarıyla çıkıyor ve çoğunu esir alıp silahsızlandırarak bırakıyordu. Aynı zamanda Che Bolivya'daki hareketin eksikleri sürerken çevre ülkelerdeki hareketleri toparlamaya çabalıyordu. Çevre ülkelerde kendisiyle koordineli biçimde eylem yapabilecek ilişkiler geliştirmeye çalışıyordu. Debray'la birlikte ele geçirilen Arjantinli Bustos bu nedenle kampta bulunuyordu. Fakat süreç ilerledikçe Che Bolivya'daki hareketin durumunun belirsizliği ve Güney Amerika genelinde benzer yapıların örgütlenmesinin daha uzun bir süreci gerektirdiğini fark ederek bu hedefini ikinci bir aşamaya erteledi.

Gerillanın askeri başarılarına rağmen süreç Che'nin öngördüğü biçimde gelişmedi. İlk aksilik "geri üs" bölgesi olarak düşünülen Nancahuasu'daki çiftliğin güvenilir olmadığının anlaşılmasıyla başladı. Gerilla hareketi bölgeyi tanıma aşamasındayken çevrede kokain üreten bir grubun izini sürdüğünü zanneden ordu birlikleriyle çatışmaya girdi. Bunun üzerine Che'nin hazırlık sürecini kısa tutma ve köylülere ulaşma kararı alması gerilla savaşını hızlandırdı. Sığınaktaki telsizin bozuk olması ve bir türlü onarılamaması neticesinde iletişim olanaklarından yoksun kalan gerillaların keşfe çıkan diğer koluyla bir türlü buluşamaması ise güçlerini bölmüştü. Bununla beraber harekete destek ve katılım sağlaması gereken şehir örgütlenmesiyle koordinasyonun kurulamaması gerillayı yaşamsal imkânlardan mahrum bırakmıştı. Bu aşamadan sonra gerillanın hareket tarzı ihtiyaç-propaganda ikileminde gerçekleştiğinden, her ikisi de tam olarak sağlanamamış ve dar bir bölgede kalarak ordunun yığınak yapmasına imkân tanınmıştır.

Köylülerin harekete olan ilgisini ayrıca değerlendirmek gerekir. Bazen savaşan tarafların gücünden bağımsız olarak sosyal ve tarihsel etkenler savaşın kaderini belirler. Halkın gerillalara gereken desteği ve katılımı sağlanamamış olmasının altındaki sebebin propaganda kabiliyetinin eksikliğinden çok, yüzyıllar boyu Avrupalı sömürgeciler tarafından imhaya dayalı bir köleleştirme saldırısına maruz kalan bir toplumun direniş refleksini yitirmesinde aramalıyız. Korkuları öylesine derindir ki gerillaları "Paraguaylı katiller" zanneden köylüler, onlardan ve peşlerine gelecek askerlerin dayağından sakınmak için kadınlarını bırakıp kaçıyordu.

Her ne kadar Fidel radyo aracı-

Hastane duvarında Che resmi ve onun çocuklarına yazdığı son mektup (Valle Grande).

Sağda; Che'nin askeri kıyafeti; solda; Tania'nın ayakkabıları (Che Müzesi-Valle Grande).

lığıyla gönderdiği mesajlarda gerilla hareketinin Bolivya'da çelişkileri keskinleştiren etkisinden söz etse de, Che savaşın ilerleyen aşamalarında emekçi kesimlerde cuntaya karşı keskinleşen muhalefetin tam olarak farkında değildi. Ayrıca gerillanın içinde bulunduğu yalnızlık ve en değerli yoldaşların kaybı, onun durumu nesnel biçimde değerlendirmesini engelliyordu.

"Bolivya Ulusal Kurtuluş Ordusu"nun ilk bildirisi esir alınan bir subay aracılığıyla Cochabamba'daki *Prensa Libre*'de yayımlandığında, kentteki işçiler gazetenin tüm nüshalarını tüketmişti. Bir başka yerde ise operasyon bölgesine acemi askerlerin gönderilmesini protesto eden aileler sokağa dökülüyordu. İlerleyen günlerde maden işçileri bir günlük gelirlerini ve ellerindeki ilaçları gerillalara gönderme kararı aldı. Buna karşılık ordu 20. yüzyıl maden ocağına saldırarak kadın ve çocuk ayırmaksızın yüzlerce insanın üzerine ateş açtı. Aynı gece gerçekleştirildiği için "Vaftizci Yahya Günü Katliamı" olarak anılan olayda 87 kişi hayatını yitirmişti.

Che'nin harekâtın başındaki kişi olduğuna dair verilere sahip olan Bolivya Devleti, karşısındaki kuvvet 45 kişilik değil de milyonluk bir ordudan kurulmuşçasına dehşete kapılmıştı. Devlet Başkanı Barrientos Amerikan generalleriyle doğrudan görüşmeye başlamıştı. Görüşmeleri gerçekleştiren ABD'li General Tobe raporunda hükümetin panik halde olduğunu, orduyu mantıksızca hareket ettirerek yorduğunu yazmıştı. Her ne kadar başlangıçta Pentagon'dakiler o sıralar Che'nin Bolivya'da bulunmadığını düşünseler de gerekli askeri desteği sağlama kararı almışlardı. Saygon'dan yeni dönmüş olan bir grup subayla birlikte Kübalı karşı-devrim unsurlarından oluşan bir tim, Bolivya Ordusu'na mensup 650 subay ve askeri hızla eğitmeye başlamıştı. Sonrasında Che'nin Bolivya'da olduğuna dair kanaati güçlenen ABD bölgeye yeni askeri danışmanlar göndermiş ve olası bir müdahale için keşif uçaklarıyla bölgenin ayrıntılı bir haritasını hazırlamaya başlamıştı. Tam o sıralar Che günlüğüne "Belki de bir başka Vietnam'ın başlangıcına tanık oluyoruz" diye not alıyordu.

Bugün Bolivya'da bölge halkı tarafından bilinen "Ruta del Che" istikametinde ilerleyenlerin kolayca fark edebileceği bazı gerçekler vardır. Bunların en önemlisi, Samaipata gibi kolay ulaşılabilir bir arazide, rahatça hareket eden ve bölgedeki karakolu ele geçiren bir gerilla grubunun, La Higuera gibi dik ve 2000 metrenin üzerideki bir arazide komutanını yitirmesindeki zorluktur. Che, sanki ardından bu satırların yazılacağını biliyormuş gibi ele geçmeden bir gün önce günlüğüne aldığı son notta şöyle diyordu:"Gerillaya başladığımızdan beri herhangi bir zorluk çıkmadan 11 ay geçti."

21 Eylül'de Valle Grande'ye 32 km uzaktaki Alto Seco'ya, sonra Pichaco Kasabası'na, ayın 26'sında da La Higuera'ya ulaşmışlardı. Geldiklerinde köydeki tüm erkeklerin kaçmış olduğunu gördüler ve telgrafhanede ayın ikisinde gerillalarla ilgili Valle Grande Kaymakamlığı'ndan gönderilmiş bir yazı buldular. Jaguey'e doğru yola çıkan öncü gücün pusuya düşürülmesiyle üç önemli savaşçılarını yitirdiler ve Che'nin komutasında kalan 16 gerilla -bu konuda yayımlanan kaynaklarda genellikle "Yuro", fakat bölge

Üniversite girişinde Che resmi (Bolivya-Cochabamba).

halkının kullandığı gerçek ismiyle- "Churo" koyağına çekildiler. Tam iki hafta boyunca birkaç kilometre uzunluğundaki bu dar geçitten bir çıkış yolu aradılar. Sonunda çemberi iyice daraltan askerler geçide inmeye cesaret edebildi. 8 Ekim'deki çatışmada dört gerilla hayatını yitirdi ve "Comandante" iki yoldaşıyla beraber ele geçirildi.

Bu konuda en çok akla gelen iki sorudan ilki, Che'nin nasıl olup da canlı ele geçtiğidir. Bir ara çemberin dışına çıktığı görülen Che'nin -büyük olasılıkla geride kalan iki yoldaşına yardım amacıyla- geriye döndüğü, girdiği çatışma sırasında M2 otomatik silahının namlusunun kullanılmaz hale geldiği bilinmektedir. (Bunun kanıtı olan silahın fotoğrafı Valle Grande'de Che'nin hatırasına açılan mütevazı bir müzede saklanmaktadır.) Ayrıca tabancasının şarjörü günler önce düşmüştü. Çatışma sırasında ayaklarından yaralanmış ve ani bir astım krizine tutulmuştu. "Willy" onu dik yamaçta adeta sürünerek sırtında taşımış ama çabası yetmemiş her ikisi de ele geçirilmişti. Küçük bir ayrıntı: Öldürüldükten sonra çekilen fotoğraflardan da fark edileceği gibi Che'nin ayaklarında botlar yerine birer deri parçası sarılıdır. Bir hafta kadar önceki nehir geçişinde botlarını sulara kaptırmıştı. Bugün Che'nin geçtiği nehir yataklarının neredeyse tamamen kurumuş olduğunu görenler, nasıl olup da nehir geçişlerinde gerillaların malzeme ve hatta hayatlarını yitirmiş olduğuna şaşıracaklardır. Che'nin peşini bırakmayan şanssızlıklar silsilesinin bir parçası da o yıl düşen yağmurun fazlalığı ve nehir sularının artan debisiydi.

İkinci soruysa Che'nin infaz anında neler düşünmüş ve nasıl davranmış olduğuyla ilgilidir. Bu soruya ışık tutması açısından sağ kalanların aktardığı bir anı var: Churo koyağında sıkıştırıldıklarında, Che, Bolivyalı gerillalara isterlerse gruptan ayrılabileceklerini açıklar, fakat kimse ayrılmaz. Sonra Kübalılara dönerek onların Küba Devrimi'nin prestijini temsil ettiklerini ve bu prestiji son kurşunlarına kadar koruyacaklarını söyler.

Bu konuşmadan 11 gün sonra infazı gerçekleştirmek üzere içeri giren Çavuş Mario Teran'ın tereddüt ettiğini gören Che, şöyle der "Sakin ol, altı üstü bir adam vuracaksın!"

KAYNAKLAR

1) Volker Skierka, *Fidel Castro: Biyografi*, Türkçesi: Ali Çakıroğlu, Hitkitap.
2) Paco Ignacio Taibo II, Namı diğer Che, Çev. Gürol Koca, Everest Yayınları, Haziran 2004.
3) E. Guevara, *Bolivya Günlüğü*, Eriş Yayınları.
4) "Latin Amerika: Ekonomik Kriz Zamanı Sosyal Hareketler", James Petras, 12 Ağustos 2009, Çev. Canan Ateş, Http://www.Latinbilgi.Net/İndex.Php?Eylem=Yazi_Oku&No=2898.
5) "Bolivya'nın İstikrarsızlaşması ve Kosova Seçeneği", Michel Chossudovsky, 28 Eylül 2008, Http://www.Globalresearch.Ca/İndex.Php?Context=Va&Aid=10284.
6) "Bolivya Devrimin Eşiğinde mi?", Tom Lewis, çev: sendika.org, 13 Haziran 2005, Http://www.Latinbilgi.Net/Index.Php?Eylem=Yazi_Oku&No=89.

demircanpusat@gmail.com

İbni Zafer ve başyapıtı *Adil Hükümdar*

Arapların Machiavelli'i

İbni Zafer'in başyapıtı olan 'Sulwan al-Muta'nın temel meselesi yönetimdir: İstikrarlı ve adil bir sosyal düzen geliştirecek yönetim usulleri... Kitap ayrıca, tarih boyunca düşünürlerin karşı karşıya kaldığı, en sabit ve dirençli felsefi ve ahlaki sorunlardan bazılarını da ortaya koyar. İbni Zafer'in eseri, sadece akıllı bir yöneticinin takip edeceği özdeyiş ve kurallar içermez; ayrıca dini, ahlaki ve insani değerlere yönelik kavramsal bir çerçeve de sağlar. Bunun da ötesinde, iktidar kavramsallaştırması ve bunun yönetim anlayışındaki rolü açısından, kendine özgü bir tarih yöntemi kullanır. İbni Zafer, ünlü Machiavelli'nin öncülü olarak kabul ediliyor.

Joseph A. Kechichian
R. Hrair Dekmejian
Çeviren: Barış Doğru

Ebu 'Abdullah Muhammed bin Ebu Muhammed bin Zafer el-Sicili el Mekki el-Maliki (İbni Zafer), 1104 yılında Sicilya'da doğdu ancak yaşamını geçindirecek parayı ve politik bir sığınağı arayan bir göçebe olarak, çoğunluğu hiç de konuksever olmayan Arap başkentlerinde yaşadı. Şanssız bir adamdı; bilgeliği ve sadakati, hizmetine sunduğu iktidarlar tarafından çok nadiren takdir gördü.

"Sicilyalı Göçebe"nin seyahatlerinin tam bir kronolojisini saptamak oldukça güçtür. Norman hâkimiyeti altındaki Sicilya'da doğan İbni Zafer'in, atalarının kenti olan Mekke'de yetiştiği ve eğitim gördüğü sanılıyor; ismine sonradan eklenen "El-Mekki" de buna işaret ediyor. Daha kesin olan bir bilgi ise geçici olarak Mağrip'e yerleştiği ve Normanların El-Mehdiya kentini ele geçirmelerinin ardından, doktrinsel olarak tam zıt bir ortama sahip olan Fatımi Mısırı'nı ziyaret ettiği yönünde. İbni Abi Asrun Medresesi'nde bir öğretmenlik pozisyonu edinen İbni Zafer, 1150 yılı civarında, Suriye'nin Halep kentine sığındı. Ayrıca Safi el-Din'in himayesine girerek, Nur el-Din Mahmud bin Zangi'nin (1146-1174) sarayında üst düzey bir memuriyet elde etti. İç savaşın patlamasıyla, İbni Hajar olarak da bilinen "Abdullah bin Abi el-Kasım bin 'Ali el-Kureyşi'nin himayesinde güvenli bir yaşam sürdüğü Suriye'den ayrılmak ve Sicilya'ya dönmek zorunda kaldı. Çok kısa bir süre sonra Mısır'a gitmek üzere Sicilya'yı terk eden İbni Zafer, en son olarak, 1170 veya 1172 yılında yoksulluk içinde öleceği Suriye'nin Hama kentine yerleşti (1).

Başından geçen bütün talihsizliklere karşın İbni Zafer, Arap-Müslüman dünyasında başına gelen görece ilgisizliklere tam bir tezat olacak şekilde, kendisinden sonra gelenler kadar kendi çağının tarihçileri tarafından da büyük saygı gördü. İbni Zafer'i kişisel olarak tanıyan İmad el-Din el-İsfahani, onu "muazzam bir dahi" olarak tanımlamıştı (2). Büyük coğrafya bilgini Yakut el-Rumi, İbni Zafer'e "hassas bir dilbilimci" diyordu (3). Tarihçi Şeyms el-Din Muhammed el-Dhahabi, "parlak bir düşünür" olarak değerlendirmiş

Okuyacağınız dosya, yakında Kırmızıkedi Yayınları'ndan çıkacak olan *Adil Hükümdar* adlı kitabın geniş Sunuş'unun bir bölümü. Orijinal adı kısaca *Sulwan* olan kitabın yazarı İbni Zafer, 12. yüzyılda yaşamış Sicilya doğumlu bir Arap düşünürü. Okuyacağınız dosyada İbni Zafer'in yaşam öyküsü, başyapıtı *Sulwan*'ın içeriğine ilişkin geniş bir özet ve İbni Zafer ile ondan 350 yıl sonra yaşamış, benzer konularda düşünmüş ve ünlü *Hükümdar* adlı eserin yazarı Niccolo Machiavelli'in karşılaştırılmalı bir analizi yer alıyor. Eseri İngilizce'den Barış Doğru çevirmiş.

(4); büyük tarihçi İbni Hallikan ise "mükemmel bir akademisyen" sözleriyle övmüştür (5). İbni Zafer'e verilen üstünlük payeleri arasında Hujjat el-Din (Dinin Kanıtı), Şeyms el-Din (Dinin Güneşi), Cemal el-Din (Dinin Güzel Yüzü), Burhan el-Din (Dinin Delili), Hujjat el-İslam (İslam'ın Kanıtı) ve Cemal el-İslam (İslam'ın Güzel Yüzü) vardır (6). Bütün bu övgü ve sitayişlere karşın İbni Zafer, yaşadığı dönemde büyük bir yoksulluk ve sefalet çekti; 1700'lü yıllardan sonraysa, 300 yıl boyunca neredeyse tamamen unutulacaktı.

Çok azı bugüne ulaşabilmesine karşın (bunlardan biri de *Sulwan*'dır) toplam otuz iki kitaplık edebi mirasıyla İbni Zafer gerçekten müthiş bir yazardı (7). Çok yönlü bir kişi olan İbni Zafer, hem dinî hem de seküler (laik) olmak üzere birçok farklı öğrenim dallarında ustalığa sahipti: Teoloji (Dinbilim), medeni hukuk, ahlak felsefesi, İslam hukuku, tarih, filoloji ve pedagoji. Bunların da ötesinde, İslam öncesi ve sonrası Arap tarihi, peygamberler tarihi, Hindistan edebiyatı, İran edebiyatı ve tarihi ve Musevi ve Hıristiyan kutsal kitapları konularında da çok büyük bir uzmandı. Önemli bir tefsir uzmanı, şair, dilbilgisi uzmanı ve edebiyatçı olarak kabul ediliyordu. İbni Zafer'in entelektüel birikimi, Dar el-İslam'ın (İslam Dünyası - ç.n.) kültürel ve politik çerçevesinin çok daha ötesine ulaşmıştır.

İbni Zafer'in eserinin önemi

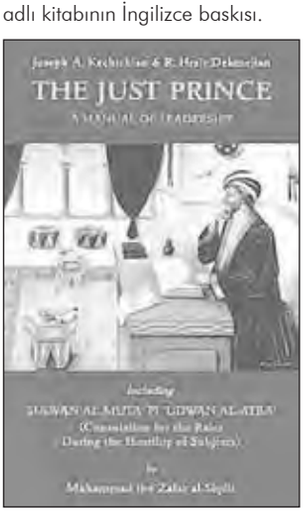
İbni Zafer'in başyapıtı olan *Sulwan al-Muta' Fı'Udwan al-Atba*'nın temel meselesi yönetimdir: İstikrarlı ve adil bir sosyal düzen geliştirecek yönetim usulleri… "Prensler için Ayna" ismi verilen edebi türde yazılmış olan *Sulwan*, yöneticilere pratik tavsiyeler sunar. Kitap ayrıca, tarih boyunca düşünürlerin karşı karşıya kaldığı, en sabit ve dirençli felsefi ve ahlaki sorunlardan bazılarını da ortaya koymaktadır. Gerçekten de İbni Zafer'in eseri, sadece akıllı bir yöneticinin takip edeceği özdeyiş ve kurallar içermez; ayrıca Sicilyalı Arap düşünürün adil ve huzurlu bir toplum düşüncesinin başarılması için tavsiye ettiği ilkelere dayalı, dini, ahlaki ve insani değerlere yönelik kavramsal bir çerçeve de sağlar. Bunun da ötesinde, iktidar kavramsallaştırması ve bunun yönetim anlayışındaki rolü açısından, kendine özgü bir tarih yöntemi kullanır. İbni Zafer'in tarih yöntimine yansıyan inanç düzeni, insanlık durumunu etkileyen, ancak insan bilincinin sınırlarını aşan (aşkın) bazı sorunlar içerir.

Kendine özgü önemine karşın İbni Zafer'in çalışması, Batılı çağdaş akademisyenler tarafından bilinmezliğini uzun bir süre korumuştur. İslam siyasi düşüncesi üzerine yakın zamanda gerçekleşen inanılmaz araştırma bolluğunun nedeni, 20. yüzyılda İslami hareketlerin yükselişidir. Bu araştırmaların çoğunluğu, önemli çalışmaları yüzyıllar boyunca keşfedilmeyen, az tanınan Arap düşünürlerin keşfedilmesiyle önemi azalan ama aslında modern İslami düşüncenin tarihsel çapaları olan İbni Teymiye ve diğerleri üzerine yoğunlaşmıştır. Aslında tozlu kütüphane raflarında ve el yazması koleksiyonlarında, aynı İbni Zafer'in *Sulwan*'ı gibi, siyasi literatürün bilinmeyen birçok incisinin var olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. *Sulwan*'ın Arapça basılmış birkaç çağdaş baskısı olmasına karşın Sicilyalı, Arap entelektüel çevrelerinde bile çok az tanınır. Eserinin hak ettiği önemi gördüğü de kesinlikle söylenemez.

Batı'ya baktığımızdaysa, sadece bir avuç akademisyen, İbni Zafer'in büyük katkılarının farkındadır. İbni Zafer'in keşfedilmesinde öncülüğü, Napoli Yönetiminin 1842-1849 yılları arasındaki baskı ve eziyetinden kaçan ve bir politik sürgün olarak Paris'te bulunduğu sırada İbni Zafer üzerine ufuk açıcı bir çalışmaya imza atan, ünlü 19. yüzyıl Sicilyalı Arap dili ve edebiyatı uzmanı Michele Amari yapmıştır. Amari, Bibliotheque Nationale'de (Ulusal Kütüphane) keşfettiği, *Sulwan el-Muta*'ya ait altı el yazmasını karşılaştırmalı olarak okumuş ve İtalyanca'ya tercüme etmiştir. İtalyanca elyazmasını, ayrıntılı yorum ve notlarıyla birlikte 1851 yılında yayınlayan (8) Amari, olağanüstü bir politik metin olan *Sulwan*'ın değerini hemen kavramıştır. Eserinin giriş bölümünde Amari, "*Sulwan*'ın Tacitus veya Machiavelli döneminde oluğu gibi şimdi de uygulanabilir olan birçok değerli politik bakış açısı sunduğunu" belirtir ve İbni Zafer'e iftiharla "Benim Arap arkadaşım-hemşehrim" şeklinde seslenir (9).

Amari'nin İtalyanca *Sulwan* çevirisi yaklaşık yarım yüzyıl sonra, İbni Zafer'in kitabı ile Machiavelli'nin Prens çalışması arasındaki paralelliklerin farkına varan Gaetano Mosca'nın dikkatini çekti. Seçkinler hakkındaki çalışmaların modern dönemdeki kurucusu olan Mosca, Floransalı İtalyan'ın entelektüel mirası üzerine değerli çalışmalar yapmıştı. Bir Sicilyalı olarak Mosca, bu ortaçağ Arap düşünürünün siyaset bilimi alanına yaptığı katkıları ortaya çıkarma konusunda büyük gayret gösterdi. Mosca *Sulwan*'ı okurken, üstünden sekiz asır geçmesine karşın İbni Zafer'in çalışmasının, "Floransalı Kâtip'ten çok daha rafine bir Makyevalizme" (10), çok güçlü bir biçimde onay verdiğini keşfetti. Mosca'dan sonra, İbni Zafer'den sadece bir iki yerde daha kısaca söz edildi: İlkönce İslam Ansiklopedisi'nde kısa bir madde olarak, ikincisi Arap minyatürleri üzerine bir Fransızca monografta. İbni Zafer, Amari'nin öncü çabalarının üzerine kendi çalışmalarını inşa eden Umberto Rizzitano gibi, Sicilya'nın Müslüman dönemi üzerine yoğunlaşan modern İtalya uzmanları tarafından ise daha iyi tanınıyordu (11).

İbni Zafer'in *Adil Hükümdar* adlı kitabının İngilizce baskısı.

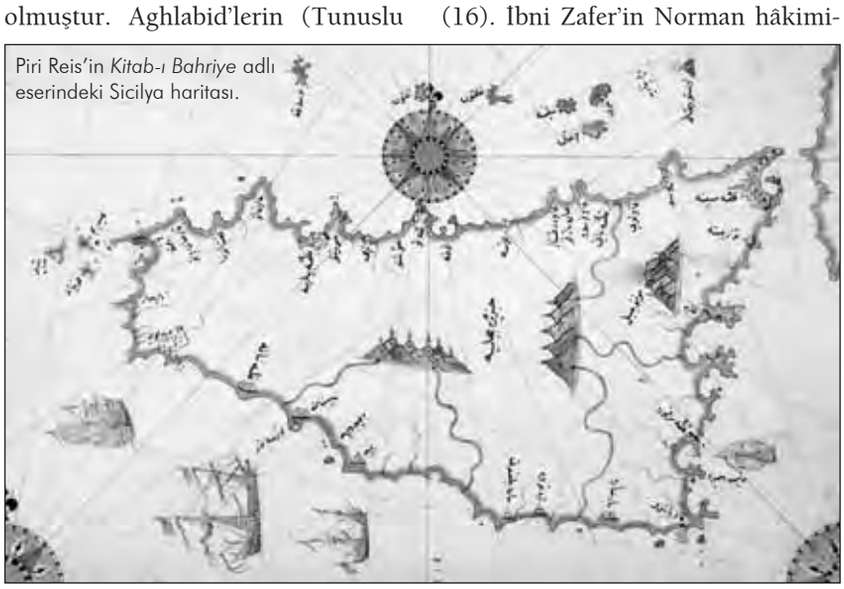
SULWAN EL-MUTA: BİR BAŞYAPITIN ANALİZİ

İbni Zafer'in başyapıtı olan bu eserin orijinal elyazmalarında iki ayrı başlık vardır: *Sulwan el-Muta' fi 'Udwan al-Atba* (Uyrukların Düşmanlığı Konusunda Yöneticiye Öğütler) veya *Kitab el-Sulvanat fi Musamarat el-Khulafa wal-Sadat* (Halife ve Soylularla Sohbetlerde Teselli Kitabı). İbni Zafer'in diğer eserlerine göre *Sulwan* hatırı sayılır bir ün kazanmıştır; ölümünden sonra da tanınmaya devam etmiş ve Farsça ve Osmanlıcaya çevrilmiştir (12). Geçmişe dönük olarak bakarsak, Sulwan'ın bu kadar büyük bir ün kazanmasının temel sebebinin, Arap iktidarının çökmesinin ardından Fars ve Osmanlı hükümdarlarına yönelik pratik tavsiyelere yoğunlaşması ve dolayısıyla siyasi içeriği olduğu söylenebilir.

İbni Zafer'in yaşadığı tarihsel ortam

İbni Zafer'in çalışmasını analiz etmek için, Müslüman dünya ile Hıristiyan Avrupa arasındaki çatışmalar bağlamında Sicilya'nın stratejik konumunun yanı sıra, dönemin siyasi gelişmelerinin perde arkasının da göz önüne alınması gerekir. 12. yüzyılda Arap-Müslüman dünyası büyük bir çöküş yaşamaktadır ve bu hiç kuşkusuz İbni Zafer'in çalışmalarını belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Aghlabid'lerin (Tunuslu Sünni bir kabile) 827 yılındaki Sicilya'yı fethini, Fatımi ve Kalbilerin yönetimleri takip etti. Ancak aralarındaki kanlı çatışmalar yüzünden 1052 yılında ikisi de güçlerini kaybettiler. Sicilya'da Afrikalı Araplar, İspanya Araplarına karşı mücadele ediyor; Sünniler ile Şiiler çarpışıyor ve Araplar da Berberilerle mücadele ediyorlardı (13). Bu kaos döneminin sonunda adayı, küçük rakip gruplar yönetir hale gelmişti. Bu durum da, 1061 yılında ciddi bir şekilde başlayan ve 1097 yılında tamamlanan Norman işgaline kapı açtı (14). Hıristiyan krallığına I. Roger başkanlık yapıyordu, ancak askeri alanda olduğu gibi Norman sarayının önemli noktalarında da Müslümanlar görev alıyordu. Hıristiyan ve Müslümanlar birlikte yaşıyor ve var oluyorlardı ki bu gerçekten tarihte benzeri olmayan bir olaydır (15).

Dönemin gelişmekte olan kültürünün merkezinde yer alan Sicilya, Müslüman dünyasıyla Hıristiyan Avrupa'nın arasındaki kültürel etkileşimde bir köprü haline gelmişti. II. Roger'ın yönetimi altında, Sicilya'nın Arap dostu kültürü zirve noktasına ulaşmıştı. 1154'te II. Roger'ın ölümünü, Müslümanların huzursuz olmaya başladığı dönem takip etti; özellikle de II. William (1166-1189) saltanatı döneminde (16). İbni Zafer'in Norman hâkimiyeti döneminde doğduğunu belirtelim. Dolayısıyla dünya görüşü ve düşünsel eğilimleri, hem yaşadığı yerde hem de tüm bölgede İslamiyet'in güç kaybetmesinin sonuçları ile yüz yüze kalan bir Müslüman olarak biçimlendi. Sonuç olarak *Sulwan el-Muta*'yı doğuran ortam, bu siyasi kargaşa ve kişisel belirsizlikler oldu.

Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adlı eserindeki Sicilya haritası.

İbni Zafer'in iki koruyucusu

İbni Zafer hükümdarın rolünü iki açıdan desteklemiştir: İstikrarlı bir politik düzeni ve herkesin faydasına bir ortamı sağlaması için. Ancak gerçekçi biri olan İbni Zafer, hükümdarların ortak kaderinin sık sık hatalar yapmak olduğunu; iyi bir hükümdarın nadir görüldüğünü ve etkili bir yönetimin, kendisinin hazırladığı pratik özdeyişler ve ahlaki değerlere dayanan bir öğreti gerektirdiğini çok iyi biliyordu. Ancak İbni Zafer'in yönetimsel başarısına yardım etmek istediği bu önemli lider kimdi?

İbni Zafer, kitabının edisyonlarını iki ayrı hamiye ithaf etmiştir. Bulardan ilki, Suriye'de bir devrimle yüz yüze kalan, adı bilinmeyen bir hükümdardır. Bu kişi, bir süre sonra Nur el-Din tarafından tahttan indirilen Şam hükümdarı olabilir (17). Önsözünde kitabı, henüz başlamış bir siyasi krizin çözümünde kullanması için soylu bir kralın talebiyle kaleme aldığını belirtir (18).

Tarihsel açıdan daha önemli olan kitabın ikinci sunumudur. İbni Zafer bu ikinci sunumu, 1159 yılında, Ebu Abdullah Muhammed bin Ebu el-Kasım bin Ali el-Kureyşi'ye ithaf etmiştir. Sicilyalı Müslüman bir lider olan Ebu el-Kasım, İbni Zafer'e karşı oldukça cömert davranmıştır. Coşkulu ithafında "**qa'id al muslimin**" (Müslümanların Güvencesi) olarak adlandırdığı Ebu el-Kasım'a İbni Zafer 'O'nun beğenisini kazanacak, statüsüne uygun ve değerli, en

Sicilya'yı istila eden Norman krallarını resmeden 1150 tarihli bir Arap tablosu.

kalburüstü ve mükemmel hediyeyi" sunmuştur (19).

Geleneksel olarak askeri yöneticilerden oluşan büyük bir Sicilyalı Arap ailesinin çocuğu olan Ebu el-Kasım, Norman yönetiminde askeri bir rütbe üstlenmeyi umarak 1150 yılında Sicilya'ya geri dönmüştür (20). Ancak bu Arap soylusu kısa bir zamanda içinde, Müslüman nüfusun artan huzursuzluğunu gideremeyen ve refahını güvence altına alamayan zayıf bir yönetim erkini elinde tutan Kral II. William'ın yanı sıra, Müslüman topluluk ile de büyük sorunlar yaşmaya başlamıştır (21). Sonuç olarak Ebu el-Kasım'ın bir lider olarak konumu oldukça zor ve kırılgandır. Dolayısıyla İbni Zafer kitabıyla, Ebu el-Kasım'ın talihinin dönmesine yardım etmeyi ve ona bir politik kaynak sağlamayı amaçlamış olabilir.

Analiz yöntemi: Tarihselcilik

İbni Zafer'in kitabının en ayırt edici özelliklerinden biri, hükümdarlık üzerine özdeyişlerinin kaynağında tarihsel bir metodoloji kullanmasıdır. Bu yaklaşımı onu, hem kendinden önceki İslam düşünürlerinden, hem de kendisinden sonra gelenlerden ayırır. Yunan düşüncesinden etkilenen El-Kindi (d. 873), El-Farabi (d. 950) ve İbni Rüşt (d. 1198) gibi Müslüman düşünürlerin tersine, İbni Zafer, düşüncelerini daha orijinal İslami kalıplar içinde geliştiren düşünürler kategorisine girer. Bunlar arasında İbni el-Arabi (d. 894), El-Juwayni (d. 1283), El-Maverdi (d. 1058), İbni Temiyye (d. 1328) sayılabilir (22). Ancak siyasi düşünce ve yönetim kurallarını *Kuran* ve Hz. Muhammed'in hadislerinden çıkarsayan bu hukukçuların (Fukaha; fıkıh alimleri) tam tersine, İbni Zafer köklü bir tarihselci ve rasyonalisttir. İbni Zafer dini metinlerin otoritesini küçümsemez, ancak meselelerinin ampirik zeminini kurmak için geçmiş dönemlere ve Arap halifelerinin, Fars krallarının ve Bizans imparatorlarının deneyimlerine başvurur. Bu kaynakları, Hindistan masal ve hikâyelerinin yanı sıra Arap şiirleriyle de süsler, zenginleştirir. Ancak kitabın içeriğinde yer alan olaylar, masallar ve çıkarımlarla, İslami kuralların çelişmemesine de çok dikkat eder. Metinlerine analitik olarak *Kuran* ve hadis alıntılarıyla giriş yapar ve sonra da kutsal metinlerin çerçevesinden dışarı çıkar. Savlarını desteklemek için gerçek ve hayali tarihsel örnekler sunar; onları kendi gözlemleri ile destekler. Bu tür bir tarihsel ve kişisel deneyime dayalı analize başvurmak, 12. yüzyılda yaşamış bir yazar için var olan normlardan bir kopuş ve uzaklaşma anlamına gelir.

Bugünden bakıldığında, *Sulwan*'ın hâlâ, İbni Zafer'i önceleyen "Prensler için Ayna" edebi geleneğinden çok daha büyük bir bilgeliği sentezleyebildiği görülür. Bu bilgileri, kendine özgü benzersiz içgörüsü ve zengin bir tarihsel mirasa dayanan analizleri ile tamamlamıştır. Gerçekten de *Sulwan*'da altı ayrı uygarlığın bilgeliği yansımaktadır: Antik Hindistan, Sasani Pers Hanedanlığı, Helenizm, Yahudi tarihi, Hıristiyanlık ve Müslüman-Arap uygarlığı. Kendi Müslüman-Arap mirasının yanı sıra İbni Zafer, ona sayısız krallık modeli sağlayan ve tarihi maceralar, masallar ve özdeyişler sunan Pers tarihinden de güçlü bir şekilde etkilemiştir. Pers uygarlığının, Hindistan'dan İslami dünyaya edebi aktarımlar açısından çok önemli bir rol oynadığı kuşku götürmez. Örneğin İbni el-Mukafa'nın Arapça'ya tercüme ettiği, Beydeba'nın ünlü *Kelile ve Dimne* isimli eseri, "Ayna" türünde yazan hem İbni Zafer'in, hem de öncellerinin kaynak olarak kullandığı eserlerden biridir. Ancak daha da şaşırtıcı olan İbni Zafer'in Hıristiyanlık ve Yahudilik hakkındaki bilgisidir. *Sulwan ve Khayr el-Başar*'ın da içinde yer aldığı birçok kitabında bu bilginin izleri görülür. Bu farklı tarihsel, kültürel ve dini akımların bir araya gelmesi İbni Zafer'in kendine özgü dünya görüşünü şekillendirmiştir: Yalnızca tanrısal müdahaleyi değil, aynı zamanda güçlü, muktedir ve adil bir hükümdarın derhal eyleme geçmesini gerektiren bir bakıştır bu.

Sicilya'da İslam döneminden kalma bir yapı.

Beş düstur

İbni Zafer ideal bir hükümdar için oldukça yüksek standartlar koyar; onu benzersiz üstünlükte bir birey olarak algılar: "Bir sfenksten daha şahsına münhasırdır, bir simyacıdan daha hayret vericidir ve kırmızı altından daha az rastlanır". İbni Zafer'in hükümdar için böylesine sıra dışı nitelikler öngörmesinin altında yatan neden, omuzlarına alacağı ağır politik yüktür. Gerçekten de, bu ideal hükümdarın, sadece düzgün politikalar uygulaması yetmez, ayrıca bu politikaların adil de olması gerekir. Sonuç olarak, İbni Zafer'in hükümdarı, sadece güçlü ve muktedir değil aynı zamanda hakkaniyetli de olmalıdır.

İbni Zafer'e göre hükümdar dünyevi iktidarın kibrinden vazgeçmelidir.

Bu zor görevinde hükümdara yardım etmek için, düsturlarını beş altın kavramsal çerçeve içine yerleştirir. Bunlar, çareler üretmeye yönelik bir kaideler dizisi oluşturur. İbni Zafer bunlardan somut yönetim kural ve stratejileri üretir. Bu beş düstur şöyledir:

- **Tevekkül:** Tanrının hükümlerine tevekkül etme, güvenme ve amaç adilse devam etmek veya amaç adil değilse vazgeçmek.

- **Metanet:** Kriz sona erene kadar kararlılık ve cesaretle eylem sürecini sürdürme.

- **Sabır:** İnançla sebat etme.

- Kanaat etme: Sonuç başarısız olsa bile Allah'ın hükümlerine boyun eğme.

- **Özveri:** Dünyevi iktidarın kibrinden vazgeçmek, onun taşınması çok güç bir yük olduğunu mutlaka kanıtlayacaktır.

Yukarıdaki formülasyonlar, bir hükümdarın kariyerinin başlangıcından sonuna kadar, yönetim rutininde karşısına çıkacak bütün zorluklarla baş etmek için takip edeceği eylem ve etkinliklerin döngüsel dinamiğini temsil eder. Bu 'hükümdarlık döngüsü', *Sulwan*'ın analitik yapısını oluşturur. İbni Zafer bu beş kavramsal bileşenin her birine ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bunlar, hem tek tek, hem de bütünsel olarak ele alındıklarında, hükümdarına sunduğu tavsiyeleri tanımlayan İbni Zafer'in kendi değer sistemini yansıtırlar.

İdealizme karşı gerçekçilik: Mosca'nın paradoksu

İbni Zafer'in dinsel idealizmle temellendirdiği düsturlarının beş ayaklı dinamiği, ateistler veya insan doğasına olumsuz gözle bakan sinikler tarafından göz ardı edilebilir. Sadece güçlülerin ayakta kalabilmesi beklenen acımasız siyaset arenasında başarılı olmak için fazlaca idealist ve ahlakçı bulduklarından gerçekçi stratejistler de bu düsturları reddedebilir. Ancak *Sulwan*'ın daha yakından incelenmesi, bu Sicilyalı bilgenin yönetimin pratik gereksinimleri konusunda da bir hayli bilgili ve uyanık olduğunu gösterecektir. Gerçekten de, bu beş genel kuralın makro çerçevesi içinde İbni Zafer, hükümdarın zor durumlarla mücadelesinde rehber alabileceği birçok mikro düsturu da sunar. Bunlar, İbni Zafer'in geniş kavramsal şemasının ahlaki parametrelerine meydan okuyan taktik ve stratejiler de içermektedir. Bu da önemli bazı çelişkilere işaret eder. Gaetano Mosca dışında hemen hiç kimse *Sulwan*'ın bu paradoksunun farkına varmamıştır. Şöyle der Mosca: "Bu çalışma içinde yer alan düsturları belki ikiye ayırabiliriz: Bir türü, anti-Makyevalist nitelikler taşır. Diğer türü ise Floransalı kâtipten bile daha ince ve rafinedir." (23)

Tedbir + Hile + Güç = Zafer

Mosca'nın bu gözleminin doğruluğundan emin olabilirsiniz. Dine dayalı makro düşünsel çerçevesinden hükümdarlara yönelik operasyonal kural ve kaideler çıkarmak için bir praksis arayışına giren İbni Zafer, kendi inanç ve prensiplerinden bazılarını kurban etmek zorunda kalmıştır. Bu kurallar arasında belki de en önemlisi kısaca şöyle formüle edilebilir: Tedbir + Hile + Güç = Zafer. Güçlü bir çelişki ile yüz yüze kaldığında hükümdar tedbir, hile ve gücün bir kombinasyonunu kullanmak zorundadır. Alternatif eylem planları seçiminde bir lider, karar alma süreçlerinde aşağıdaki maddeleri kullanabilir:

Tedbir: Bir hükümdarın planlama ve strateji geliştirmeye başlaması için atması gereken ilk adım Tedbir'dir; bunu da karşısına çıkan zorluğun içsel yapısını belirleyerek yapabilir. Bu tür belirleme için de birinci elden bilgi gerekir, çünkü:

"… Eğer birisi, dedikodu ve söylentilere göre eyleme girişiyorsa, olasılıklara bel bağlar. Ama kişi olayları kendi gözleriyle gördüklerine göre yönlendirirse, o zaman kesin-

liklere ulaşacaktır."

Dolayısıyla, düşman cephesinin psikolojik mevzilenmesi, stratejileri ve deneyimi, rakibin güçlü ve zayıf yanları hakkında güvenilir bir zekâya ihtiyaç vardır. Bu zekânın ölçüp biçilmesinde, kişi gerçeklik ile casusların yanlış bilgilendirmesini (dezenformasyonu) ayırt edebilmelidir. Ayrıca bilgileri doğru bir şekilde aktarabilmesi için bilgi veren kişinin kapasitesinin de iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.

Ancak bu süreçlere vereceği yanıtları formüle etmeden önce strateji belirlemek için lider iki önemli unsura daha ihtiyaç duyar: Bilgece tavsiyelere ve sağlam bir müzakereye. İbni Zafer, "ilk andaki tavsiyelerin değersiz olduğu" konusunda okuyucusunu uyarır ve şöyle der: "En iyi tavsiye, derin düşünceyle kanıtlanır ve ancak müzakerelerin olgunlaşmasından sonra benimsenir". Eserinin bir başka yerinde bunu daha şiirsel bir şekilde dile getirir:

"Tavsiye, bilgeliğin kılıcıdır. Eğer bir kılıç çok keskinse ve en iyi şekilde bilenmişse ve itinayla cilalanmışsa, işte o zaman tavsiye tam maksadını bulur ve en iyi şekilde ölçülüp biçilen, diğerlerinden kat kat değerli bir silah olur."

Açık bir şekilde İbni Zafer, araştırma, tavsiyeleri dinleme ve müzakere işlevlerini, "hile" uğraşının ve nihayetinde de "güç"ün en temel önkoşulu olarak görür.

"Eğer Hile rakibimin üstesinden gelmeme yetiyorsa, ona karşı neden güç kullanayım ki?"

Hile: İbni Zafer, hile (entrika) uğraşını veya kurnazlık veya kandırmacaya dayalı stratejiyi, zor kullanımının olası bir alternatifi olarak önerir. Hile'nin araçları, düşman cephesinde yanlış bilgiler ve fitne yayacak casus, propagandacı ve ajan-provokatörlerden oluşabilir. Sık sık doğruluk ve ahlaktan söz eden İbni Zafer gibi biri için hiçbir kuşku duymaksızın hilenin kullanımının önerilmesi bir çelişkidir. Bu çelişkiyi, amaçların araçları meşru kıldığını belirterek çözmeye çalışır. Diğer bir deyişle sahteliğin kullanımına izin verilebilir. Ama sadece devlet çıkarları için:

"Sahtekârlık zehir gibidir. Yalnız başına kullanıldığında öldürebilir ancak bir eczacı tarafından ilacın içine karıştırıldığında işe yarayabilir. Bir kral, bir düşmanı yenmek veya asileri bastırmak gibi devletin çıkarına kullanılması haricinde, sahtekârlığa asla izin vermez."

Ancak yine de İbni Zafer, Hile görevinin gizliliği ve bu işi yapacakların özenle seçilmesi gerektiği konusunda efendisini hemen uyarır; çünkü böylesi gizli şeylerin, sadakatsiz danışmanlar tarafından açığa çıkarılabileceğinden korkar:

"Aynı şekilde krallar, bu tür zehirlerin sadece, şeytani ellerden nasıl korunacağını bilebilen, güvenilir insanların elinde tutulmasına izin verirler."

Mutlak güç: Diğer bütün önlemler başarısız olduğunda hükümdar zora, hem de mümkün olan en uç noktada zora başvurmak zorunda kalır. Ancak katıksız bir zor kullandığında bile hükümdar, düşmanlarını şaşırtmak ve onları beklemedikleri bir konumda yakalamak için taktik olarak hileyi devreye sokmak zorunda kalır. Ancak İbni Zafer, hükümdarın zor kullanmaya karar vermesi için bile bazı önkoşullar öne sürer. Bunlar arasında en temel unsurlardan biri, rakibine karşı saygılı davranması için hükümdarın psikolojik hazırlığıdır. Bir başarı şansı elde etmesi için zoru kullanan kişinin, rakibi ne kadar güçlü olursa olsun, ona karşı psikolojik bir aşağılık kompleksini kendine empoze etmemesi gerekir.

Zor kullanımını değerlendirirken İbni Zafer, eğer rakibinin kendisinden daha zayıf olduğundan emin değilse, hükümdarına, düşmanına meydan okumasını tavsiye etmez. Ayrıca hükümdar düşmanına acımamalıdır da. Aynı şekilde düşmanın sözleriyle aklını karıştırmamalı ve onu yok etme şansını da kaybetmemelidir. Gerçekten de İbni Zafer, "insanın temel yaratılışının" değişeceğine ve ne kadar gönlü alınırsa alınsın bir düşmanın arkadaşa dönüşebileceğine inanmaz. Bu yüzden düşmanın tamamen yok edilmesi gerekir.

Devrim kuramları

Sulwan metninin arasına devrim kuramları, nedenleri, ortaya çıkış şekilleri ve ayaklanmaları bastırmada kullanılmak üzere önerilen yöntemler de serpiştirilmiştir. Genel bir kural olarak İbni Zafer, devrim hareketlerinin, uyku haline geçmiş ve sarayın zevk-ü sefası tarafından yozlaştırılmış, hiçbir özel çaba göstermeden, sadece şöhretli atalarının meşruluğu temelinde hüküm sürdüren ve babadan oğla geçme yöntemiyle yönetilen hükümranlıklara karşı geliştiğini yazar. Bu tür monarşik hükümetler bazı kronik hastalıkların tehdidi altındadır: İktidarını kötüye kullanan ve şiddet uygulayan kralların gurur, hiddet ve açgözlülüğü, kullarının isyanını tetikler.

İbni Zafer özellikle de, devrim başlangıçlarını, halk kitlelerinin mide yangınlarına benzetir. Yoksunluk ve acılardan oluşan bu mide ekşimesine de, otoriteye karşı meydan

İbni Zafer'in formülü şöyle: Tedbir + Hile + Güç = Zafer. Güçlü bir çelişki ile yüz yüze kaldığında hükümdar tedbir, hile ve gücün bir kombinasyonunu kullanmak zorundadır.

okumanın halk kitleleri arasında yeni yeni oluşan küstahlığı ve gözüpekliği eşlik eder. Hakim sınıflar -ki bunlar "büyüğün küstahlığı", "zenginin ürkekliği" ve "halk kitlelerine karşı kayıtsızlığı" ile karakterize olur- tarafından kışkırtılan kitleler arasındaki diyalektik ilişki kendisini, "zihindeki hayalleri dışavurmak için heyecan", "fakirlerin kendilerine güvenleri" ve "ıstırap çekenlerin uyanışı" şeklinde ifade eder.

Yukarıda sayılan makro düzeydeki nedenler bağlamında İbni Zafer, hükümdarların kullarına davranışları ile ilgili, devrimi tetikleyen iki mikro düzeyde tetikleyici daha tanımlar: Nefret uyanmasına neden olan haksızlık ve halk kitlelerine cesaret veren aşırı ılımlılık. Bu noktada İbni Zafer toplumsal sınıfların rolü ve sınıf mücadelesi üzerine benzersiz bir değerlendirmede bulunur; çünkü siyasi huzursuzlukların gelip geçici unsurları, hükümdarın otoritesini sağlamak için farklı davranış tarzları gerektirebilir. İbni Zafer, üç farklı sınıf tanımlar. En yukarıda, hükümdarın tarafsızlık, nezaket ve cömertlik göstermesi gereken seçkinler yer alır. İkincisi tüccar, zanaatkâr ve hizmetkârlardan oluşan orta tabakadır ve onlara da duruma göre, nezaket ve sertliğin karışımı ile yaklaşılmalıdır. Toplumsal sıralamanın en altında ise, "ne sözleri ne de eylemleri sorgulamaksızın her zaman bir davayı savunan" kitleler vardır. Bu insanlar aşırı sertlik göstermeden yönetilmeli ve gerektiğinde aşırıya kaçmayan bir şekilde cezalandırılmalıdır. İbni Zafer, sınıflar arası çatışmanın devrimlere yol açabileceğinin çok ciddi bir şekilde farkındadır. Dolayısıyla hükümdarını kullarını kendi kastları içinde tutmaya teşvik eder.

Bu bağlamda İbni Zafer, hükümdar eğer onlara karşı zor kullanırsa kendi kastlarını terk edecek ve askeri tabaka ile birleşmeye başlayıp, kitlelerin ayaklanmasını hızlandıracak olan orta sınıfların -yani tüccarların, zanaatkârların ve hizmetkârların- rolüne özel bir ilgi gösterir. Orta sınıfların devrimci potansiyellerinin farkına varan İbni Zafer, kraliyet otoritesine meydan okumada bu toplumsal kategorinin önemli rolünü daha sonra görecek olan kuramcıların gerçek öncüsü ve habercisidir.

Aynı şekilde, hükümdara karşı kitleleri hareket geçirmede dini kullanan ve bir kere iktidara geldi mi, alaşağı ettiği hükümdardan bile daha mutlakiyetçi bir otoriteyle yönetim sürdüren "kör fanatikler"in (El Taassub el-Ulema) rolü de İbni Zafer için oldukça belirgindir. Örneklerini İslami ve İslam-öncesi tarihe dayandıran İbni Zafer, ayaklama zamanlarında iktidara karşı avam takımının başkaldırısını da çok doğru bir şekilde teşhis etmiştir. Şehirli alt tabakaların desteğini alan -bu yakın Avrupa tarihinde çok yaygın bir fenomendirbu başkaldırılar, siyaset kuramcıları tarafından totaliter diktatörlüklerin başlangıcı olarak görülür. Dini, kitle mobilizasyonunun aracı olarak kullanan bu "kör fanatikler" hakkında hükümdarı uyaran İbni Zafer, hiç kuşkusuz ki, Bâtıni çağrısıyla köylüleri, zanaatkârları ve göçmenleri bir araya toplayarak 9. ve 10. yüzyıllarda "Abbasi Halifeliği"ni dehşete düşüren, Iraklı köylü lideri Hamdan Karmat gibi karizmatik devrimcileri aklına getirmektedir.

İbni Zafer'in analizi, zorbalık ve kötü idareden kaynaklanan devrimlerin ötesine de geçer ve zorba olmayan hükümdarlara karşı gelişen ayaklanmaların nedenlerini de teşhis eder. Böylesi normal zamanlarda halkın, "doğruluk ve adaletin değişmez kaideleri konusunda bilgisiz ve uzun zamandan beri süren refahın getirdiği küstahlık ve kibirden dolayı" hükümdarla olan bağları zayıflamıştır. Bu noktada İbni Zafer, kurulu düzeni meşru kılan toplumsal inanç sisteminin aşınmasına ve halkın maddi servetin bolluğunda küstahlaşmasına ve şımarmasına dikkat çeker. Bu, modern siyaset sosyologlarının "İdeolojilerin Sonu" ismini verdikleri politik durumdur. Hükümdar bu durumdaki insanlara nazik ve tavizkâr şekilde davranırsa, insanlar daha coşkulu ve sert olacaklardır çünkü artık dört bayağı tutkudan muzdariptirler: Öfke, zevk düşkünlüğü, açgözlülük ve tembellik. Bu tür insanların ancak ateş ve çelikle iyileştirilebileceğini varsayar İbni Zafer.

İbni Zafer kitabının başka bir yerinde de, dışsal bir tehditle yüz yüze kalan bir hükümdara, halk kitlelerinin harekete geçmesini -bu onların eline kılıç tutuşturmaktan başka bir şey değildir- önleme konusunda tavsiyelerde bulunur. Hükümdarlarının şerefi için kendi hayatlarını vermeye gönüllü askerlerin tam tersine bu

İnsanlar aşırı sertlik göstermeden yönetilmeli ve gerektiğinde aşırıya kaçmayan bir şekilde cezalandırılmalıdır. İbni Zafer, sınıflar arası çatışmanın devrimlere yol açabileceğinin çok ciddi bir şekilde farkındadır.

kitleler düşmanla savaşmak yerine, krallarına sırt çevirirler. Ancak İbni Zafer bu durumda bile şöyle bir uyarıda bulunur: "Alt sınıflar… onlara sık sık zulüm ve baskı uygulayan askerlerden ve ordudan nefret ederler". Diğer yandan ordu yumuşak davranmak zorunda kalırsa, bu sefer de, "bütün ulus hatanın hükümdarda olduğunu varsayar". Bu analizi tasvir etmek için İbni Zafer, hükümdarın kullarının kendisine karşı gerçek hisleriyle ilgili algısını aydınlığa kavuşturmaya çalışır:

"Halk kitleleri, krala insanlık ailesinin bir üyesi olarak bakmazlar; bunun yerine onun kendine özgü özelliklerini dikkate alırlar. Kendini diğer insanlardan ayrıştırması, asaleti ve sarayının yüksekliği ile ilgilenirler ve dolayısıyla ona sırtlarını dönerler ve kendileriyle eşit konumda olanlarla birleşirler."

Hiç şüphesiz ki İbni Zafer, daha mantıklı davranma yeteneğine sahip gibi görünen üst sınıflara nazaran, halk kitlelerine karşı çok daha derin bir güvensizlik besler, çünkü onlar tutkularının peşine kapılmaya çok daha eğilimlidirler. Bu açıdan da, daha sonraki "Elit Davranışı Analizcileri"nin habercisi olarak dikkat çeker.

Erdemli hükümdar

İbni Zafer'in erdemli hükümdar kavramı, adalet ve beceri nitelikleri ile birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla erdemli hükümdar, adaletle hükmetmek için ahlaki bir pusulanın yanı sıra, etkili bir yönetim için ihtiyaç duyacağı bazı yeteneklere de sahip olmalıdır. Bu yetenek ve ahlak birleşimi, hükümdarın ahlaki niteliklerinin yönetim anlayışını şekillendireceğini düşünen İbni Zafer'in liderlik modelinin önemli özelliklerinden biridir. Ancak erdemli hükümranlığın iki unsurundan biri olan ahlaki kişilik yapısının yararı nedir?

Birincisi, adil bir yönetim sergileyen ahlaklı bir hükümdar, Allah'ı memnun edecektir. İkincisi, adil ve başarılı bir hükümdar halk arasındaki meşruiyetini yükseltmek, dolayısıyla otoritesini güçlendirmek ve ülkenin istikrarını sağlamak zorundadır. İbni Zafer'e göre, etkili ve ahlaklı bir yönetimin karışımı, hükümdar için iki anlamda iyi bir politikadır: Böylece hem yeryüzündeki hanedanlığını, hem de ölümden sonraki kurtuluşunu güvence altına alacaktır. Etkili hükümranlık ile ahlaki yönetim arasındaki dinamik etkileşim, İbni Zafer'in erdemli hükümdarının spesifik özelliklerini tanımlamada kullandığı çeşitli formülasyonların 'leitmotifi'dir. *Sulwan*'ın en şiirsel pasajlarından birinde İbni Zafer, Sasani Hanedanlığı'nın kurucusu olan babası Ardeşir'le konuşan Babak aracılığıyla şöyle söyler:

İbni Zafer'in bir diğer formülü: Kontrol = Meşruiyet + Zor (Harun Reşid ile Şarlman'ı karşı karşıya gösteren bir tablo).

"O, halkının gözlerini sevinç ve gururla kaplar; kulaklarını dualarıyla doldurur; zihinlerinde derin bir saygı uyandırır ve kalplerini sevgi ile donatır. Merhameti her şeyi kucaklayan hükümdarın adaleti asla şaşmaz; yönetimi doğru olur ve kolları o kadar kuvvetlidir ki, suçlular, yüreklerinin titremesinden ellerindeki kılıcı düşürürler. O, adaleti bozulmaktan koruyandır; cesareti, adamlarını muktedir kılar; cömertlik ve ölçülülüğü kullarının sevgisini cezp eder."

Babak'ın kral modeli ile ilgili anlatısı on bir yararlı özellik içerir. Bunlar, iyi yönetim için temel nitelikte olduğu düşünülen üç ayrı işlevsel kategoride toplanabilir:

1) Hatırlatıcı/esinleyici işlev veya halkın, hükümdarının şöhret ve otorite sembolleri ile özdeşleşmesini telkin etmedeki iletişim kabiliyeti;

2) Ahlaki siyaset işlevi veya hükümdarın, davranış, siyaset ve kararlarını, cesaret, dürüstlük, merhamet, adalet, ılımlılık ve cömertlik gibi bazı ahlaki kural ve kaidelere dayandırma arzusu;

3) Zorlayıcı işlev veya gerektiğinde zoru erdemli bir şekilde kullanma konusunda zorlayıcı bir yetenek ve arzuya sahip olma.

İlk iki işlev hükümdarın meşruiyetini sağlar. Bu, retorik olarak esinleyici mesajlarla gerçekleştirilir ve toplumsal fayda siyaseti ile desteklenir. Hükümdarın meşruiyeti yükseldikçe, zorlayıcı araçları kullanma arzusu da azalır. Diğer taraftan kötü siyaset, düşük meşruiyet düzeyini dengelemek için daha çok zora dayanacaktır. Max Weber'in iktidar kuramının yeniden formüle edilmiş haline dayanan, güç ve meşruiyet arasındaki bu ters ilişki, grafiksel olarak ifade edilebilir: Kontrol = Meşruiyet + Zor

Hizmetkâr olarak hükümdar

İbni Zafer'in yenilikçi fikirlerinden birisi de, hükümdarı, halk kitlelerine hizmet edecek bir köle olarak görmesidir. İbni Zafer'e göre, yönetim eylemi, çift yönlü bir sokaktır. Hükümdarın görevi kullarına hiz-

met etmektir ve buna karşılık olarak da onların itaat etmesini bekler; diğer bir deyişle güvenlikli ve etkili bir şekilde yönetmek için meşruiyete ihtiyaç duyar. Gerçekten de yönetenler ve yönetilenler, karşılıklı bir ilişki ile birbirlerine bağlıdırlar. Muaviye'nin, saçlarından halkına bağlı olduğu hakkındaki ünlü vecizesini hatırlayalım: "Onlar asıldıkları zaman, ben kaybediyorum ve onlar kaybettiği zaman ben asılıyorum". Hükümdar-Hizmetkâr dinamiği, *Sulwan* metninde en özlü bir şekilde "Vahşi Fil"in dilinden ifade edilir:

"… En çok köleleştirilen hükümdarın ta kendisidir; çünkü o, hem zihni, hem de bedeniyle kullarına hizmet etmeye zorunlu bırakılmıştır. Bunun nedeni, hükümdarın onları yönetmesi; eğitmesi; savunması; refahlarını sağlaması; asiliklerini engellemesi; ezilenlere yardım etmesi; özgürce hareket etmelerini sağlaması; sınırları güçlendirmesi; yasa koyması ve uygulaması; fazla zenginliği toplaması ve bu parayı halk için harcaması; devrimleri engellemesi; iç anlaşmazlık ve kışkırtmaları bertaraf etmesidir. Bütün bunların yanı sıra, kullarının ihtiyaçlarını giderir; çeşitli zorluklara katlanır; kendisini korumak zorunda kalır; devletin görevlerini yerine getirir; ona en iyi ve en namuslu tavsiyeleri kimin verebileceğini araştırır ve düşmanları püskürtmeye hazırlanır."

Dolayısıyla İbni Zafer'n "Vahşi Fil"ine göre erdemli hükümdar, toplumun genel iyiliği için çabalayıp duran bir kamu görevlisidir. Ancak bu hizmet, o kadar ağır bir yüktür ki, onu sırtlanmaya sadece müthiş bir özveri ve ahlaki bir sorumluluk hissi yetmez; ayrıca çok değişik cephelerde çok yönlü sorumlulukları yerine getirebilecek çok büyük bir kapasite ve yaşama gücü de gerektirir. İbni Zafer'in erdemli hükümdarının, -halkın karizmatik vekilharcının cisimleşmiş hali- sıra dışı bir birey olduğundan hiç kuşku yoktur.

Hünerli hükümdar

Tanrının bir kişiye sıra dışı nitelikler bahşetmesi düşüncesi, "bahşedilen hüner" şeklinde tanımlanır ve bu kavram Eski Yunan'a ve *İncil* ile *Tevrat*'a kadar gerilere uzanır. Bu ilahi hünere (Charis) sahip olan kişi, "karizmatik" olarak adlandırılır. Bu terim geleneksel olarak peygamberler ve dini eğitimcilerle ilişkilendirilir ancak yakın zamanlarda devrimci liderlerle ve askeri kahramanlarla da bağlantılı olarak kullanılıyor. 12. yüzyılda yazan İbni Zafer'in erdemli hükümdar kavramı da, karizmanın dinsel anlamına bağlı kalmıştır. Ona göre bu "hüner"in nihai kaynağı, Yüce Yaratan'dır. Diğer bir deyişle, bir hükümdara, yaratanın amacına hizmet etmesi için sıra dışı nitelikler bahşeden Allah'tır. İbni Zafer bir kere daha, babası Ardeşir'i doğruluk yolunda eğitmek için boşu boşuna uğraşıp duran Babak'a döner:

İbni Zafer'in hükümdarı büyük bir girişkenlikle hükmeder ve özveriyle adalet dağıtır.

"… Her hükümdara böylesine lütuflar bağışlanmaz; sadece, kendi çıkarlarını hesaplamayan; kendini, kullarının en yoksulları ile aynı düzeye koyan ve böylece özverisinin büyüklüğünü gösterenlere böyle lütuflar bağışlanır. Onlar, iktidarlarını ve tüm zamanlarını devlet işlerinin gerekliliklerine bahşedenlerdir; böylece kayıtsızlık ve tembelliğin yükünden de kurtulmuş olurlar. Onlar, tutkuların her nefesini reddedenlerdir; onlara yakışan, bir eliyle aldıklarını öbür eliyle vermek; birini bir konuma güvenle yerleştirirken diğerini azletmek; ihsanda bulunmak veya reddetmek ve cezalandırmak veya özür dilemektir. Bu yöntemlerle, adaletsizliğin en küçük gölgesinden bile kaçınabilirler. Sonuç olarak bu niteliklere sahip kişiler, bir sfenksten daha şahsına münhasırdır, bir simyacıdan daha hayret vericidir ve onlara kırmızı altından daha az rastlanır."

İbni Zafer'in hükümdarının niteliklerinin, Allah tarafından bahşedildiği oldukça açıktır çünkü o diğerkâmdır; tarafsız bir adaletle yönetir; yönetmekte ağırkanlı davranmaz ve yoksulların çıkarını düşünür. Kısacası İbni Zafer'in erdemli hükümdarı, neredeyse tanrısal bir şahsiyettir. Büyük bir girişkenlikle hükmeder ve özveriyle adalet dağıtır. Ayrıca kendisini "en yoksulların düzeyine" indirerek boynunu büker, kibrini kırar. Modern bir söylemle "O, ezilenlerin vekilharcıdır".

Pragmatik hükümdar

Böyle erdemli bir hükümdar, güç siyasetlerinin hükmettiği bir dünyada var kalabilir mi? İbni Zafer'in bu soruya yanıtı olumludur; tabii Allah tersine hükmetmezse. İbni Zafer'in ütopyacı bir idealist olmadığı; tam tersine, Suriye, Sicilya, Mısır ve Mağrip'te yaşarken yarım düzine savaş, isyan ve iç karışıklığa kişisel olarak tanıklık etmiş bir realist ol-

duğu şüphe götürmez. *Sulwan*'ın başından sonuna kadar, hükümdarının düşmanlarına karşı başarı şansını en üst seviyeye çıkarmak için ihtiyaç duyulan kişisel özellik ve eylemlerin "siyasi formülü"nü tasarlarken son derece tutarlıdır.

İbni Zafer sonuna kadar, hükümdarın tüm rakiplerine üstün gelmesi için gerekli beş temel erdemden oluşan siyasi formülünü önermeye devam eder: Birincisi, tüm kullarına karşı pederşahi bir merhamet; ikincisi, halk arasında olan bitene karşı tetikte olma; üçüncüsü, halkı savunmak için cesaret; dördüncüsü, düşmanları kandırmak için kurnazlık; ve beşincisi, her fırsatı avantaja çevirmek için öngörü.

Zorluklarla karşı karşıya kaldığındaysa hükümdara şunları tavsiye eder: Sabırlı ol; karamsarlıkla mücadele et; katı bir adaleti yürürlüğe koy; yolların güvenliğini sağla; sığınacak yer arayan insanları koru; senden yüz çevirmiş olan kullarınla barış; ve şefkatin yanı sıra cömertlik de göster. Kitabın başka bir yerinde de İbni Zafer kuvvetli bir zihne, canlı gözlere, kurnazlığa, cesarete ve yaşama gücüne sahip Halife Musa El-Hadi örneğine dikkat çeker. "İktidar değişimleri yüzünden" der İbni Zafer, "en ihtiyatlı hükümdar, en akla gelmedik olasılıklara karşı hazırlıklı olandır ve şunlara ihtiyaç duyar: İnançlı bir danışman; keskin bir kılıç; başka bir direniş yolu kalmadığında kaçmak için hızına güvenebileceği bir aygır; sevgisiyle hükümdarını koruyabilecek bir kadın ve kaçıp sığınabilmek için zapt edilmesi mümkün olmayan bir kale.

Ayrıca hükümdarın aklını sorumluluklarından ve yönetim konusundaki görevlerinden başka yöne çeviren, saltanat kibri, öfke, gösteriş, acelecilik, miskinlik, açgözlülük, hırs ve şehvetli zevkler gibi ahlaksızlıklar konusunda da uyarılarda bulunur. Akıllı bir adamın tutkularının muhakeme yeteneği tarafından yönetildiği kesindir, çünkü o kişi tutkularını, mantık kurallarına göre düzenler. İyi bir Müslüman olarak İbni Zafer hükümdara, "dünyevi bir maddeciliğin" başkaldırıyı doğurduğunu ve iyi bir hükümdarın "sadece seçilmişlerin başvurabileceği bir erdem olan" perhizi uygulaması gerektiğini anlatır.

Sicilyalı bu Arap düşünür kendisini, erdemli bir hükümdarın genel niteliklerini sayıp dökmekle de sınırlamaz; bunları, yönetim sisteminin belirli bazı sorunları ile de ilişkilendirir. Bilge bir hükümdar, tahttan vazgeçmeye neden olabilecek "beş işaret"in de farkında olmalıdır: Birincisi, dedikoduculara ve eylemlerinin sonuçlarını öngöremeyenlere itimat etmek; ikincisi, sevmeye zorunlu olduklarına sırtını dönmek; üçüncüsü, yeterince gelire sahip olmamak; dördüncüsü, sadece kaprisleri yüzünden birine yardım ederken, diğerini kovmak ve beşinci olarak da, bilge ve deneyimli insanların tavsiyelerini küçümsemektir.

Sulwan'da en sık tekrarlanan konulardan biri de, iyi bir danışmana olan büyük ihtiyaç ve böyle bir yardımcıda bulunması gereken niteliklerle ilgili ayrıntılarıdır.

Nihayetinde, İbni Zafer'in pragmatik hükümdar kavramsallaştırması, uyanık ve inisiyatifli; ortaya çıkar çıkmaz sorunları saptayan ve daha anlaşmazlık ve isyana neden olmadan önce onları ele alan bir kişiyi tarif eder. Bir hükümdar, halkın ruh hali ve kullarının belirli şikâyetlerine neden olan ihtiyaçlar konusunda bilgi almaya çalışmalıdır çünkü "kullar ilk önce dillerini, sonra yumruklarını oynatırlar". Gerçekten de hükümdar, isyan sözlerini görmezden gelmemeli; küçük memnuniyetsizlikler daha büyük sorunlara neden olmadan önce muhalifler ve eleştirileriyle yüzleşmelidir. Kullarının isyankâr dillerini kontrol etmek ve iktidarda kalabilmek için hükümdar, tarafsız bir adalet sergileyerek, vergileri azaltarak ve bazı vergilerden de muaf tutarak, ezilenlerin kalplerini kazanmak zorundadır. İbni Zafer bu şekilde, zenginliğin yeniden bölüşümüne, aşırı zenginliğin toplanmasına ve kamu yararına harcanmasına kadar uzanır. "Herkesin, bu dünyanın nimetlerinden pay almaya ve onun keyfini sırayla çıkarmaya hakkı olduğunu" iddia eder.

Nihayetinde muhaliflerle yüzleşme konusunda, İbni Zafer hükümdara, zamanından önce şiddet kullanmamasını tavsiye eder; çünkü bu durumda kulları, kitle ayaklanmasına hiç de istemeden sürüklenmiş olacaklardır. Bunun yerine hükümdar ilk olarak sabra ve uzlaşmaya ihtiyaç duyar. Ancak belirli bir noktada, hükümdar sertlik kullanmak zorunda kalabilir; "çünkü" der İbni Zafer, "sınırsız bir yumuşaklık ve uzlaşma isteği, hükümdara zarar getirecektir. Hoşgörü ve yumuşaklığı, düşmanlarının ellerinde can vermesine neden olan Halife Osman örneğinde olduğu gibi…"

İyi bir danışman

Sulwan'da en sık tekrarlanan konulardan biri de, iyi bir danışmana olan büyük ihtiyaç ve böyle bir yar-

dımcıda bulunması gereken niteliklerle ilgili ayrıntılarıdır. İbni Zafer özdeyişlerine, "pohpohlama sözleri" ile diğerlerini tahrik eden danışmanlara karşı hükümdarını uyararak başlar. Sicilyalı Arap düşünür, bir danışman olarak kendi dürüstlüğünü ve faydasını vurgulamak için, hükümdarların çok nadiren, istikrarlı, özverili ve Allah'ın iradesini yerine getirmek için çalışan, dürüst, yetenekli bir bakan ve bilgili, sadık bir danışman elde edebildiklerini öne sürer.

İbni Zafer'e göre, en iyi danışman (vezir), felsefi bilgeliği siyasi deneyimle harmanlayabilen kişidir. Bu kavram da, Platon'un düşünürkral modeline kadar geriye uzanır. Sonuç olarak bilge bir hükümdar şunları asla unutmamalıdır: "Danışman, zekânın aynasıdır. Dolayısıyla birinin yeteneklerini öğrenmek istiyorsan, ondan tavsiye iste". Bunun da ötesinde iyi danışman, hükümdarına sadık olmalı ve her tür kötü olasılığı planlayarak, hükümdarının çıkarlarını daha iyi korumak için olayları efendisinin perspektifinden görebilmelidir.

Hükümdara yararlı tavsiyeler sağlama konusunda vezirin başarısızlığa düşmesi de, *Sulwan*'da sık sık tekrarlanan konulardan biridir. Yetersizlik, sahtekârlık ve çekingenlik nedeniyle oluşan danışmanlık hatalarına veya "bütün bu felaketler bitene kadar… bir ağacın gövdesinde bir bukalemun olarak yaşama" arzusu gibi örneklere *Sulwan*'da bol bol rastlanır. Hükümdarın karşılaştığı tehditlerin, çevresindeki görevli danışmanlar kuruluyla bağlantılı olduğunu ampirik örneklerle açıkladıktan sonra İbni Zafer, bu yakın çevrenin dışından tavsiyeler almaya çalışmanın gerekliliğinin altını çizer. Yönetimsel kararlar alma konusundaki yaş-deneyim sorunu, İbni Zafer tarafından hükümdarın, kriz dönemlerinde en dürüst tavsiyeleri elde etmek için "yaşlı bir adam"ın peşine düştüğü bazı tarihsel örnekler aracılığıyla analiz edilir. Bu "yaşlı adam", İbni Zafer'in kendisi olabilir mi? Yaşlı ve talihsiz bir adam iş ve himaye istiyor. Sicilyalı Arap düşünür, bu düstur ve vecizelerin, sadece, sırlarını diğerlerinden gizleyen profesyonel danışmanlar tarafından bilindiğini acı ve keder içinde anlatır.

Birbirinden bağımsız bir dize pasajda İbni Zafer, hükümdarın bakan ve danışmanlarını seçerken mutlaka araması gereken özellikleri özetler. Pers Kralı Yezdigerd'in oğlu Behram'ın Arap öğretmeni Jalis hakkında bir pasajda şöyle yazar:

"Behram, görgülü tavırları, asaleti, edebi, siyasi ve tarihi bilgisi ve analitik berraklığı nedeniyle Jalis'e büyük değer veriyormuş."

Bu örnek özelinde İbni Zafer, Jalis'in kişiliğini, bilgeliğini ve entelektüel niteliklerini vurgular, çünkü iyi bir danışman, hükümdarını doğru bir şekilde bilgilendirecek ve yönlendirecek özelliklere sahip olmalıdır. Bu nitelikler olmazsa olmazdır ancak etkili bir danışman modeli için asla yeterli değildir. Ayrıca değişik alanlarda pratik deneyime de sahip olmalıdır. Açıkgöz, sebatkâr ve savaş konusunda operasyonel becerisi de bulunmalıdır. İbni Zafer bu özellikleri, Pers Kralı Şapur'un veziri aracılığıyla, kısa ve öz olarak tanımlar:

"Yıllar içinde olgunlaşmış, zeki, bilgili, açık görüşlü bir adammış. Ticaret hayatında tecrübeliymiş. Ayrıca birçok yabancı dile, edebiyata, bilimlere ve savaş stratejilerine hâkim bir dinbilimciymiş."

Bu özellikler sanki yetmezmiş gibi, İbni Zafer iyi bir danışmanın, efendisinin hoşuna gitmese bile, büyük bir cesaretle doğru tavsiyelerini aktarmaya devam edecek kadar yüksek bir sadakatle hükümdarına bağlı olması gerektiğini de ekler. Ancak nihai analizinde, İbni Zafer, danışmanı hükümdarına bağlayan unsurun, çıkarlarının ortaklığı ve son tahlilde de ortak kaderleri olduğunu kabul eder. Hükümdarını önceden şöyle uyarır:

"Sadık ve uzak görüşlü danışmanlar arasında en çok ihtimamı hak eden, refahı ve güvenliği doğrudan size bağlı olandır. Kim ki sizin çıkarınız için kendini ortaya koyan bir konumdadır; o kişi sizin için savaşırken de aynı şekilde hizmet edecek ve kendini savunacaktır."

İbni Zafer'in iyi bir danışmanla ilgili tanımlamalarının hepsini bir araya getirdiğimizde, bilgelik, deneyim, sadakat ve dürüstlük anlamlarında, aslında kendisini temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bu nitelikler, *Sulwan*'ı ithaf ettiği iki başarılı hükümdarın hizmetine sunmayı arzu ettiği kendi özellikleridir. Ne yazık ki, *Sulwan*'ın kaleme alınmasında gösterdiği samimi çabasının karşılığını, uzun dönemde alamamıştır. En fazla, Sicilyalı kumandan Ebu el-Kasım'a ve adı bilinmeyen Suriyeli hükümdara kısa dönemler boyunca danışmanlık yapmakla yetinmiştir.

İbni Zafer'e göre hükümdar ile danışmanları arasında karşılıklı çıkar dinamiği olmalıdır.

İBNİ ZAFER VE MACHİAVELLİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Elimizde, efendileri için, basiretli ve tutkulu bir şekilde, siyasi otorite ve yönetim kurallarının temelleri hakkında yazılar kaleme alan ve çıkarsadıkları önemli sonuçlar 21. yüzyılda da yankı bulmaya devam eden, birbirlerinden 350 yıl arayla yaşamış iki düşünür bulunuyor.

İbni Zafer'in *Sulwan*'ını ve Machiavelli'in *Hükümdar*'ını karşılaştırır ve kıyaslarken, dikkatli bir şekilde analiz edilmeyi hak eden belirgin farklılıkların yanı sıra önemli benzerliklerle de karşılaşılır. İki düşünür arasındaki benzerlikler, yönetimle ilgili belirli düsturlar ve iki düşünürün farklı tarihsel çevreleri arasındaki ilginç paralelliklerin yanı sıra hedeflerinin, yöntemlerinin ve dünya görüşlerinin ortaklığıyla da ilgilidir. Farklılıkları ise, kişiliklerinden, inanç sistemlerinden ve insanın nihai kaderine bakışlarındaki karşıtlıktan kaynaklanır (24).

Kriz ortamları

Hem Sicilyalı Arap, hem de Floransalı kâtip, içinde bulundukları ortamı tanımlayan ve yazdıklarını ve hareketlerini biçimleyen krizin kuramcılarıdır. Hem Machiavelli hem de İbni Zafer, kriz ortamlarına yakalanmışlar ve istikrarlı bir siyasi düzen kurulmasına yardım etme ve tabii bu sayede tatmin edici bir kariyer sağlama konusundaki tutkulu bir arzuyu paylaşmışlardır.

Floransa Cumhuriyeti, 1512 Eylülü'nde yıkılmış; Papa'nın kuzeni Lorenzo de Medici, Ağustos 1513 tarihinde iktidarı üstlenmiştir. 14 yıl boyunca bir diplomat ve bürokrat olarak hükümete hizmet eden Machiavelli, yeni rejim tarafından azledilmiş ve hapse atılmıştır. Strappado (25) işkencesinden geçtikten sonra serbest bırakılmış ve boş yere yeniden tam zamanlı bir hükümet hizmeti bulmak için uğraşıp durduktan sonra yazmak için çiftliğine inzivaya çekilmiştir (26). Benzer bir felaket, çaresizce kendisi ve ailesi için güvenli bir yaşam alanı arayıp duran İbni Zafer'in de başına gelmiştir. 12. yüzyıl, Müslüman iktidarının çöküşüne tanıklık etmiş ve iç çatışmaların ve Hıristiyan lordlarla savaşların ortasında, gezgin hayatına ve yoksulluğa sürüklenmiştir.

Niccolo Machiavelli.

İki hükümdar, iki yazar

Daha önce de belirtildiği gibi, hem *Sulwan*, hem de *Hükümdar*, hükümdarın resmi danışmanlarının arasına geri dönebilmek için, güçlü efendilerine, devlet adamlığı tavsiyeleri sunmayı amaçlayan Furstenspiegel edebi türünün üstün örnekleridir. *Sulwan* örneğinde, ilk ithaf, başarısızlıkla yok olup giden, adı bilinmeyen bir Suriyeli Hükümdara; ikinci ithaf ise Norman işgali sırasında konumunu kaybeden Sicilyalı kumandan Ebu el-Kasım bin Ali el-Kureyşi'ye yapılmıştır. Benzer bir durum Machiavelli için de geçerlidir: O da *Hükümdar* kitabını, ilk önce Papa X. Leo'nun kardeşi Giuliano de Medici'ye (1479-1516) ithaf etmeyi tasarlamıştır. Ama sonuç olarak, 1513 yılında Floransa'nın yeni hükümdarı olan, Giuliano'nun kuzeni, Lorenzo de Medici'ye (1492-1519) ithaf etmiştir (27).

Beklenebileceği gibi Machiavelli'in Lorenzo'ya ithaf mektubu ve İbni Zafer'in iki hükümdarına önsöz niteliğindeki notları, coşkun methiyeler, tevazu ifadeleri ve hükümdarlarının çıkarlarına hizmet etme arzusu ile doludur. İki adam da, mevcut kişisel ve politik kaygılarını aşabilme umudu beslemiştir. İkisi de siyasi birliği savunur: Machiavelli, birleşmiş bir İtalya çağrısı yaparken, İbni Zafer de yeniden dirilen ve birleşen İslam Arap hanedanlığına ümit bağlamaktadır. Ayrıca ikisi de, bir hükümet görevine atanarak kişisel talihsizliklerini sona erdireceklerini ummuştur. Bu anlamda Sicilyalı ve Floransalı, hükümdarlarını kişisel sadakatlerine ve istikrarlı bir siyasi düzen tesis edilmesinde işlevsel yararları olacağına ikna edeceklerini ümit etmiştir. Bunun ötesinde iki yazar da, kendi program ve politikalarını hükümdarlarına benimsetmeye çalışmaktadır. Böylece biri İtalyanların, diğeri Arapların genel çıkarlarının sağlanacağını ve tüm kullarının bundan fayda elde edeceğini iddia etmiştir. Ayrıca verdikleri tavsiyelerle hükümdarların kişisel iktidarlarının da korunacağını öne sürmüşlerdir. Sonuç olarak, kendi kişisel kariyerlerinin peşine düşmüş olsalar bile, bu iki adam, güçlü ve güvenilir bir hükümdarı desteklemelerinin ahlaki bir sonucu olduğuna; bu şekilde istikrar sağlanacağına ve halklarının bundan yararlanabileceğine samimi bir şekilde inanmıştır.

Analiz yöntemleri

Hedeflerindeki benzerlik dışında, kendi düsturlarını formüle etmelerindeki metodolojilerinde de para-

lellikler vardır. Hem Machiavelli, hem de İbni Zafer genel olarak, geçmiş hükümdarların başarı ve başarısızlık hikâyelerine dayanan tarihi bir yöntemi kullanmışlar ve bu tarihsel bilgiyi de biri İtalya'nın diğeri Arap dünyasının siyasi yaşantılarındaki kişisel deneyimleriyle birleştirmişlerdir. İki adam da, büyük bir tarih bilgisine sahiptir. Yaşadıkları ortamı biçimlendiren güçleri zekice kavramışlar ve devlet işleri konusundaki uzmanlık ve yeteneklerinden gurur duymuşlardır.

Machiavelli'in düsturlarını ifade etmede çok daha doğrudan bir yaklaşım sergilemesinin tersine, İbni Zafer, sözlerini hayvanların ve gerçek veya hayali kahramanların ağzından dile getirmek için daha çok fabl ve hikâyeleri kullanmıştır. Buradaki amacı, düşmanlarının bu sözlerini kendisine karşı kullanmasından veya hükümdarı tarafından hakaret olarak algılamasından kendini politik olarak korumaya çalışmaktır. Buna ek olarak, İslami bir bağlam içinde çalışan İbni Zafer, yazılarının hem bağlam hem de üslup açısından dinsel yasalara uygun ve meşru olduğunu ima etmek için tekrar tekrar kutsal kitap alıntılarına başvurmayı tercih etmiştir. Machiavelli, sözcüklerini çok dikkatli seçerek kullanır. Ancak Lorenzo de Medici ve diğer etkili kişileri kendisinden soğutma olasılığına karşı, onun yazılarında bu tür sınırlamalar çok yoktur.

İbni Zafer'in kitabı ile Machiavelli'nin *Prens* (Hükümdar) çalışması arasındaki paralelliklerin farkına varan Gaetano Mosca.

Düsturlarını geliştirmede tarihi örnekleri ve kişisel deneyimlerini kullanmalarının yanı sıra, iki düşünür de, devlet işlerinin yürütülmesinde olduğu gibi siyasi analizlerde de aşırı duygusallığın ve "tutku"nun kullanılmamasını tavsiye eden mükemmel rasyonalistlerdir. Benzer şekilde ikisinin de, kuram ve pratik arasındaki uçurumun farkına vardıkları açık bir gerçektir. Bilindiği gibi modern karşılaştırmalı kuramcılar da bu durumu, geçmiş olaylar, kararlar ve durumlar ile bunların yeni şartlara uygulanabilirlikleri arasında eşdeğerlik kurulup kurulamayacağı sorunu olarak ifade ederler (28). Machiavelli'in Romalı ataları taklit etmeyi savunduğundan; İbni Zafer'in ise Arap, Pers ve Bizans tarihinden örneklere ciddi bir şekilde özendiğinden hiç kuşku yoktur. Yine iki düşünür de, eski eylem stratejilerinin, değişen şartlara uyarlanması gerektiğini düşünüp durmuştur. Tabii ki bu tür uyarlamaların, olası bir hükümdar tarafından öğrenilmesi gerekir ve bu düsturları nasıl etkili politik stratejilere dönüştüreceğini bilemeyen bir hükümdar söz konusu olduğunda, ne olacağını iki yazar da çok merak eder. İbni Zafer ve Machiavelli, hükümdarın tek kurtuluşunun, güvenilir, zeki ve muktedir bir danışman bulmak ve onun tavsiyelerini dinlemek olduğu konusunda ciddi bir şekilde hemfikirdir.

Machiavelli'nin *Prens* (Hükümdar) adlı eserinin kapağı.

İyi danışmanlar seçmek

Danışmanlık işlevi veya görevlendirmesi, liderlik sürecinin en önemli unsurlarından birini oluşturur. Ne kadar kuvvetli ve uzman olursa olsun hükümdarlar, yönetimin çeşitli yönlerinde uzmanlaşmış bilgi ve yeteneklere sahip görevliler olmaksızın kendi başlarına başarılı bir şekilde hüküm süremezler. Dolayısıyla, danışmanlık görevi yapacak iyi personel bulmaya çalışmak, çok eski tarihlerden beri lider vakayinamelerinde, sık sık rastlanan ve hiç eskimeyen bir sorundur. Hangi sıfatla olursa olsun veya hangi tür bir politik sistem olursa olsun, danışmanların, hükümdarları mahvetme ve ihya etme kapasiteleri olmuştur. Tarih, sayısız kral, halife, hükümdar, başkan, başbakan ve diğer iktidar sahiplerini felakete sürükleyen bilgisiz ve kötü danışmanlarla doludur. Zaten hem İbni Zafer'in hem de Machiavelli'in tüm yazdıklarında durmadan danışmanların rollerine değinip durmaları da hiç şaşırtıcı değildir. Yaşadıkları dönemin kavrayışlı tarih öğrencileri ve iktidar ile otorite dinamiğinin zeki gözlemcileri olan bu iki adam zaten tersini yapamazdı. Ancak daha doğrudan bir şekilde, danışmanların rollerinin altını ısrarla çizerek, muhtemel efendilerinin maiyetinde bir danışmanlık görevi elde etmek isteyen bu iki adam kendileri ve özlemleri hakkında yazmıştır. Kendi "magnum opera"larını (başyapıtlarını) yazmalarındaki en temel amaç budur. Sonuç olarak, iyi danışmanlık konusundaki bakış açıları, kendileriyle ilgili algıları ve ik-

tidardaki kişilere faydalı olma hisleri tarafından biçimlenmiştir.

İbni Zafer ve Machiavelli'i okumak gerçekten acı vericidir, çünkü yüzyıllar boyunca görevlendirme süreçlerinin fonksiyonel bozukluğu konusunda çok az şeyin değiştiği oldukça açıktır. İki yazar da, danışmanlık mertebesine oturmaya niyet edenlerin berbat karakterlerine dikkat çeker: Dalkavuklar, alkışçılar, oportünistler, egoistler, beceriksizler ve sadakatsizler. Bu soruna dikkat çekmek için İbni Zafer, bir kralın ilk görevinin, "en zor zamanlarda bile iyi tavsiyeleriyle destek alabileceği sadık danışmanlar" bulmak olduğunun altını çizer. Benzer bir şekilde Machiavelli de, iyi danışman seçiminin, en önemli şey olduğunu düşünür. Peki, hükümdar bu danışmanları nasıl seçecektir ve bu seçimde ölçüt ne olmalıdır? İki yazar da liderin danışman seçiminin, aslında kendi kişiliğini, karakterini ve yeteneklerini yansıtacağını söyler. İbni Zafer'e göre, iyi danışmanların seçimi, hükümdarın bilgeliğinin ve doğru tavsiyelerin gerekliliğini kabul etmesinin yansımasıdır. Danışmanın seçiminde İbni Zafer şöyle der: "Tavsiye, zekânın aynasıdır. Dolayısıyla birinin yeteneklerini öğrenmek istiyorsan, ondan tavsiye iste." Ve devam eder: "Bir adamın zihninde iyiliğin mi yoksa kötülüğün mü hâkim olduğunu bilmek isterseniz, ondan tavsiye vermesini isteyin."

Aynı şekilde Machiavelli de, Lorenzo de Medici'ye içten bir şekilde şöyle seslenir: "Hükümdarlar, hak ettiği danışmanlara sahip olurlar: İyi hükümdarlar iyisini, kötü hükümdar kötüsünü seçer. Bir hükümdarın kabiliyetlerini değerlendirmenin en kolay yolu, en yakın çevresinde kimlerin olduğuna bakmaktır."

İbni Zafer'in iyi danışmanını tanımlayan nitelikler şunlardır: Sadakat, bilgelik, deneyim, açıkgözlülük, samimiyet, ihtiyatlı olmak, asalet, edebiyat, politika ve tarih bilgisi; ve analitik yetenekler. Machiavelli de bu niteliklerin hiçbirisini dışarıda tutmamakla birlikte, "danışmanını değerlendirmek için hükümdara şaşmaz bir yöntem önerir": "Danışmanınızın kendi çıkarlarına sizinkinden daha çok fikri mesai harcadığını gördüğünüzde, bu kişinin asla iyi bir danışman olamayacağından emin olabilirsiniz. Ona hiçbir zaman güvenemeyeceksiniz, çünkü hükümet için çalışan biri, hükümdarının çıkarına olmayan bir şeyi asla önermemelidir."

Machiavelli eserini Lorenzo de Medici'ye ithaf etmişti.

Machiavelli'in iyi danışman seçmek için koyduğu en temel ölçüt, -hükümdarının çıkarını kendisininkinin üzerinde tutmak- belki hatırlatmakta yarar olabilir, neredeyse 350 yıl önce yazılmış *Sulwan*'da aynı şekilde dile getirilmiştir. İbni Zafer daha da ileri gider ve hükümdar ile danışman arasındaki etkileşimli dinamik çıkar ilişkisini daha da kuvvetlendirir: "Sadık ve uzak görüşlü danışmanlar arasında en çok ihtimamı hak eden, refahı ve güvenliği doğrudan size bağlı olandır. Kim ki sizin çıkarınız için kendini ortaya koyan bir konumdadır, o kişi sizin için savaşırken de aynı şekilde hizmet edecek ve kendini savunacaktır."

Bu karşılıklı çıkar dinamiği, biraz farklı bir şekilde Machiavelli tarafından da ifade edilir. Machiavelli, danışmanın mutlu, etkili ve hükümdara sadık kalabilmesi için hem maddi, hem de onursal ödüllerle taltif edilmesi gerektiğini ısrarla vurgular: "... Danışmanından en iyisini elde etmek için hükümdar, danışmanın çıkarlarını korumalı, onu onurlandırmalı, zenginleştirmeli, borçlarını ödemeli ve kamusal olarak ünlenmesini sağlamalıdır. Böylece danışman, hükümdarı olmadan kendisinin bundan daha iyisini yapamayacağını; bu sayede büyük bir onura kavuştuğunu; bundan daha fazla bir zenginlik arzulamadığını kavrar ve sonuç olarak da siyasi bir isyanın sonuçlarından son derece korkar."

İyi danışmanların seçiminde kendi ölçütlerini belirlerken İbni Zafer ve Machiavelli, bir yandan politik kararların alınmasında nihai kararın hükümdara ait olduğunu vurgularken diğer yandan da samimi ve doğru tavsiyelere etkin ve bilgece riayet etmeleri gerektiğinde ısrarcıdırlar. İkisi de, güvenilir tavsiyelere uymamasının hükümdarın yönetim kabiliyetinde ciddi geri tepmelere neden olabileceği konusunda uyarılarda bulunurlar.

Tüm çabalarına karşın bu iki danışman adayı, hükümette güvenilir bir konum kazanma konusunda çok sınırlı başarılar elde etmiştir. İbni Zafer, Safi el-Din için çalışmış; Nur el-Din'in sarayında saygı görmüş ve daha sonra, Suriye'ye ikinci seyahatinden önce kısa bir dönem Sicilya'da Ebu el-Kasım'a hizmet etmiş ve 1170 veya 1172 tarihinde hayattan yılmış bir adam olarak ölmüştür. Hayatının sonunda, Floransa'nın resmi tarihçisi olarak kısa bir süre hizmet vermenin dışında, Machiavelli'in de hiçbir zaman hükümet hizmetine göre dönmesine izin verilmemiştir. Burada, iki büyük zekâ-

dan ve tavsiyeleri hiç duyulmamış, bu özlemleri yaşarken neredeyse hiç karşılık bulamamış iki uzman danışmandan söz ediyoruz. Ün, onur ve tanınmaları ancak ölümlerinden sonra olacaktır ve onların farkına varan da ironik bir şekilde kendi hemşerileri olmayacaktır.

Laik hükümdara karşı dini hükümdar

İbni Zafer ile Machiavelli arasındaki bariz benzerlikler, aralarındaki hem düzey hem de tür açısından farklılıkları gizlememelidir. Bu farklılıklar, dinsel inançlarının ve farklı bakış açılarının yanı sıra, İbni Zafer ve Machiavelli'in yaşadıkları ve çalıştıkları somut tarihsel ortamlarının da ürünüdür.

İtalyan Rönesansı'nın ürünü olan Machiavelli, İtalyan birliğinin önündeki en temel engellerinden biri olarak gördüğü Roma Katolik Kilisesi'nin ideolojik kısıtlamalarına başkaldırmıştır. Dolayısıyla iktidarla ilgili düsturları, dini, ahlaki ve toplumsal kaygılardan kendini ayırmıştır. Hükümdarları dini tören ve pratikleri iktidarlarını meşrulaştırmak ve halkı bir araya getirmek için kullanmaya yöneltmesine karşın, aslında Hıristiyanlığın halkı köleleştirdiğine inanan seküler bir kişidir. Machiavelli'e göre, iktidar en üstün erdemdir. Din, ekonomi ve ahlak, ancak politikayla bir bağlantıları olduğunda önemlidir (29).

Fıkıh âlimi olan İbni Zafer'e göre ise durum neredeyse tam tersidir. Machiavelli'in öncü laiklik arayışının tam tersine, İbni Zafer daha çok, Müslüman ümmetinin ve onun dini-siyasi meşruiyetinin ve ahlaki sisteminin sınırları içinde hareket eder. Bu dini, siyasi ve ahlaki çerçeve, İbni Zafer'in siyasi düşünceleri ve hükümdarına vereceği tavsiyeler üzerinde oldukça kesin sınırlamalar getirmiştir. Sonuç olarak İbni Zafer'in, hükümdarına, Allah'a güvenmesini ve sabır etmesini; kullarına karşıysa dürüst ve âlicenap bir şekilde davranmasını tavsiye etmesinin tek nedeni bu tür politikaların iktidarının güvenliğini en üst seviyeye çıkarması değildir. Bu tür bir yaklaşım ayrıca, İslam'ın dinsel standartlarına uygun, erdemli bir hükümranlığın gereksinimlerini de hayata geçirecektir.

İbni Zafer dikkat çekici bir şekilde İslam'ın dini ve ahlaki çerçevesinin içinde kalır; hatta antik Hindistan, Pers ve Hıristiyanlığın teolojik ve felsefi dillerini kullandığı zaman bile. İnançlı bir adam olan ve 12. yüzyılda yazan İbni Zafer'in Machiavelli'in modern laisizmini hiçbir şekilde anlamasını bekleyemeyiz.

Hem İbni Zafer hem de Machiavelli; halkın hükümdarlarının gücünden (zor aygıtından) korkmalarının yanı sıra, onu sevmelerinin (meşruiyet) önemini de vurgularlar.

Diğer taraftan, İslam'ın teokratik evreninin içinde çalışan İbni Zafer, bir mümin olarak, dini inançlarının yönetim anlayışını biçimleyebileceğini ve hatta biçimlemesi gerektiğini düşündüğü, erdemli bir hükümdar arayışındadır. Floransalı'ya göre ise din, hükümdarın kullanacağı bir araçtan başka bir şey değildir. Sofu ve inançlı "görünmelidir" ama kullarının dinsel inançlarını paylaşmamalıdır. İbni Zafer'in, inançsız Müslüman hükümdarların dini kötüye kullanmalarının tamamen farkında olmasına karşın, hem teorik hem de pratik olarak erdemli bir hükümdara tam olarak güvendiğini de vurgulamalıyız. Dolayısıyla Sicilyalı Arap düşünüre göre, herhangi bir hükümdar için dünyevi iktidar çabası tabii ki bir önceliktir ancak ikinci önceliği de Allah'ın inayeti ve ilahi kurtuluştur.

Dünya görüşleri ve insan doğası

Sürekli çatışmaların sürdüğü bir siyasi ortamda yaşayan İbni Zafer ve Machiavelli'in insanlık durumuna bakışları oldukça olumsuzdur. 12. yüzyıldaki İslam/Arap dünyasına baktığında İbni Zafer, siyasi ve ruhani olarak halifelik kurumunun yıkılışının getirdiği parçalanmış bir ülke görür. Sünniler ve Şiiler, Araplar ve Persler arasındaki süregiden çatışmalar bir iktidar boşluğu yaratmış; bu siyasi boşluk da Moğol, Norman ve Türk savaş beylerinin saldırı ve fetihlerine neden olmuştur. Benzer bir kasvet ve akıbet, kilisenin kurumsal çürüme ve çözülüşüne tanıklık eden Machiavelli'in İtalyası'nı da istila etmiştir. Papalık kurumu İtalya'yı birleştirmek için fazla zayıftır ancak bir başka hükümdarın altında birleşmesini önleyecek kadar da güce sahiptir. Bu durumun sonucu, başını alıp giden bir zalimlik, cinayetler ve ahlaksızlığın ortasında beş İtalyan prensliği arasındaki süregiden savaşlar ve dış güçlerin müdahalesi olmuştur.

Kendi kaotik ortamlarının bir sonucu olarak, İbni Zafer ve Machia-

velli'in insanlık durumu hakkında olumsuz bir algılama geliştirmiş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. İbni Zafer'e göre şeytan, genel olarak insanın yaratılışında vardır ve bu durum değiştirilemez. Ancak kabul ettiği dini çerçeve nedeniyle, insan doğasına yönelik bu bakışında bir açmaz yaşamaktadır. Bir Müslüman olarak, eğitim ve dini inançlar aracılığıyla insani tutkuların ılımlılaştırılabilmesinin mümkün olduğunu düşünmeye de yatkındır. Machiavelli'in yargısı ise çok daha kategoriktir: O, insan doğasının bencil, saldırgan ve açgözlü olduğuna inanır. Bu özellikler, insanı sürekli bir çatışma ve rekabet ortamına sürükler ve güçlü bir hükümdarın desteklediği yasalar tarafından kısıtlanmadıkları takdirde de, anarşiye neden olur. Sonuç olarak, kötü davranışların hükümdarın gücüyle sınırlandırılmasına, erdemli dini kuralların halka benimsetilmesi de eşlik etmelidir. Böylece hem toplumsal çürüme dizginlenmiş, hem de itaat ve yönetimsel düzenin meşruiyeti sağlanmış olur. Bu anlamda din, devletin bir aygıtına dönüşür ancak İslam'ın hüküm sürdüğü yerlerde işler en azından teorik olarak tam tersidir; burada devletin işlevi, dini desteklemektir.

Hükümdarın nitelikleri

Belirli bir meşruiyet düzeyinde hüküm sürmeye çabalayan hükümdar için inanç, önemli bir rol oynamaktadır. Ancak buna karşın İbni Zafer ve Machiavelli, erdemli bir hükümdarın sahip olması gereken niteliklerin belirlenmesinde de temel bir anlaşmazlık içindedirler. Machiavelli'e göre, erdemli hükümdar, hem iktidarı elde etme kabiliyetine, hem de istikrarlı bir siyasi düzen tesis etme arzusuna sahip olmalıdır. Gerçekten de, Floransalı'nın müteakip kereler kullandığı üzere, İtalyanca "virtu" kelimesi, bir insanın iyiliğinin ölçüsü olarak, "erdem" (virtue) veya "cesaret"ten (valour) biraz farklı bir anlama gelir. "Virtu" unvanına sahip olan, yönetim sanatında virtüöz olan kişidir. Sonuç olarak Machiavelli'in verdiği anlamla iktidar ve güç, en üst erdemdir.

Machiavelli'nin heykeli.

Hükümranlık etkinliği ile çok fazla ilgilenmesine ve Floransalı'dan 350 yıl önce yaşamasına ve yazmasına karşın İbni Zafer, Machiavelli'in iktidarı en üstün erdem olarak savunmasını kabul etmez. Sicilyalı Arap düşünürün erdemli hükümdarından, Floransalı'nın dünyevi prensinden çok daha ağır yükleri sırtlanması beklenmektedir. İbni Zafer'in "virtüözlük"ten (Virtuosity) (30), hem dünyevi, hem de ruhani ödüller kazandırabilecek, ilahi yasalar altında adil bir toplum tesis etmek için yönetmeyi anladığından hiç kuşku yoktur. Bundan dolayı, uzun bir ahlaki ve araçsal nitelik listesini önümüze koyar: Allaha tevekkül, metanet, sabır, rıza, kanaat ve özveriden başlar ve devam eder: Babacan bir merhamet, ihtiyat, cesaret, basiret, öngörü, cömertlik, sebat, tarafsızlık ve doğruluk. Machiavelli'in bu düsturlar arasından, iktidarı ele geçirmek için doğrudan etkisi olanlarından bazılarını onaylamasına karşın, İbni Zafer'in dini ve ahlaki düsturlarına hiçbir sempati duymaması gayet normaldir. İki düşünür arasındaki daha temel farklılıklara işaret eden olgulardan biri de budur: Biri hükümdarın gerçekten sahip olduklarıyla, diğeri ise ona atfedilen nitelikleriyle ilgilenir. Machiavelli'e göre hükümdarın olumlu niteliklere gerçekten sahip olması gerekmez; öyle zannedilmesi, dışarıdan öyle görünmesi yeterlidir. Hükümdarın, sempatik, dindar, güvenilir, dürüst ve merhametli gözükmesi gerekir, ancak iktidarı elde tutmak için gerektiğinde bu düsturları çiğneyebilir ve zalim, hilekâr, merhametsiz ve hatta din karşıtı bile olabilir. Açıkçası böyle niteliklere sahip bir hükümdarı, Sicilyalı ahlakçının genel olarak kabul etmesi mümkün değildir. Daha önceden Mosca'nın *Sulwan* okumalarında da ortaya çıkardığı gibi, İbni Zafer, devletin bekası için, hile, entrika ve yalan kullanımını salık verebilmektedir. Yine de İbni Zafer, hükümdarının iyi, dindar ve insancıl olmasını bekler. Machiavelli'in öne sürdüğü gibi, bir hükümdarın bu olumlu niteliklerinin sadece görünüm icabı olması fikrini reddeder. Bunun da ötesinde hükümdarın iyi niteliklere sahip olması da yetmez; adil bir toplum yaratmak için gösterdiği çabalarda da bu ilkelere uygun hareket etmelidir. Aldatma ve yalana, sadece en uç kriz anlarında, son çare olarak izin verilebilir.

Sicilyalı ile Floransalı arasındaki bu belirgin farklılık, Müslüman dinsel ahlakçı ile ahlak çerçevesi ve din dışında kalan (amoral) meslektaşının arasındaki keskin karşıtlığın altını çizer. "Amaç aracı meşru kılar"; tamam ancak en azından İbni Zafer'in nihai hedefi, ilahi onay çerçevesi içinde kalan, adil bir yönetimdir.

Yönetim kuralları

Pratik bakış açıları ve hükümet politikalarındaki temel farklılıklara rağmen İbni Zafer ve Machiavelli, iktidar, yönetme sanatı ve devlet adamlığı işlerine yönelik yaklaşımlarında belirli bir dereceye kadar ortak bir zemini paylaşırlar çünkü ortak bir hedefleri vardır: Hükümdarın iktidarını koruma. Bu ortak-

lıklar belki şu şekilde özetlenebilir:

- Halkı ezmekten kaçınmak;
- Halk kitlelerine karşı zorbaca davranma nedeniyle onların nefretini kazanmak veya hor görülmekten kaçınmak;
- Kullarınızın sizin iktidarda kalmanızdan çıkar sağlamalarını garantiye almak;
- Aşırı hoşgörü göstermemek;
- Aşırı özgüven, çekingenlik ve ihtimamsızlıktan kaçınmak;
- Yeterli kaynaklar, askerler, para ve kalelerle başa gelebilecek her şeye karşı uyanık ve hazır olmak;
- Tarihten ve önemli adamların eylemlerinden dersler çıkarmayı bilmek;
- Savaş veya barış zamanlarında fırsatları avantaja dönüştürmeye hazır olmak;
- Güçlü bir karakter, cesaret ve asalet sergilemek.

İki düşünür de, hükümdarın kulları üzerindeki kontrolünü artırmak için meşruiyet ve zorun birleşik etkisinin faydalı olduğunu kabul ederler. Gerçekten ikisi de; halkın hükümdarlarının gücünden (zor aygıtından) korkmalarının yanı sıra, onu sevmelerinin (meşruiyet) önemini de vurgularlar. Bu ortak yanlarına karşın İbni Zafer ve Machiavelli, hükümranlığın bu iki unsuru arasındaki denge konusunda farklılaşırlar. Fıkıh bilgini, daha çok meşruiyet/sevgi bileşeninin altını çizerken, Kâtip ise zora/korkuya vurgu yapar. Machiavelli'in kendi ifadesiyle:

"… O, hem sevilen hem de korkulan kişi olmalıdır, ancak ikisini aynı anda başarmak zor olduğundan, eğer ikisinden birini yapmak zorundaysanız, sevilmekten çok korkulmanın daha güvenli olduğunu öne sürüyorum. Eğer bir hükümdar sevgi uyandıramıyorsa, en azından nefreti kışkırtmamalıdır ancak bir şekilde kendisinden korkulmasını sağlamak zorundadır."

İki düşünürün görüşleri arasındaki bir başka benzerlik de, hükümdara layık bir iktidarı güvence altına almakta kullanılacak taktikler konusundadır. İki düşünür için de, taktik esnekliğini kullanmak, esaslı bir erdemdir. Machiavelli, hükümdara aslanın ve tilkinin (güç ve hile) özelliklerini birleştirmesini tavsiye eder. Bu tavsiye, İbni Zafer'in zor ve hile kullanma reçetesiyle büyük bir paralellik gösterir. İki yazar da tek başına zor aygıtını kullanmamayı veya rastgele uygulanan zora fazla bel bağlamamayı tavsiye ederler. Bunun yerine ikisi de iknaya, propagandaya ve hileye güvenmenin altını çizerler. Gerekli olduğunda hükümdarın devlet işlerinde kararlı bir tutum izlemesi gerektiğini söylerler. Bu tür şartlar altında, iç ve dış düşmanlara karşı acımasız bir gücün bile kullanılabileceğinde hemfikirdirler. Bu da, sadık askerlerden oluşan güçlü bir askeri kuvvet gerektirir. Ve nihayetinde bu iki adam da, anarşinin önlenmesi için güçlü bir hükümdarın mutlak olarak gerekliliğine inanırlar. Ancak Machiavelli'in tersine İbni Zafer, zor veya ahlaki olmayan yöntemler kullanarak iktidar elde etmeye itiraz eder.

İradeye karşı kader

Devlet adamlığı meselesinde, kader ve şanstan belirgin bir farklılığa sahip olan insan eyleminin sınırları nedir? Hem Machiavelli hem de İbni Zafer, insani yeteneklerin belirleyici rolüne güçlü bir vurgu yaparlar. Machiavelli'e göre, dünyevi işlerin yarısı şans, diğer yarısı ise insan tarafından belirlenir. İbni Zafer bu tür oranlar vermekten kaçınır, ancak hükümdarına verdiği sebat etme tavsiyeleri onu doğruca Machiavelli'in tarafına götürür. Her iki durumda da hükümdar iktidar iradesine sahip değilse başarısız olacaktır. Bu arzu, başarılı olmaya yönelik yetenek, güç ve hırsın bileşimidir ve Machiavelli tarafından "Virtu" (virtüozlük), İbni Zafer tarafından ise "Metanet" olarak adlandırılır. Bu şekilde belirlenen hükümdarlar, kaderlerini biçimlendirmek için ellerinden gelenin en iyisini yapacaklardır. Ancak her şey ters giderse, İbni Zafer'in hükümdarı Allah'ın iradesine rıza gösterecek ve bunun ödülünü cennette almaya umut ederek, kaderine kanaat edecektir. Machiavelli'in hükümdarını böyle iyimser bir gelecek beklememektedir, çünkü onun başarısızlığı nihai bir sondur.

Son tahlilde elimizde, siyasi söylemleri, modern siyaset biliminin gerçekçi okulu ile kolaylıkla uyum sağlayan iki yazar vardır. Zaten Machiavelli de bu okulun kurucusu olarak kabul edilir. İbni Zafer ise, inanç temelli bir ahlak sisteminin kuralları tarafından yönetilen, vicdan sahibi bir gerçekçidir. Machiavelli'in döneminde İtalyan yarımadasını kuşatan kaotik şartlarda, ahlaki standartlarda açık bir düşüş yaşanmaktadır. Kilisenin, prensler arasında bitmek bilmeyen siyasi çatışmalarda taraf haline gelmesi bunun önemli nedenlerinden biridir.

Bu tutumları, Hıristiyan ahlakının koruyucusu rollerini bir hayli erozyona uğratmıştır. Bu etkenler, Floransalı'yı kilisenin kurumsal ve ahlaki parametrelerinden uzaklaşmaya ve seküler bir pragmatizmle kucaklaşmaya itmiştir. Zaten bu seküler pragmatizmin ateşi kısa bir zaman sonra, hem yöneticilere, hem de halk kitlelerine büyük faydalar sağlayan Rönesans ile daha da körüklenecektir. Buna karşılık İbni Zafer bir isyankâr değildir; İslam'ın hukuksal ve ideolojik çerçevesine itaat eden bir eleştirmen ve dini/siyasi bir reformcudur.

DİPNOTLAR

1) İbni Zafer'in seyahatleri üzerine, bkz. *Yaqut al-Rumi, Kitab Irshad al-'Arib ila Ma'rifat al-Adib* (*Entelektüel Rehber ve Yetkin Öğrenme Kitabı*), Volume VII, Kahire: Matba'at al Hindiyya, 1925, sf. 102; ve Amari age. Volume I, sf. 23-28.
2) Amari, age., s.xx.
3) Yaqut al-Rumi, age. s.102.
4) *Al-Imam Shams al-din Muhammad ibn Ahmad ibn 'Uthman al-Dhahabi, Sirat a'lam al-Nubala* (En Asil Bilginlerin Biyografisi), Cilt 20, Beyrut: Mu'assasat al-Risala, 1985, s.522-523.
5) *Abu al-'Abbas Shams al-Din Ahmad ibn Muhammad Abu Bakr ibn Khallikan, Wafayat al-A'yan wa Anba' al-Zaman* (Seçkin İnsanların Biyografileri ve Yolgösterici Çağdaşlarının Tarihleri). 4. Cilt, Kahire: Maktabat al-Nahda al-Misriyya, 1948, s.29.
6) Amari, age. Cilt I, s.39-40.
7) age. S. 39-40; ayrıca bkz. Arie, age. S. 1-4; Rizzitano, age. s.970.
8) Michele Amari,, *Solwan; or Waters of Comfort by Ibn Zafer.* Volumes I and II, Londra: Richard Bentley, 1852.
9) age. Cilt I, sf. 2.
10) Mosca, op cit., sf. 27.
11) age.
12) Victor Chauvin, *Bibliographie des Ouvrages Arabes,* Liege: Imprimerie H. Vaillant-Carmanne, 1892, s. 175-177.
13) Ayrıntılı bilgi için bkz. Leonard C. Chiarelli, *Sicily During the Fatimid Age,* Doctoral Dissertaion, Department of History, University of Utah, June 1986, s. 119-123.
14) Francesco Gabrieli, *The Arabs: A Compact History,* translated by Salvator Attanasio, Westport, Connecticut: Greenwood Pres, 1981, s. 136.
15) age. s. 136
16) Abu al-Husayn Muhammad ibn Ahmad ibn Jubayr, *Rihla* (Seyahatler), Leiden: E. J. Brill, 1907, s. 341-342.
17) Michele Amari, *Solwan; or Waters of Comfort-İbni Zafer,* 1852, s.109.
18) Age, s.31-32.
19) *Sulwan,* s.141. *Sulwan*'a ek olarak İbni Zafer Ebu-el Kasım'a üç kitap daha sunmuştur: *Asalip al-Ghaya, al Muthanna* ve *Durar al-Ghurar.*
20) Ebu el-Kasım'ın liderliği, İbni Cubayir'in eseri *Rihla*'da birinci ağızdan anlatılır. Ayrıca Michele amari, *Biblioteca arabo-Sicula,* I. Bölüm, Torino-Roma: Ermenno Loescher, 1880, s.101-102.
21) *Al-Muslimin fi Siqilliyawa Janub Italiya* (Güney İtalya ve Sicilya'daki Müslümanlar), Ahmad T. Madani, 1948, s.50-112.
22) Shar'iyyat al-Sulta fil-Islam, *Adil Fathi Thabit al-Hafız,* İskenderiye, Mısır: Dar al-Jami'at al-jadida lil-Nasr, 1996, s.150-191.
23) 13 *Histore de Doctrines Politiques,* G.Mosca, paris, Payot, 1936, s.26-27.
24) Başlangıç analizi için bkz. R. Hrair Dekmejian ve "Adil Fathi Thabet 'Abd al-Hafız, 'Machiavelle's Arab Precursor: İbn Zafar al Siqilli, *British Journal of Middle Eastern Studies,* 27:2, 2000, s. 135-137. Bu karşılaştırmada *The Discourses* bulunmamaktadır.
25) Strappado: Bu işkence yönetiminde mahkûm bileklerinden bir ipe bağlanarak havaya asılır. Bkz. Niccolo Machiavelli, *Selected Political Writings,* edited and translated by David Wootton, Indianapolis, Indiana: Hackett Publishing Co., 1994, s. xi, (Bundan sonra Machiavelli/ Wootton olarak anılacaktır).
26) Age. s. xxvii.
27) Gerçekten de, Machiavelli'in ithafı, Lorenzo de Medici'ye bir 'mektup' şeklinde olmuş ve bu çok nadir rastlanan bir güç gösterisi olmuştur.
28) Adam Przeworski ve Henry Teune, *The Logic of Compatarive Social Inquiry,* New York, New York: John Wiley, 1970, s.113-131.
29) *A History of Political Thought,* George H. Sabine, NewYork, Holt, Rinehart ve Winston, 1961, s.351.
30) (ç.n.) Yazar burada İngilizce aynı kökenden gelen "virtuous" (erdemli) ve "virtuosity" (virtüözlük) kelimelerini kullanmakta; ama İtalyanca anlam kaymasına dikkat çekmektedir.

Deniz Şahin calideniz@yahoo.com

Kalbin evrimi üzerine araştırmalar

Karasal yaşamın ortaya çıkması ile daha karmaşık dolaşım sistemine olan ihtiyaç arttı. Bu, kuşlar, memeliler ve timsahlarda kalbin sağ ve sol bölmelere tam olarak ayrılmasına doğru evrilmiştir; aynı zamanda küçük (pulmonar) ve büyük (sistemik) dolaşım sistemlerinin ayrılmasına neden olmuştur. Bu durum endoterminin (vücut ısısının korunması) evrimi için anahtar bir gereksinimdir. Oysa amniyot kalbinin evrimi zor anlaşılmıştır. Sürüngen kalpleri, kardiyak (kalp) bölünmenin evrimi çerçevesinde tartışma konusu olmuştur: Karıncık kısmen bölünmüş durumda mıdır yoksa bir tek karıncık bölmesine mi sahiplerdir?

GladStone Enstitüsü Kardiyovasküler Hastalıkları bölümünden Benoit Bruneau kırmızı yanaklı su kaplumbağası olan *Trachemys scripta elegans*'ın ve yeşil anole, *Anolis carolinensis*'in (bir pullu) karıncıklarına odaklanarak kalp embriyolojilerini incelediler. Üç odacıklı kalpten dört odacıklı kalbe olan evrimde ilk genetik bağlantıyı keşfettiler. Tbx5 proteininin moleküler modelini ve embriyo kurbağa, kaplumbağa kalbi ile embriyo memeli kalbini karşılaştırarak nasıl farklı olduğunu açıkladılar. Protein tüm kalp boyunca bulunduğunda üç odacık oluşmakta; bunun yanı sıra Tbx5 kalbin sadece sol bölümünde sınırlandırıldığında, iki karıncığa ayıran duvar şekillenmekte ve dört odacık oluşumu ile sonuçlanmaktadır.

Bu genetik bağlantı sıcakkanlı olmanın evrimindeki anahtar olaydır. Tbx5 geni insanlarda doğuştan gelen kalp rahatsızlıklarında rol oynamaktadır. Evrimsel bakış açısından, sürüngenler kalbin evriminde kritik bir noktada yer alır. Kalp, üç odacıktan dört odacığa nasıl evrilmiştir? Farklı sürüngenleri inceleyerek insan kalbinin odacıklarının nasıl oluştuğu hakkında çok şey öğrenebiliriz. Dört odacıklı kalp yapısına sahip olan canlılar kanın akciğerlere ve diğer vücut organlarına akışını tamamen ayırma yeteneğine sahiptir. Temiz (oksijenlenmiş) ve kirli kan (oksijenlenmemiş) ayrı ayrı dolaştırılır.

Sürüngen kalp evrimini daha iyi anlamak için Dr. Bruneau ve ekibi Tbx5'i araştırmak için modern moleküler genetiği kullandı. Tbx5'i kodlayan insan genindeki mutasyonlar doğuştan kalp rahatsızlıklarıyla sonuçlanmaktadır ve özellikle de karıncık bölmesindeki kusurlara neden olmaktadır. Tbx5 bir transkripsiyon faktörüdür. İnsanlarda ve diğer memelilerde Tbx5 seviyeleri sol karıncıkta yüksek, sağ karıncıkta düşüktür. Karıncığı iki bölüme ayırmak için yüksek ve düşük olan seviyelerin sınırı, septumun oluştuğu yerdedir.

Dr. Bruneau ve ekibi, Tbx5'in dağılımını kaplumbağa ve yeşil anole kertenkelesinde inceledi. Her iki sürüngende kalp oluşumunun erken evresi sırasında Tbx5 aktivitesi embriyonik karıncık odası boyunca bulundu. Sadece bir karıncık oluşturan kertenkelede bu model kalp gelişirken aynen kalmaktadır. Bunun yanı sıra, karıncığı sağ ve sol bölme olarak kısmen ayıran ilkel septuma sahip kaplumbağada Tbx5'in dağılımı dereceli olarak sol karıncık alanında sınırlanmaktadır; bu da Tbx5 aktivitesinin sol-sağ derecesi ile sonuçlanmaktadır. Kaplumbağalarda Tbx5'in derecesi (değişimi) memeliler gibi tam bölmeli (septum) türlerden keskin bir şekilde daha sonra ve daha az oluştuğu anlamına gelmektedir. Bu da bölmenin nasıl evrimleştiği hakkında umutlandırıcı bir ipucu sağlamaktadır. Genetik mühendisliği çalışmaları ile üretilen farelerde (Tbx5 i orta seviyede ifade etmek için özel olarak üretilen fareler) kaplumbağa kalbine benzer kalp geliştiği gözlenmiştir. Kaplumbağa modelini taklit ederek fare kalpleri şimdi kaplumbağa kalplerine benzetilmektedir. Bu farelerden elde edilen nesiller genç yaşta ölmekte ve kalplerinde sadece bir karıncığa sahip olmaktadır. Bu çarpıcı sonuç, iki karıncık arasında bir septumun oluşumunu uyarmak için Tbx5 seviyesinin kritik olduğunu kesin olarak göstermiştir.

KAYNAKÇA

1) "Reptilian heart development and the molecular basis of cardiac chamber evolution" *Nature* 461, 95-98 (3 September 2009).
2) "Secrets of the Four Chambers Revealed by Reptile Hearts" *National Science Foundation Pres Release* 09-164.
3) "Gladstone Scientists Find First Genetic Link Between Reptile and Human Heart Evolution" *National Science Foundation Pres Release* September 2009.

Hazırlayan: Dr. Tüzün Arık Bıyıklı

Genişleyen çöller

Geophysical Research Letters dergisinin bu ayki sayısında yayımlanacak yeni bir çalışma, bu yüzyılın sonuna kadar, dünya üzerindeki çöllerin kapladığı alanın yüzde 34 artacağını gösteriyor. Şimdiye kadar yapılan diğer çalışmalar, çöl alanlarında 2100 yılına kadar beklenen artışı yüzde 10 olarak gösteriyordu.

Maryland Üniversitesi araştırmacılarından Ning Zeng ve Jinho Yoon, dünya üzerindeki bitki kaplı alanlara dayalı olarak geliştirdikleri yeni bir model ile sürekli olarak genişlemekte olan çöl alanlarının gelişiminin simülasyonunu (benzetim) oluşturdular. Diğer birçok geleneksel modellerin

aksine, kullandıkları model özellikle çölleşmenin neden olduğu albedo (dünya yüzeyinden yansıyan ışığın gelen ışığa oranı) değişikliklerini de içeriyor. Araştırmacılar, simülasyona albedo ölçümlerinin de katılmasıyla birlikte çöl alanlarının genişleme hızının 3 katına çıktığını belirtiyorlar. Çalışmaya göre; çöl bölgelerinin sınır bölgelerindeki nem oranındaki düşüş sonucu ışığın toprak yüzeyinden yansıma oranı artarken, toprak tarafından emilen ısı miktarı azalır. Bunun sonucunda da hava dolaşımında geniş ölçekli değişiklikler meydana gelir. Sonuç olarak da çöl sınırlarındaki yağış miktarı azalır ve çölleşme devam eder. Çalışmaya göre, Sahra, Gobi, Kalahari ve Great Sandy Çöllerindeki genişleme riski yüksektir. Araştırmacılar "Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli"ni, daha sağlıklı öngörülerin yapılabilmesi için, bundan sonra yapılacak modellerde albedo gibi geri dönüşümlerin (feedback) de kullanılması konusunda uyarıyorlar.

Kaynak: Newton A., Expanding Sands, *Nature Reports Climate Change*, Vol 3, September 2009, p:100.

Hazırlayan: Deniz Şahin,
Ar.Gör./ Doktora Öğrencisi. İTÜ Mol. Biy. ve Gen. Böl.

"Yaratılış" filmi gösterimde (mi?)..

Bilimin ortaya koyduğu en temel kuramlardan birisi evrim kuramı ve evrim kuramı ile ilgili akla gelen ilk isim de şüphesiz Charles Darwin. 2009 yılı, bu ünlü bilim insanının doğumunun 200., evrim kuramının temellerini ortaya koyduğu *Türlerin Kökeni* isimli kitabının yayımlanmasının da 150. yıldönümü. Bu yılın önemine uygun olarak, dünyanın birçok ülkesinde çeşitli etkinlikler düzenlenerek, evrim kuramının bilimdeki önemi anlatılmaya çalışıldı. Bu yıl gerçekleşen, evrim kuramı ile ilgili en önemli gelişmelerden biri de Charles Darwin'in hayatının anlatıldığı "Yaratılış" (Creation) isimli filmin gösterime girmesi.

İngiliz yönetmen Jon Amielm'in yönettiği filmde Charles Darwin rolünü aktör Paul Bettany, Darwin'in eşi Emma Darwin rolünü ise aktörün gerçek hayattaki eşi Jennifer Connelly canlandırıyor. Filmin ilk gösterimi 10 Eylül 2009 tarihinde Toronto Uluslararası Film Festivali'nde açılış filmi olarak gerçekleştirildi.

Film, Charles Darwin'in torununun torunu olan Randal Keynes'in yazdığı ve Charles Darwin'in hayatını anlattığı *Annie's Box: Charles Darwin, His Daughter and Human Evolution* isimli kitabından uyarlanmış. Filmde Darwin'in genç yaşta hem aile hayatında hem de mesleğinde verdiği mücadeleler anlatılıyor. Bir yanda kızları Annie'nin küçük yaşta ölmesi sonucu sıkıntıya giren evliliği, dindar eşi Emma'nın düşünceleri, toplum tarafından yüzyıllardır kabul edilen fikirler, diğer yanda da gözlemleriyle ulaştığı bilimsel sonuçlar. Genç bir bilim insanının, bilimin en kapsamlı kuramlarından biri olan evrim kuramının temellerini kurarken verdiği mücadele anlatılıyor.

Filmin konusu dışında dikkat çekmesinin bir diğer nedeni de, filmin dağıtımı için birçok ülkede anlaşmalar yapılmış olmasına karşın, ABD'de henüz dağıtıcı bir firmanın bulunamaması. NBC ve MSNBC (15 Eylül 2009) gibi haber kaynaklarında verilen haberlere göre dağıtıcı bir firmanın bulunamamış olmasının nedenleri arasında evrim konusunun tartışmalı bulunması, evrim karşıtı çevrelerin vereceği tepkilerden çekinilmesi ve filmin din haklarına karşı bir saldırı gibi anlaşılabileceği gibi çekinceler veriliyor. ABD, evrim karşıtı fikirlerin yoğunlaştığı ülkelerin başında geliyor. 2006 yılında *Science* dergisinde yayımlanan bir çalışmada (Miller ve ark.) evrim fikrinin ABD'de kabul ediliş oranının yüzde 40 civarında olduğu gösterilmişti. Aynı makalede evrim kuramını doğru olarak kabul edenlerin Türkiye'deki oranı ise yüzde 28 olarak hesaplanmıştı. Filmin gerek ABD'de, gerekse Türkiye'de gösterime girip girmeyeceği, ne tür tartışmaların yaşanacağı, evrim karşıtlığının ne boyutlara ulaşacağı önümüzdeki günlerde ortaya çıkacak.

Hazırlayan: Deniz Şahin,
Ar.Gör./ Doktora Öğrencisi. İTÜ Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü

Tarihi Milano Ambrosiana Kütüphanesi kuruluşunun 400. yılını kutluyor

Leonardo'nun 'Codice Atlantico'su arşivden çıkarıldı

Kuruluşunun 400. yılını 10 Eylül'de kutlayan Milano'daki Ambrosiana Kütüphanesi, Leonardo da Vinci'nin 17. yüzyıldan bu yana arşivde korunan "Codice Atlantico-"sunu ilk kez gün ışığına çıkararak sergilemeye başladı.

Altı yıl boyunca kütüphanenin Leonardo'nun yapıtlarına adanan sergi salonu ve Santa Maria della Grazie kilisesinde görülebilecek olan 1119 sayfadan oluşan "Codice Atlantico", her üç ayda bir 22 sayfası dönüşümlü olarak yenilenerek sunulacak ziyaretçiye.

Ambrosiana Kütüphanesi'nin yöneticiliğini 2007 yılında üstlenen Monsinyor Buzzi, Avrupa'da okuyuculara açılan ilk kütüphane olan, aralarında Piero della Francesca'nın "Prospectiva Pingendi"si, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Machiavelli, Galileo, Manzoni gibi nice ünlü şahsın el yazma eserlerinin de bulunduğu 10 bin dolayında zengin bir yazma eser koleksiyonuna sahip kütüphanenin 1607 yılında Kardinal Federico Borromeo tarafından kurulduğunu anlattı.

Okurların kullanımına açılan salonun ise 8 Aralık 1609'da hizmet vermeye başladığını aktaran Buzzi, "Aynı dönemde Oxford ve Roma Angelica Kütüphanesi de mevcuttu, ancak kapılarını okuyuculara açan ilk kütüphane Ambrosiana'dır. Aynı dönemde bir basımevi ile klasik ve Doğu dillerinin öğretildiği bir okulun da kütüphanenin yanında hizmet verdiği biliniyor" diye hatırlattı.

Milano Ambrosiana Kütüphanesi'nin girişi.

"Codice Atlantico" Leonardo'ya ait başka 12 yazma eserle birlikte 1637'de Ambrosiana kütüphanesine bağışlandı. 1119 yaprak ve 1750 bilimsel desenden oluşan koleksiyon, 650x440mm'lik boyutuyla bir atlası çağrıştırdığı için "Codice Atlantico" diye adlandırıldı.

Leonardo'nun 1478-1519 yılları arasındaki kırk yıllık entelektüel birikimini yansıtan koleksiyonda ustanın matematik, astronomi, botanik, fiziki coğrafya, kimya gibi bilim dalları için yaptığı desenler, savaş malzemeleri, denizaltı ya da uçuş amaçlı tasarladığı modeller, resim, heykel, optik ve perspektif konularında teorik ve pratik bilgiler yer alıyor.

"Kardinal Borromeo'nun 1618 yılında kütüphaneye bağışladığı resim koleksiyonu ise kütüphaneye bağlı Pinacoteca'nın temelini hazırladı. Kardinalin ölümünden sonra da koleksiyon için resim ve yazma eser satın alındı. Raffaello, Leonardo, Luini, Tiziano, Caravaggio, Brueghel gibi ressamların yapıtlarının sergilendiği Pinacoteca, Milano'da en çok ziyaretçi çeken sanatsal mekanların başında geliyor. Caravaggio'nun "Canestra di Frutta", Botticelli'nin "Madonna del Padiglione", Tiziano'nun "Adorazione dei Magi", Brueghel'in "Fuoco e Acqua" adlı başyapıtları Pinacoteca'da sergileniyor.

Ambrosiana Kütüphanesi'nin okuyucu salonu.

Milano'nun 1945'de II. Dünya Savaşı sırasında bombalandığını, bu bombardımanda Ambrosiana Kütüphanesi'nin de büyük zarar gördüğünü hatırlatan Buzzi, "Ne yazık ki La Scala operasina ait opera librettoları arşivi yitirildi. Ama Leonardo'nun 'Codice Atlantico'su ise büyük bir şans eseri savaştan hiçbir zarar görmedi" dedi.

Buzzi, ayni zamanda önemli bir kültür adamı olan Kardinal Borromeo'nun, kütüphanenin yazma eser koleksiyonunu zenginleştirmek amacıyla elçilerini tüm Avrupa, Uzak ve Yakın Doğu'da yazma eserleri toplamakla görevlendirdiğini anlatarak, dünyanın dört bir köşesinden Milano'daki arşive getirilen eserler arasında Osmanlı'ya ait bazı yazma eserlerin ve Arapça Kuran'ların da olduğunu söyledi.

Gülün Adı adlı romanıyla ün kazanan Umberto Eco ve çok sayıda tarih araştırmacısının okuyucuları arasında olduğu Ambrosiana, aristokrat kimliğe sahip bir kütüphane.

400. kuruluş yıldönümü nedeniyle Ambrosiana'ya gelecek ziyaretçiler için yeni bir tur önerildi. Bu tur, birbirine avlu ve koridorlarla bağlı üç ana mekanda tarihi kütüphanenin okuyucu salonlarını, zengin bir resim koleksiyonunu barındıran Pinacoteca'yi, Cenacolo'da sergilenen "Son Yemek" adlı tablosunun reprodüksiyonu, Codice Atlantico ve Leonardo'nun başka yapıtlarının yer aldığı sergi mekanını kapsıyor.

Aslı Kayabal

İlk dokuma giysiler

Hayvan derilerinden yapılmış olması muhtemel olan ilk giysiler, en az 70.000 yıl önce belki de çok öncesinde kullanılmaya başlandı ve buz devrinde insanları korumaya yardım etti. Daha sonra bir noktada, insanlar bitki liflerinden kumaş örmeyi öğrendi. Bu becerinin ne zaman kazanıldığı tam olarak bilinmiyor çünkü giysiler arkeolojik alanlarda nadiren bozulmadan kalabiliyor. Son zamanlarda Gürcistan'da bir mağarada yapılan keşifler, bu becerinin 30.000 yıldan daha önce kazanıldığını ortaya çıkarıyor. Harvard Üniversitesi'nden arkeolog Ofer Bar-Yosef'ın liderliğini yaptığı Gürcistan, Amerika Birleşik Devletleri ve İsrailli araştırmacılardan oluşan bir araştırma grubu, Kafkas Dağları'nın eteklerindeki Dzudzuana Mağarası'nda 1000 tane keten bitkisi lifleri bulduklarını ve liflerin 36.000 yıllık radyo karbon tabakalarının içinde bulunduklarını bildirdiler. Araştırma ekibi, ketenin elbise ve sepet yapmak için kullanıldığını düşünüyor; çünkü ketende, bozulan kumaşları istila eden deri böcekleri ve güve larvaları ile elbiseler üzerinde yaşayan mantar sporları bulundu. Araştırma ekibi ayrıca mağarada kemikleri bulunan bir keçi türünün yününden yapılmış birkaç örülmüş renkli iplik buldu. İpliklerin boyanıp boyanmadığı konusu tam olarak çözülmüş değil. Bazı bilim insanları, ipliklerin çevredeki malzemeler tarafından doğal yollarla boyanmış olabileceğini ve ketenin insan eliyle boyanmasının zorluğunu öne sürerek, ipliklerin insanlar tarafından boyanmış olamayacağını öne sürmektedir. Diğer taraftan karşıt görüşteki bilim insanları, ipliklerdeki renk çeşitliliğine dikkati çekerek, boyamanın rasgele olmadığını, aksine bilinçli olarak yapıldığını ileri sürmektedirler. Ne olursa olsun, bilim insanları, Dzudzuana Mağarası ve diğer eski bölgelerdeki keşiflerin, bitki liflerinin çok eski zamanlarda karmaşık şekilde kullanıldığını ve büyük olasılıkla dokumanın ilk izleri olduğu konusunda hemfikirler.

Kaynak: Balter M., Clothes Make the (Hu) Man, *Science*, 11 September 2009:Vol. 325. no. 5946, p.1329.

Hazırlayan: Hüseyin Tayran,
Yüksek Lisans Öğrencisi. İTÜ,
Mol. Biy. ve Gen. Böl.

İpek böceğinin genomik analizi ve evcilleştirmenin tarihi

Eski çağlarda Çin'de, ipek üretiminin sırrını koruyabilmek için, ipekböceğini ya da yumurtalarını ülke dışına kaçırmak isteyenler idam edilirdi. Bu tehdit binlerce yıl boyunca devam etti. Ancak bugün Çin sırlarını bütün dünyanın kullanımına sunuyor. Bu hafta *Science* dergisinde "online" yayınlanan bir makale ipekböceklerinin ne zaman ve nasıl evcilleştirildiğinin genomik analiz yolu ile belirlendiğini anlatıyordu. Bu araştırma sonunda grup, ipek üretimi, enerji metabolizmasını ve üremeyi etkileyen genler tespit ettiler. Bu konudaki bilgiler sadece ipekböceği üreticiliğini değil diğer böcek ve hayvanların yetiştiriciliğinde de kullanılabilir gözüküyor.

Arkeolojik kanıtlar ipekböceğinin Çin'de 5000 yıldır yetiştirildiğini gösteriyor. Ancak ayrıntılar bulanık. İpekböceğinin tek bir yerde çok kısa zamanda mı yoksa bütün ülkede yavaş bir süreç dahilinde mi evcilleştirildiği bilinmiyor. Bunu açığa çıkarmaya çalışan Zhonghuai Xiang ve Jun Wang önderliğindeki grup, 40 farklı ipekböceği genomu arasında yaptıkları karşılaştırmada kromozomlar üzerinde 16 milyon tek nükleotid polimorfizmi (TNP) tanımladılar. Verilere göre şu anda doğal ipekböceği ile evcil ipekböceği genetik olarak ayrılar. Evcil ipekböceği soyları arasında genetik farklılık fazla olsa da doğal soylar arasındakinden daha az gözüküyor. Bu bilgiler ışığında ipekböceğinin evcilleştirilmesinin, çok fazla sayıda doğal tırtıl toplanarak görece kısa bir zaman aralığında tek bir seferde gerçekleştirildiği öne sürülüyor. Ancak bunun Çin'in hangi bölgesinde olduğu ortaya çıkarılabilmiş değil.

Grup aynı zamanda TNP değişkenliği ve diğer genomik özellikleri karşılaştırarak evcilleştirilmeyle ilgisi olası 354 gen belirledi. Evcil ipekböcekleri, koza boyutu, büyüme ve üreme hızları ve hazım verimlerine göre seçilerek büyütülmüşlerdir. Wang tanımladıkları bazı genlerin ipek salgı bezinde, orta bağırsakta ve testislerde fazlaca ekspres edildiklerini söylemektedir. İpek böceklerinde seçilime uğradığı söylenen genlerin, kümes hayvanları, kuşlar hatta kediler ve köpekler gibi diğer evcil hayvanlardakiler ile nasıl bir benzerlik gösterdiğinin anlaşılması ise ayrı araştırma konusu gibi gözüküyor.

Kaynak: Normile D., Sequencing 40 Silkworm Genomes Unravels History of Cultivation. (2009) *Science*, 325 (5944) p.1058-1059.

Hazırlayan: Koray Yeşiladalı,
Ar. Gör./ Doktora Öğrencisi. İTÜ, Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü

Rus kültür ve düşünce geleneğinin tarihsel yolculuğu

Batı'nın kopyası mı, kendi mirasının açığa çıkması mı?

Rusya'nın 16.yy.dan başlayarak girıştiği Batılılaşma serüveni, Avrupa aydınlanmasının kötü bir kopyası mıydı, yoksa kendi öz kültürünün, düşünce tarihinin açığa çıkmasının, düzenlenmesinin gürültülü bir aracısı mıydı? Bir ülke dışarının alışılagelmiş müdahalesi, baskısı olmaksızın nasıl oluyor da uzunca bir dönem dilini unutturma, kültürünü yadsıma pahasına yeniyi zor'la kendisine enjekte edebiliyor? Yazarlarının küçümsenmeyecek genişlikteki kaynak taramasıyla ortaya koydukları iki yapıt, *Nataşa'nın Dansı, Rusya'nın Kültürel Tarihi* ve *Rus Düşünce Tarihi, Aydınlanma'dan Marksizme*, bu soru(n)ların yanıtlarını arıyor.

'Barbar'ların romansı

Rusya'daki kültürel dönüşümün tarihini ilerilik-gerilik, barbarlık-uygarlık ölçüleriyle değerlendirmeye kalktığımızda batı yanlısı ya da Rus yanlısı olmaktan kaçınılamıyor. Rusların, Avrupa'dan etkilenerek bir dönem kendi kültürlerine sırtlarını dönmelerinin, küsmelerinin Batı'nın da onlara taklitçi "barbar"lar yakıştırması yapmasının nedenlerinden biri de hiç şüphesiz bahsettiğimiz problemli ölçülerdir. Kültürler birbirlerini etkiler, yeni'ler bu etkilenmenin esiniyle de ortaya çıkabilir, dışarıdan direkt bir etki olmaksızın da yeşerebilir.

Rusya'nın Kültürel Tarihi'nin yorumlandığı kitap ismini Tolstoy'un *Savaş ve Barış* yapıtında geçen Kontes Nataşa Rostov'un dayısının gitarıyla çaldığı bir Rus şarkısına dansıyla eşlik ettiği bölümden alır. Rus boyarlarının köklerine yabancılaştığı ve eskiye dair ne varsa dışlarına aldıkları/reddettikleri bir dönemde Nataşa'nın dansı "farklı iki dünyanın karşılaşması"nın görüntüsüdür aynı zamanda: Batı etkili Avrupai üst sınıf ve ulsal kültürün temsilcisi köylü sınıf… Tolstoy'un kitabındaki bu bölüm, bahsedilen tarihlerde görünürdeki sanat uğraşı üzerinden Brejnev dönemine kadar Rus kültürü incelemesinin zarif hareket noktasını oluşturur.

Yazar, "1230 yılından 15. yüzyıla kadar Moğol işgali altında olan" ve Tatarların Rus boyarları üzerinde derin izler bıraktığı kültürel dokunun Petro döneminden başlayarak nasıl dönüşüme uğradığının haritasını çıkartır. Kitap, Çar Petro'nun inşa ettiği St. Petersburg şehrinin inşasının etkileyici öyküsüyle açılır. Ulusal kültürün şehri olan Moskova'nın ve Avrupa şehri St. Petersburg'un pek çok kez farklılıkların merkezine oturtulması, kültürel dönüşümün ayaklarından sayılan mimarinin hafifsenmeyecek önemde olduğuna dair işarettir aynı zamanda. Petro, Avrupa gezilerinden devşirdiği batılı sanatçılar aracılığıyla önce Rus mimarisine batı tarzını aktarır; ardından yer yer zor unsuru ve yasaklamalarla soylu sınıfın alışkanlıklarını batılı prensipler üzerinden reforme eder. "Rus soylusu Avrupai davranışları ritüel gibi kural gibi Petro döneminde öğrendi". Batı giyim tarzının dayatılmasıyla, kaftanlardan vazgeçilir, ardından Ortodoks geleneğin güçlü simgelerinden olan sakal bırakmak men edilir. "Ahlaki ve estetik standartlar" modernize edilerek batıya uydurulur. Fransızca konuşmak, saray dansı yapmak, soylu sınıf mensuplarının sanat öğrenmeleri için Avrupa ülkelerine (daha çok Hollanda ve Fransa'ya) gönderilmesi Petro döneminin girişimleridir. Rusya'nın kültürel modernizasyonu aristokrat iki büyük aile, Şeremetevo ve Volkanskiler aracılığıyla, onların yaşamlarıyla anlatılmaya çalışılır. Anlatımda benzer öykülemelere, anılan dönemlerin önemli isimlerinin (özellikle Puşkin, Turgenyev, Gogol, Tolstoy, Dostoyevski, Musorgski, Çaykovski, Çehov, Rimsky-Korsakov, Gorki, Mayakovski, Kandinski, Stravinski, Nabokov, Eisenstein, Ahmatova vd.) çalışmalarından ve yaşamlarından kesitler sunulurken de başvurulur. Bu, anlatılana dair ilgiyi arttırdığı gibi oldukça uzun olan çalışmanın edebi hazla okunmasını da sağlıyor.

Fransız devrimi ve Fransa'nın Moskova'yı işgali kimlik krizinin farklı bir boyut kazanmasına, ulusal bilincin, ulus geleneklerinin uyanmasına, aristokrat sınıfın yenilikçi gençlerinin yüzlerini kendi ülkelerinin milli kültürüne ve bu kültürün taşıyıcıları olan köylülere çevirmelerine yol açar. "1812'nin çocukları" Dekabristler Rus tarihinde görünür, ulusal bilince dönme ve sosyal olarak yenilenme isteği, sınıfsal ayrıcalıkların da belli anlamlar kazanmasını sağlar. 1825 ayaklanması neticesinde Sibirya ilk siyasi sürgünlerini 'ağırlar'. Narodniklerin açtığı yoldan sınıf hareketini ilerleten Bolşevikler, Ekim devrimi ve özellikle Stalin dönemi, proleterkültün zorladığı, dönemin baskısına dayanamayarak ülkelerini terk eden, sürgün edilen sanatçıların etkinlikleri ve yaşadıkları sıkıntılarla birlikte anlatılır.

Özetle, Avrupa'nın "barbar"ları olarak isimlendirilen, Avrupa idealinin yönlendirdiği, itilim verdiği sanatsal ve kültürel dönüşümler, miras aldıkları kültürel yapı, özellikle edebiyat, müzik, resim temsilcileriyle ve primitif kökleriyle değerlendirildiğinde Rus kültürünün tarihsel yolculuğuna şaşırmamak işten değil.

Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı, Rusya'nın Kültürel Tarihi, çev. Figen Dereli, İnkılap Yayınları, 2009, 784 s.

Düşünen Avrupa'nın 'soru(n)'lu düşünenleri

Polonyalı felsefe tarihçisi Andrzej Walicki'nin yaklaşık 20 yıllık araştırmalarının ürünü olan lehçe yapıtının ikinci baskısı Türkçe'ye İngilizce çevirisinden Alâeddin Şenel tarafından yeniden kazandırıldı. Metnin, Rus düşünce/felsefe tarihiyle ilgili bir panorama, Türkçe'ye çevrilmiş en hacimli ve en yetkin başvuru kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkün. Yapıtta Rusya'daki felsefe ve düşünce tarihinin, 18./19. yüzyıllarda Batı Avrupa aydınlanmasından aldığı hızla kültürel gelişmelere

koşut, toplumsal/siyasal hareketliliğin bir parçası olarak nasıl ilerlediği okura adım adım izletilmektedir.

Rus düşünce tarihi incelenmesinin Batı aydınlanmasının rolü yadsınmaksızın, kendi iç dinamikleriyle, özgünlükleriyle mercek altına alınmasının oldukça geniş bir coğrafyayı kaplayan bir halkın tüm çatışmalara, geç devletleşmesine rağmen kültürel dönüşümü azımsanmayacak bir zenginlikte yaşamasını önemsemek gerekiyor. Kaldı ki, düşüncenin evrimini, devinimini bir orijine bağlamak insanoğlunun sembolik kültürle gerçekleştirdiği uygarlaşma yolculuğunun tüm ara bağlarını, düşüncenin, kültürün bir coğrafyadan diğerine sıçrama, yayılma dinamiğini hiçe saymak anlamına da geliyor. Taraflı olup olmamasından, katılıp katılmamızdan ve gerçekleştiği coğrafyadan bağımsız son kertede uygarlığın, onu ilerleten düşüncenin böylesi zincirleme bir etkiyle yol aldığı açık. Rus Düşünce Tarihi'ni de bu izleklerle yorumlamakta fayda var.

Walicki, Rusya'da batı hayranı Büyük Petro'nun zor unsuru ve reformlarla yaymaya çalıştığı (Avrupalı yaşam dayatmasıyla soyluları nasıl yaşamaları gerektiğine dair zorladığı, özellikle mimaride batı gezilerinden devşirdiği sanatçıları kullanarak Avrupa tarzı şehir inşasına ağırlık vererek Rusya'yı modern bir Avrupa devletine dönüştürme gayreti sarf ettiği bilinmekte) Batılılaştırma çabasının tarihçilerin değerlendirmelerine göre aslolarak ülkenin "filozof monarkı" II. Katerina döneminde yoğunluk kazandığını söylemektedir. Katerina'nın cumhuriyetçi atılımlarında Rusya'da sınırlı bir azınlığını gözetmesinin, özellikle Fransa'daki aydınlanma faaliyetlerinden hareketle hazırlattığı Yönergeleri'nin şık baskılarını Rusya dışında pek çok ülkeye ulaştırmasının, ülke genelinde aydınlanma adımları ve sonuçları gözetildiğinde bir monarka yakışır zoru ve göz boyamayı içerdiğini söylemek mümkün. Dönemin Fransız aydınlanmacılarıyla (özellikle Diderot) yaptığı yazışmalar ve görüşmeler, aydın gayretkeşliği bu baskının üzerini örtmediği gibi, zamanla gerçek niyetini göstermesinin verilerine dönüşür. Çariçenin ülkeyi dolaşması ve köylülerin eleştirilerine karşılık olarak, köylülere efendilerini eleştirme yasağı getirmesi, soylulara da gerektiğinde serflerini Sibirya'ya sürgüne gönderme hakkını vermesi, izleyen yıllarda Rus düşünürlere ait pek çok yapıtı yasaklatması, yaktırması bunun göstergelerinden sayılabilir. Hukuk devleti yaratmanın sözde ön hazırlığı olan ve Aydınlanma'nın doğal hukuk kuramı üzerinden temelde monarkın ayrıcalıklarına korumaya dönük bir organizasyon olarak işe koyulan Komisyon bir süre sonra dağıtılır. Ancak köylülerin, tacirlerin, aydınların ve hatta iktidarın kendi lehlerine sürekliliğinin sağlanmasını isteyen devletin cilalı temsilcileri, çarlığın

"köleleri" olan aristokratların da beklenti ve taleplerini dile getirmelerine, uyanmalarına, katı toplumsal yapının çatırdamasına 'aracı' olur; sonraki yıllarda kovuşturmalara, sürgünlere, karşı hareketlere rağmen aydınlanma fikrinin yayılmasının önüne geçilmesine engel olunamaz.

Walicki Rusya'nın anılan yüzyıllardaki düşünce tarihinin gelişiminin incelenmesine dair çabayı, dönemdeki siyasal olayların ve sonuçlarının fazlaca üzerinde durmaksızın gerçekleştirdiğini söylese de, kitabın bütünü insanlık tarihinin önemli dönemeçlerinden olan Ekim devrimine ortam hazırlayan düşünsel, siyasal koşulların da nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları vermektedir.

Aydınlanma felsefesinin mayalanması ve doruğa çıkması, Rus ulusunun düşünsel yaşam öyküsü aydınlanma temsilcileri, karşıtı eğilimler ve bu eğilimlerin yandaşları üzerinden yer yer politik ve toplumsal hareketlilikler de gözetilerek, bölüm bölüm tarihsel sırayla temellendirililmektedir. "Aydınlanmanın Yükselişi", "Aydınlanmanın Doruğa Çıkması", "Aydınlanma Karşıtı Eğilimler", "Slavseverler", "Rus Hegelcileri", "Rus Sosyalizmi'nin Kökenleri", "Popülist İdeolojiler", "Anarşizm", "Popülizmden Marksizme" kitaptaki bölümlerden bazıları. İki büyük Rus edebiyatçısının, Dostoyevski ve Tolstoy'un yaşadıkları tüm kafa karışıklığına ve buhranlara rağmen Rus halkının varoluş sorgusuna ve mücadelelerine yaptıkları etkili katkı da, "Peygamber Gibi İki Yazar: Dostoyevski ve Tolstoy" başlıklı bölümde çarpıcı bir şekilde incelenmiş.

Sonuç olarak "Rus Düşünce Tarihi" uygarlık tarihinde kültürel olarak dünyadaki diğer toplumsal yapılardan oldukça farklı bir yere sahip olan Rus düşünce geleneğinin üzerindeki perdeyi araladığı gibi bu geleneğin öncesine ve sonrasına dair merakın da pekişmesini sağlıyor.

- Andrzej Walicki, Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme, çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayınları, Haziran 2009, 688 s.

Suzan Yılmaz

Din Üzerine

Arthur Schopenhauer, Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, Eylül 2009, 181 s.

Felsefe ve din: Bu ikisinin bir diğeri karşısındaki konumu nedir? Her ikisi de hakikat arayışı içinde insana yardımcı olma iddiasında olduğuna göre nasıl oluyor da biri diğerini ortadan kaldırmaya çalışıyor ya da beriki öbürünü susturmaya kalkışıyor?

Kalabalıkları felsefi olarak aydınlatmak mümkün müdür? Mecaz ihtiyacı böyle bir aydınlatma imkânsızlığından mı kaynaklanmaktadır? O halde aradaki fark, birinin saf hakikat, diğerinin o hakikatin mecaza büründürülmüş ifadesi olmasından mı ibarettir? Eğer böyle ise avamın dilinde mecazın hakikate "inkılâp etmesi" ne anlama gelir? Bu durumda dinin her türlü hukuk ve düzenin vazgeçilmez temeli olma iddiası ne ölçüde savunulabilir?..

Din Üzerine Schopenhauer'ın bu soruları sözünü sakınmadan, diğer kitaplarında olduğu gibi aynı doğrudanlık ve sakınmazlıkla cevapladığı yoğun bir düşünce metni.

‘Yaşanan günü tarih olarak yazmak’ mümkün mü?

Sosyal bilimler neden söz eder? İnsandan ve toplumdan söz etmesi gerekir; bazen bu böyle olmaktadır. Sosyal bilimlerin amacı, çeşitli sosyal yapılarda biyografi ile tarihi ve ikisi arasındaki ilişkileri açıklamaktır.”(1) Bu cümleler C. Wright Mills’in *Toplumbilimsel Düşün* (*Sociological Imagination*) adlı kitabının kendi ifadesiyle en kısa özeti. Mills, Amerikan Sosyolojisinde 20. yüzyılın muhalif sesi; tarihselliği vazgeçilemez, göz ardı edilemez bir unsur olarak sosyolojinin tanımına dâhil ediyordu. Kitap 1959’da yayımlandığında, Annales Okulu tarihçilerinin sosyal bilimlere doğru “Fransız Tarih Devrimi” olarak anılan hamlelerinin üzerinden uzun zaman geçmişti. Mills bunu biliyordu fakat eleştiri ve beklentileri öncelikli olarak tarihe değil sosyal bilimlere yönelikti.

Braudel de “Tarih ve Sosyal Bilimler” makalesinde aradaki ilişkiyi örneklerken modelleri birer gemiye benzeterek tarih okyanusunda yüzdürmeyi denediğini, gemilerin battığı noktaların değişim dönüşüm durakları olarak en önemli anları işaretlediğin söylüyordu (2).

ODTÜ sosyoloji bölümünde uzun zamandır sürdürülen tarihsel sosyoloji derslerinin 2007 güz döneminde Elisabeth Özdalga ve öğrencileri ödev olarak tarihsel sosyoloji alanında çalışan bilim insanlarıyla mülakatlar yapılmasına karar vermişler. Ortak çerçevede düşünülmüş, tasarlanmış olsa da öğrencilerin kişisel gayretleri, hocalarının da özgürlükçü tutumu sonucunda tarihe ve sosyal bilimlere yaklaşımlarıyla, kişisel entelektüel serüvenleriyle, meraklarıyla her biri özgün sayılabilecek bilim insanı portrelerinin bir derlemesi ortaya çıkmış.

Elisabeth Özdalga, Tarihsel Sosyoloji, Doğu Batı Yayınları, 2009

Kitap Özdalga’nın tarihsel sosyoloji disiplinini tanıtan, alana dair tarih ve sosyal bilimler cephelerinden farklı bakış açılarını yansıtan kapsamlı bir makalesi ile başlıyor (3). Yazıda sosyolog Mills, tarihçi Elias’ın ve konu hakkındakilerin en önemlisi sayılan *Tarihsel Sosyoloji* kitabının (4) yazarı Abrams’ın görüşlerinin tanıtılıp, tarihsel sosyolojinin serüveninin ve tartışmaların canlı bir biçimde aktarılmasına çalışılmış. Özdalga makalesinde tarihsel sosyolojinin uygulanması zor bir araştırma programı olduğundan genelde bir tasavvur biçiminde ortaya çıktığını ifade ediyor ve düşüncelerini bu doğrultuda geliştiriyor. Makalenin “Bir Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji” başlığında ise disiplinin seçilmiş yetkin ürünleri tanıtılıyor. Metinler kaynaklarının toplumun farklı boyutlarından alınmış olmalarına ve farklı problemleri konu edinmelerine dikkat edilerek seçilmişler. Norbert Elias’ın Uygarlık Süreci (The Civilizing Process) örneğinde “modernite”, Marshall Hodgson’un İslam’ın Serüveni (The Ventury of Islam) örneğinde “pre-modern uygarlıklar”, Evans Pritchard’ın Sanusi of Cyrenaica örneğinde “toplumsal hareketler” ve Panayiotis Vatikiotis’in Modern Mısır’ın Tarihi (The History of Modern Egypt) örneğinde “modern ulus devlet” inceleme konuları olarak ele alınmışlar. Özdalga sonlara doğru Ranke’ye atfen “Tamamen gerçek bir tarih mümkün mü?” sorusunu hatırlatıyor ve aslında yanıt konusunda tarihsel sosyolojiye kısmen de olsa görev düştüğünü ima ve iddia ettiğini anlıyoruz.

Mülakatlar Osmanlı Devleti’nde iktisadî hayatın idaresine şekil ve yön veren temel prensipler üzerine çalışmalarıyla tanınan Mehmet Genç, yine iktisat sosyolojisi başlığında değerlendirilebilecek çalışmalarını bildiğimiz Çağlar Keyder, postmodernite, globalleşme, İslam, sivil toplum konularında siyaset sosyolojisi çalışmaları yapan Ali Yaşar Sarıbay, tarihsel sosyoloji, siyaset sosyolojisi, elit sosyolojisi, milliyetçilik, sosyal kuram ve psikanaliz alanlarında çalışan Fethi Açıkel, demograf, nüfus hareketleri, vergilendirme, iskân, ziraî üretim gibi problemler üzerinden Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi çalışmalarını yürüten Oktay Özel, Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği başlığı ile Türkçe’de yayımlanmış doktora tezini tarihsel sosyolojinin önemli isimlerinden sayılan Charles Tilly danışmanlığında hazırlamış, geç Osmanlı-erken Cumhuriyet döneminde devlet inşası, polislik, demokratikleşme, sosyal bilimlerde yöntem konularında çalışmalar yapan Ferdan Ergut ve hemen herkesin aşina olduğu çalışmalarını hatırlatmaya gerek görmediğimiz Şerif Mardin ile gerçekleştirilmişler. Yapılan mülakatlarda araştırmacıların tarih ve sosyolojiye, bir disiplin olarak tarihsel sosyolojiye yaklaşımlarının yanı sıra genel olarak dünya ve Türkiye meseleleri, kendi çalışmaları, akademik hayat üzerine geniş ve ayrıntılı açıklamalarına yer veriliyor. Hepsi de işaret ettikleri farklı sorunlar bakımından konuşulmaya, tartışılmaya değer.

Tarihsel Sosyoloji kitabında bir problem olarak dikkat çeken eleştiri oklarının özellikle tarihçiliğe yöneltilmiş olması. Kitabın bütünü dikkate alınırsa tarihsel sosyoloji bir alt disiplin olarak bağımsızlığını kazandıktan sonra tarihçiliğin eksiklerini gidermek, açıklarını kapatmak vazifesini üstlendiğinde sorunlar kendiliğinden ortadan kalkacakmış gibi bir izlenim doğuyor. Mills yerine Elias’ın rahatsızlığının daha fazla önemsendiği, sosyolojiye değil de tarihçiliğe dert ortağı olunmaya çalışıldığı anlaşılıyor. Kitapta, sosyolojinin bugünün toplum sorunlarını anlamaya çalışıp, onlara çözüm ararken ortaya koyduğu açıklamaların tarihsel gerçeklikle uygunluğunun sorgulanmasına daha geniş yer ayrılması beklenirdi. Çünkü Mills, tarihçiliğin sosyolojik zaaflarından ziyade sosyal bilimlerin birer disiplin olarak tarihselliklerini önemsenmesi gereken bir sorun olarak tartışmaya açmıştı. Oysa mülakatlarda “adını hak eden sosyoloji tarihsel sosyolojidir” sözü birkaç yerde hatırlatılan Mills’in bir

önceki cümlesi "Tarihin doğasına ilişkin olarak tarihi-aşan bir teoriyi benimsemiş olmadıkça, ya da toplum içindeki insanı tarihsel-olmayan bir varlık olarak tasarlamadıkça hiçbir sosyal bilim tarih bilimini görmezlikten gelip, onu aşamaz." dır. Mills, sonrasında da tarihsel sosyolojinin tarihselliğini Paul Sweezy'ye atıfla "yaşanan günü tarih olarak yazmaktır" biçiminde tanımlıyordu (5). Türk sosyolojisi de söz konusu sorunları kendisi için bertaraf edebilmiş değildir. Özdalga'nın çabasının tarih ve sosyoloji ilişkisini irdeleyen başka yeni çalışmalar için alana ilgi duyanları cesaretlendirmesini, örnek olmasını umuyoruz.

DİPNOTLAR

1) C. W. Mills, Toplumbilimsel Düşün, Çev. Ü. Oskay, Der Yayınevi, 2000, s.60)

2) F. Braudel, History and Social Science, On History, Trans. Sarah Matthews, The University of Chicago Press, 1980, s. 45)

3) E. Özdalga, Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji, Tarih ve Sosyoloji, Doğu Batı Yayınları, 2009, s.9

4) P. Abrams, HistoricaL Sociology, Cornell University Press, 1982

5) C. W. Mills, Toplumbilimsel Düşün, Çev. Ü. Oskay, Der Yayınevi, 2000, s.240

- Elisabeth Özdalga, Tarihsel Sosyoloji, Doğu Batı Yayınları, 2009

Özer Or

Afşar Timuçin: "Felsefe okuyun, Shakespeare'i de unutmayın"

Yayın Dünyası sayfalarımızda bundan böyle mümkün oldukça, bir yazarın, aydının Bilim ve Gelecek okuru kitapseverlere önerilerini aktaracağız. Sayın Afşar Timuçin'e sizin için sorduk:

Bugünlerde hangi kitapları okuyorsunuz?

Önce Sabahattin Ali'yi baştan sona okudum. Onun öyküleriyle ve romanlarıyla ilgili bir inceleme yazmaktı amacım. İmcelemeyi bitirdim, yayınevine verdim. Ondan sonra Shakespeare okumaya başladım. Shakespeare'i en ünlü dört beş oyunuyla tanıyordum. Geniş çerçeveli bir Shakespeare okuması bana çok şey kattı. Yazık ki bunun için bu yaşıma kadar beklemişim. İnsan olmak biraz da bazı konularda göz göre göre geç kalmak mıdır?

Bu arada Paul Nizan'ın *Eskiçağ maddecileri*'ni, Leibniz'in *Metafizik üzerine konuşma*'sını, Descartes'ın *Yöntem üzerine konuşma*'sını yeniden okumak durumunda kaldım. Amaç vaktiyle çevirip yayımlamış olduğum bu kitapların yeni baskılarını hazırlamaktı. Leibniz ve Descartes beni yordu, neden derseniz onları yıllar önce yayımlayan bir arkadaşım bana kitaplarda en küçük bir değişme yapmayacağına sözverdiği halde sözünü tutmamıştı: benim "burjuva"ları bile "kentsoylu" yapmış.

Yazılarımı kendi anlayışlarına göre değiştirmeleri beni çılgına döndürüyor ve bunu yapana kitap da yazı da vermiyorum. Bu onların duyarlılığı olabilir, o zaman bu bize uymaz deyip yazıyı ya da kitabı geri çevirmek zorundalar. Artık dergilere yazı göndermek içimden gelmiyor. İçtenliğimin anlayışla karşılanacağını umarak açık söylüyorum: *Bilim ve Gelecek* dergisine bu ay Sokrates'le ilgili bir yazı gönderecektim, vazgeçtim.

Şimdi uzun uzun Platon okumam gerekiyor. Birkaç yıl önce başladığım ve nedense tezgahta uzun zamandır olduğu gibi bıraktığım Eskiçağ ahlakları ya da Eskiçağ'da bilgi ve ahlak çalışmasını yeniden ele aldım. Çalışmayı yüzüstü bırakışım belki de yeniden Platon okumayı göze alamamış olmamdandır. Daha sonra da Aristoteles okumam gerekecek.

Bu arada Eluard'la ilgili bir kitap okumaya başladım. Onun seçme şiirleri de kitabın ikinci yarısında beni bekliyor. Eluard'ı bugüne kadar enine boyuna hiç okumadım. Ortaokul yıllarımızda gözyaşımızı akıta akıta okuduğumuz bir kitabın, Alexandre Dumas *Fils'in La dame aux camélias*'sının (*Kamelyalı kadın*) fransızcasını buldum bir sahafta. Bir yandan da onu okuyorum, hiç ağlamadan. Bu arada feslsefeyle, daha doğrusu felsefe tarihiyle bağları koparmamak açısından çeşitli kitaplar okumak gibi bir yükümlülüğüm de var.

Okuyacağınız kitapları neye göre belirliyorsunuz genellikle? Genel bir çalışmanın parçası olarak mı seçiyorsunuz, yoksa daha güncel ihtiyaçlardan ötürü mü?

Yapmakta olduğum felsefe ya da edebiyat çalışmalarının gerektirdiği kitapları, özellikle elkitaplarını düzenli okumak zorundayım. Bir de *Kamelyalı kadın* gibi kitapları okuyorum, bu tümüyle merakla ilgili. Doğrudan belli bir amaçla okumadığınız kitapların bile çalışmalarınıza katkıları oluyor. En sıradan kitap bile size ilginç şeyler söyleyebiliyor. Ben daha çok şu emeklilik yıllarımda gelişigüzel okumalar yapmayı, büyük çaplı hatta küçük çaplı çalışmalardan uzak durmayı amaçlıyordum. Emeklilik biraz da bunun için değil midir? Ne var ki bu pek olmuyor. İçsel ya da dışsal nedenlerle kolları sıvayıveriyorsunuz. İşte o zaman istediğinizi değil de gerekeni okumak zorunda kalıyorsunuz. Her konuda olduğu gibi bu konuda da bir denge tutturmak en iyisi değil mi? Emeklilik duygusunu da çokça abartmamalı.

Son zamanlarda yayımlanan kitaplar arasında dikkatinizi çeken, okurlarınızın da dikkatini yöneltmek istediğiniz kitaplar var mı?

Bu konuda benim garip bir uyuşukluğum var: yeni yayınları izlemiyorum. Bana gönderilen dergileri okuyorum ama gidip kendim dergi satın almıyorum. Cimrilik değil, gerçekten değil. Kötü bir huyum daha var, bu öbüründen de kötü: bana övdükleri bir kitabı okumuyorum, okuyacağım varsa da okumuyorum. Belki de ilgimizi gerçek anlamda çeken kitap yok, olsa neden okumayalım?

Bilim ve gelecek okurlarına bugünlerde ne okumalarını önerirsiniz?

Yalnızca güvenilir kitaplardan olmak koşuluyla bol bol felsefe okumalarını öneririm. Bu toplumun en büyük sıkıntısı felsefe bilmemekten kaynaklanıyor. Ve benim gibi yapmamalarını, çok geç kalmadan Shakespeare okumalarını öneririm. Bülent Bozkurt'un Shakespeare çevirilerini özellikle öneririm.

Aslanların gözünden Amerika tarihini okumak

Avrupa'nın 15. yüzyılın sonlarında başlayan Amerika macerası, onun gözünde cesur, gözüpek Avrupalı'nın barbar ve ilkel Amerika'ya uygarlık götürüşünün hikayesidir. Kendisini bütün tarihin ve insanlık birikiminin merkezine koyan Avrupalı için Amerika keşfedilmiş, Batı uygarlığına dahil edilmiştir. Tarih kitapları bu keşfin, insanlığın başardığı en iyi işlerden biri olduğunu öğretir. Amerika'nın zenginlikleri, bunların değerinin farkında bile olmayan ilkel yerlilerin elinden kurtarılmış, gemiler dolusu altın ve gümüş Avrupa'ya taşınmıştır. İnançtan yoksun bu yerli güruh Tanrının yoluna sokulmuş, böylece kendileri olmasa bile ruhlarının kurtulması sağlanmıştır. Ne yazık ki okyanusları aşıp kapılarına kadar gelen uygarlığın kıymetini anlamayan bu vahşilere uygarlığın erdemlerini benimsetmek bazen zor kullanmayı gerektirmiştir ve bu sırada pek çok yerli doğru yolu bulamadan telef olmuştur. Ama zayiat verilmeden kaydedilmiş hiçbir tarihsel ilerleme yoktur ve neyse ki Avrupalı aynı zamanda bu zayiat için özür dileyebilecek kadar da uygardır.

Öte yanda ise son yıllarda, tarihi böyle öğrenmiş olanlar için şaşırtıcı başka bir ses yükselmekte. Amerika'nın yerlileri, politik düzlemde gelişen antiemperyalist mücadelelerinin pekiştirdiği özgüvenle, tarihin kendi gözlerinden görülüp anlatılması için seslerini yükseltmekte. Yeni Dünya kaşifi Kristof Kolomb'un ölüm yıldönümü, pek çok Güney Amerika ülkesinde "Kolomb'a ölüm" sloganlarıyla protesto edilmekte. Kolomb'un birer sömürgecilik simgesi olarak duran heykelleri alaşağı edilip, kıtaya ayak bastığı gün olan 12 Ekim, sömürüye karşı direniş günü olarak ilan edilmekte.

Tarih kazananların anlattığından başka türlü okunabilir ve hiç şüphesiz ki çoğunlukla gerçek olan budur. Şimdi bahsedeceğimiz üç kitap gerçeği anlatıyor.

Yerlilerin Gözyaşları

Bartolomeo de las Casas'ın bu eserini özel kılan, burada anlatılanların birinci elden bir tanıklığa dayanması. Las Casas 1502'de asker olarak ilk defa Güney Amerika'ya gitmişti. Tanık olduğu zalimliklerden sonra, kendisine verilen toprak ve köleleri iade edip yerli halkların bir savunucusu oldu. 1512'de atanan ilk papaz olarak yeniden Amerika kıtasına gitti. 1515'te İspanya'ya dönerek yerlilere yapılan eziyetleri anlattı. 1516'da yerlilere yapılan muameleyi soruşturmakla görevli bir komisyonun üyesi olarak Amerika'ya döndü. 1520'de yeniden İspanya'da kral 5. Carlos'un huzurunda raporunu sundu ve köleciliği yasaklayan bir yasa çıkartılmasını sağladı. "Özgür yerli kentleri" kurulması önerisi kral tarafından kabul edildi. Yeniden Amerika'ya dönerek bu kentlerin kurulmasına ön ayak oldu. Ama bu kentler istila sonrasında topraklara sahip olmuş İspanyolların muhalefetiyle karşılandı ve köleci İspanyollar ile onların kışkırttığı yerliler bu "özgür yerli kenti"ne saldırdı. Las Casas bir manastıra sığınarak canını zor kurtardı.

Hayatı boyunca yerlilere yapılan zulme ve köleciliğe karşı mücadele eden Las Casas 1542'de *Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi*'ni yazdı. 1566'da ölümünün ardından, İspanya kralı Peru Valisinin önerisiyle Las Casas'ın bütün yapıtlarının toplatılmasını emretti.

Las Casas bu kitabında şahit olduğu vahşeti, İspanyolların ilk yerleştiği Hispaniola Adası'ndan (Haiti) başlayarak tek tek hikayeleştirir. İspanyollar bir katliamlar zinciriyle irili ufaklı adaları ve kıta Amerikası'nı istila etmiştir. Kılıçtan geçirilen çocuklar, tecavüz edilip öldürülen kadınlar, köle olarak gemilere bindirilip Avrupa'ya götürülenler, altın madenlerinde çalıştırılanlar bu hikayede sıradanlaşır. Sistemli hale getirilen işkence, zevk için ağır ağır işlenen cinayetler İspanyollar için günlük bir davranış gibidir. İspanyollar tanrı aşkına Amerika'da olduklarını iddia ederler, biricik tanrıları ise altındır. Öyle ki Piskopos da ganimetten pay ister.

Las Casas tüm bu anlatım boyunca sık sık, yerlilerin kitleler halinde katledilip toprakları yakılıp yıkılmaya başlayıncaya kadar, Hıristiyanlara karşı ne Tanrı'nın ne de insanların yasalarına karşı suç kabul edilebilecek bir davranışta bulunmadığına şahitlik eder.

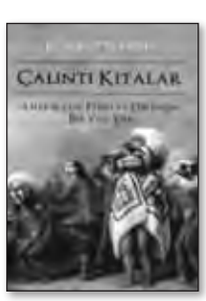
Las Casas'ın bu kitabı basıldığı dönemde Avrupa'da çok büyük etki yaratmıştır. Güney Amerikalı devrimci Simon Bolivar'ın bu kitabı elinden düşürmediği söylenir. *Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi* Türkçe'de daha önce Şule Yayınları ve Babıali Kültür Yayıncılığı tarafından yayımlanmıştı.

Yerlilerin Gözyaşları, -Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa tarihi, Bartolomeo de las Casas, İmge Kitabevi, Eylül 2009, 144 s.

Çalıntı Kıtalar

Amerika kıtasının yerlileri Amerika'da yaratıldıklarına, "bu topraktan doğduklarına" inanırlar. Arkeoloji ve genetik ise, onların çok uzak atalarının 15 bin ilâ 35 bin yıl önce var olan Bering kara köprüsünden geçip Amerika'ya yerleştiklerini göstermektedir. Her halükârda Kolomb'dan binlerce yıl önce kıtaya yerleşmiş, dilleri, kültürleri ve uygarlıkları o topraklarda gelişmiştir. Ama her nedense, on sekizinci yüzyılda kıtaya yerleşmiş İngilizler "Amerikalı"dır. Amerikanın yerlileri ise, Amerika'yı Asya'nın bir parçası sanan Kolomb'un hatasını anımsatmaktan başka bir anlam taşımayan "indian" kelimesiyle anılırlar. Bunun altında insanlık tarihinin en büyük hırsızlığı yatar.

Amerikan yerlilerinin eserlerinin Mısır'dan, Fenike'den, İsrail'in kayıp kabilelerinden, Atlantis'ten ya da uzaylılardan geldiği şeklindeki saçma tezler ise, Avrupalıların Amerikan yerlilerinin kendileri oraya ayak basmazdan önce sahip oldukları uygarlık birikimini yardımsız yaratamayacaklarını ima eder.

İşte Ronald Wright bu eserinde beş büyük Amerika uygarlığını, bunların Avrupalılar tarafından nasıl istila edildiğini, yok edildiğini ve nasıl direnip beş

yüz yıl sonra hala inatla hayatta kalmaya devam ettiklerini anlatıyor. Kitap "İşgal", "Direniş" ve "Yeniden Doğuş" başlıklarıyla üç ana bölümü içeriyor. Meksika'nın Azteklerini, Guatemala ve Yucatec Mayalarını, Peru'nun İnkalarını, Güney ABD'nin Çerokilerini ve ABD-Kanada sınırındaki Büyük Göller'in İrokualarını, kendilerinin anlatımlarına da yer vererek hikayeleştiriyor. Bu beş halk, soyları tükendiği için asla kendi hikayelerini anlatamayacak birçok halkı temsil ediyor.

Çalıntı Kıtalar -Amerika'da Fetih ve Direnişin Beş Yüz Yılı, Ronald Wright, Versus Kitap, 2009, 528 s.

Kolomb ve Diğer Yamyamlar

Bir Amerikan yerlileri uzmanı olan Prof. Jack D. Forbes'ın bu çalışması, beyaz adamla yerlilerin karşı karşıya gelişini farklı bir açıdan, kültürel planda yol açtığı yıkımı merkeze alarak inceliyor. Doğaya yakın yaşayan yerliler, heyecan, gösteriş ya da benzer bir amaç için başka bir canlıyı öldürmezler. Açgözlülük, hır ve acımasızca başkalarının canını almak, Amerikan yerlilerinin geneli tarafından, hem kişinin ruhsal potansiyellerine zarar veren bir durum, hem de bir tür hastalık olarak görülür. Yerlilerin beyaz adama aykırı gelen bu ve benzeri pek çok özelliği, Forbes'in aktardığı, bizzat sömürgecilerin anlatımları da dahil pek çok kaynakça doğrulanıyor.

Oysa "vahşi", "barbar" gibi gaddar, saldırgan davranışları tanımlamak için kullanılan ve sıklıkla şiddet içeren terimler, ironiktir ki, genelde Avrupalı yazarlar tarafından Avrupalı olmayan, gelenekleri farklı olduğu için "vahşi" diye nitelendirilen insanları anlatmak için kullanılıyor. Forbes'in belirttiği gibi "İşin ironisi şu ki, dünya yüzünde Avrupalılar kadar açgözlü, zalim, saldırgan ve şiddet uygulayan bir başka topluluk neredeyse hiçbir zaman görülmemiştir."

Forbes bu şiddet düşkünlüğünü "Wetiko (Kızılderili dilinde çeşitli şeytani eylemlerle çevresindeki canlılara dehşet saçan kötü ruhlu yaratık) sendromu" ya da "beyaz yamyamlığı/ yağmacılığı" olarak adlandırıyor. Emperyalizm ve sömürü, Forbes'e göre bu yamyamlığın en acımasız ve en kötücül şeklidir.

Beyaz adamın uygarlık dediği şeyin tarihi aynı zamanda bu yağmacılık ve yamyamlığın da tarihidir. İnsanın özünde kötü olduğu şeklindeki batı düşüncesi de buna meşruluk kazandırmaya yaramaktadır. Batının tarih kitapları yağmacılık üstüne kurulu toplumları 'uygar', öyle olmayanları ise 'barbar', 'ilkel', 'geri kalmış' olarak nitelendiriyorlar.

Kolomb ve Diğer Yamyamlar -Beyaz Yağmacılığı Gölgesinde Sömürü ve Emperyalizm, Jack D. Forbes, Kalkedon Yayınları, 2009, 208 s.

Baha Okar

Versus Kitap: "Stephen Jay Gould'un eserlerini yayımlayacağız"

Yayın dünyasında olan biteni daha yakında izlemek ve okurlarımızla paylaşmak için zaman zaman bir yayıncıyı sayfalarımıza misafir edeceğiz. Bu ay sorularımızı Versus Yayınları'ndan Özgür Deniz'e yönelttik.

Son dönemde hangi kitapları yayımladınız?

Eylül ayında daha önce sömürgeciliğe karşı bir klasik olmuş *Yeryüzünün Lanetlileri* isimli kitabını yayımladığımız Frantz Fanon'un yine bir klasik olan *Siyah Deri Beyaz Maske*'sini ve Philippe Corcuff'un Marx, Stirner, Proudhon ve Durkheim'daki bireycilik sorununu ele aldığı kitabını yayımladık. Ekim ayının başında Miguel Abensour'un *Thomas More'dan Walter Benjamin'e Ütopya* isimli kitabını yayımlıyoruz.

Önümüzdeki döneme dair yayın planınız ne? Yayımlayacağınız kitapları belirlerken neleri dikkate aldınız?

Önümüzdeki dönemde İstanbul Kitap Fuarı'na kadar iki resimli kitabımız var. Birincisi Darwin ve *Türlerin Kökeni*'nin renkli resimli bir anlatımı. Her yaştan okuyucuya hitap edecek, çok güzel hazırlanmış bir çalışma. Metni Michael Keller hazırlamış, Nicolle Rager Fuller resimlemiş. Biliyorsunuz 24 Kasım'da *Türlerin Kökeni*'nin yayımlanışının 150. Yılı kutlanacak. Darwin yılı için hazırlanmış olan bu kitabı tüm dünya ile birlikte aynı anda Türkçe'de Kasım ayının başında okuyucu ile buluşturacağız. Bu çalışmanın 7'den 70'e herkese Darwin ve evrim konusunda temel bilgileri oldukça keyifli bir şekilde kazandıracağını ve tazeleyeceğini düşünüyoruz.

İkinci resimli kitabımız Marx'ın *Das Kapital*'inin bir özeti. Dünya kapitalizminin kriziyle birlikte Marksizmin güncelliği bir kez daha görüldü. Neredeyse burjuva medya bile Marx'ın haklılığını teslim etme noktasına geldi. Yavaş yavaş gençlerde Marksizme yönelik bir ilgi canlanıyor. Marx'ın *Das Kapital*'de ortaya koyduğu siyasal iktisadın eleştirisine yönelik kavramsal temeli ve yöntemi basit bir şekilde genç okuyucuya aktarabileceğini düşündüğümüz için bu kitabı yayımlamayı düşündük. Marksizmi dünyayı anlama ve değiştirme konusunda önemli bir yöntem olarak gördüğümüz için "Marksizmi Okumak" dizimizi yeni ve ufuk açıcı çalışmalarla zenginleştireceğiz.

Daha önce *Yaşamın Tüm Çeşitliliği* isimli kitabını yayımladığımız ve tüm eserlerini yayımlayacağımızı duyurduğumuz Stephen Jay Gould'un *Panda'nın Başparmağı* isimli çalışmasıda önümüzdeki dönemin bir diğer kitabı. Stephen Jay Gould 20. yüzyılın en önde gelen Darwin yorumcularından birisi ve "yaratılışçılığa" karşı güçlü polemikleriyle tanınıyor. Evrim teorisine ve bilimsel düşünceye saldırıların arttığı günümüzde bağımsız bir yayınevi olarak Stephen Jay Gould'un tüm eserlerini okuyucuyla buluşturmayı çok önemsiyoruz. Gould'un eserleri bilimsel düşüncenin elinde önemli bir silah işlevini yerine getiriyor.

Ayrıca bilim kitaplarını yayın programımızın önemli bir parçası olarak görüyoruz. Richard Lewontin'in sunuş yazdığı John Bellamy Foster'ın hazırladığı uzak geçmişten günümüze yaratılışçılıkla maddecilik arasındaki mücadeleyi ele alan *Akıllı Tasarıma Karşı Evrim* isimli kitabı, Cameron Smith ve Charles Sullivan'ın hazırladığı *Evrim Hakkındaki 10 Yanılgı*'yı ve henüz çeviri aşamasında olan ya da "çevirmenini arayan" birçok bilimsel çalışmayı okuyucuyla buluşturmayı hedefliyoruz.

Ayrıca sosyal bilimler alanında da özellikle antropoloji ve tarih kitapları var yayın programımızda.

Teşekkür ederiz

KİTAPÇI RAFI

Hızlandırılmış Ateizm Dersleri

Antonio Lopez Campillo, Juan Ignacio Ferreras, Çev. Savaş Kılıç, Versus Kitap, Haziran 2009, 54 s.

2003 baharında Madrid'de, Başbakan Jose Maria Aznar'ın Vatikan'ın güvenini kazanmış ve Opus Dei'ye -1928'de bir papaz tarafından kurulmuş, dindar ve seçkin meslek sahiplerinin buluştuğu tarikata- çok yakın duran muhafazakâr hükümeti, 2004 Eylül'ünden itibaren ilk ve orta öğrenim boyunca zorunlu olacak bir din dersini (katolik dini) müfredata soktu; eğitim sisteminde matematik veya anadil kadar akademik ağırlığı olacak bir dersi.

Campillo ve Ferraras ateizmin düşünce ve kanaatlerini yaymaya gerek duymayışını ateistlerin kilise ve benzer örgütler halinde gruplaşmamalarına bağlar. Kiliseler eğitim merkezlerinde ve kendilerini himaye eden çok sayıda devlet bünyesinde el kitapları geliştirirken, ateizmin savunucuları ateizmi "inanmak" için bir el kitabı gerektirmeyen doğal bir süreç olarak görmektedir. Buna karşın, İspanyol hükümetinin inanç eğitimine yönelik uygulamalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olan kitap tanrısız düşüncenin temellerini açıklama çabasındadır. Kitapta yer alan bazı bölüm başlıkları şöyle: "İnanmamaya İnanmak", "Ateist İçin İlk Zorunluluk Tüm Tanrılara İnanmaktır", "İnsanın Tarih İçinde Tanrıları Yaratması Ancak Dinleri Yaratmasıyla Mümkün Olmuştur", "Ahlakın İlla Dinsel Olması Gerekmez, Tanrı Düşüncesi Artık Zorunlu Değildir", "Bilim Yeterli Olmamakla Birlikte Gereklidir".

Galileo: Dünyayı Döndüren Adam

Galileo: Dünyayı Döndüren Adam, Yayıma Hazırlayan: Hüseyin Gazi Topdemir - Seval Yinilmez, Say Yayınları, İstanbul 2009, 230 s.

2009 yılı, Birleşmiş Milletler, UNESCO ve Uluslararası Astronomi Birliği tarafından "Dünya Astronomi Yılı" olarak ilan edildi. Modern Fiziğin kurucularından ve Bilimsel Devrimin önde gelen isimlerinden olan Galileo, 400 yıl önce geliştirdiği teleskopla ilk kez yıldızlara baktı. Geleneksel, sorgulanmaya kapalı, katı ve bilimsel gerçeklere aykırı bir dönemi kapatarak, bilimin kapılarını modern bir dünyaya açarken görünenlerin aslında farklı olabileceğini insanlığa gösteriyordu. *Galileo: Dünyayı Döndüren Adam* kitabı, düşüncelerinden dolayı sıkıntı çekmesine karşın, doğrunun ve gerçeğin peşinden ayrılmamayı bir değer kabul etmiş olan Galileo'nun, yaşamını ve bilimsel mücadelesini ortaya koyuyor ve büyük bilimcinin eserlerinden örnekler veriyor.

Kolesterol ve Akıl Oyunları

Mevlüt Durmuş, Hayykitap, Temmuz 2009, 215 s.

Biyolog Mevlüt Durmuş bilimsel kanıtlarıyla açıkladığı gerçeklerle tıp dünyasını akıl oyunlarına davet ediyor. Son dönemde yapılan ciddi araştırmalara göre kolesterol kalp krizine sebep olmuyor. Aslında damarlarımızda biriken de kolesterol değil. Kolesterol ezberletilenin aksine hayati bir öneme sahip vücudumuzda. Erkeklik hormonları, kadınlık hormonları ve daha birçok yaşamsal madde kolesterolden yapılıyor. Beynimiz çalışmak için ona ihtiyaç duyuyor. Kolesterolden zengin yağlı besinler hayatımızı kurtarıyor.

Bilim, Biraz Daha Bilim

Ussallığın biçimlendirdiği bir dünyada aynı zamanda usdışılığın yükselmesinin nedeni açık değil mi: Bilimsel alanda uzmanlaşmayla birlikte bilimin genel kültürden soyutlanmaya bırakılması. Oysa insan bilgisi ancak bilimden uzak durmayan bir kültürle kendine yaşam alanı yaratabilir. İşte Claude Allegré'den bilimin temel kazanımlarını herkese erişilir kılma amacını taşıyan iki genel kültür kitabı: *Herkese Biraz Bilim* ve onun tamamlayıcısı niteliğindeki *Herkese Biraz Daha Bilim*.

Herkese Biraz Bilim'de yazar başta tüm doğa bilimlerinin kaynağı olarak gördüğü fizik olmak üzere, kimya, biyoloji, astronomi ve yerbilimlerini konu ediniyor. Yazar, temel buluşların ve bilimsel düşüncenin gelişiminin özünü anlaşılır bir biçimde verebilmek için matematik diline başvurmaktan kaçınmış. Bilimin serüvenini tarihsel, insanla ilgili, yaşayan boyutuyla ele alıyor; onun özniteliğinden ve kesinliğinden ödün vermeden.

Herkese Biraz Daha Bilim'de yer alan konulardan bazıları: kan dolaşımından yerküre çekirdeğinin hareketlerine doğal bilimlerin merkezini oluşturan akışkanlar, ilk kitapta ele alınmış dalgalar konusunun optik ve atomun yapısı açısından incelemesi, yine ilk kitapta atomun yapısının işlendiği bölüme ek olarak kuantum mekaniğinin açıklaması, levha tektoniği hareketleri, moleküler biyoloji, izotoplar, kaos ve nörobilimler.

Claude Allègre hem bilim adamı hem de politikacı kimliğiyle tanınıyor. Çocukluk arkadaşı olan Lionel Jospin'in hükümetinde, 1997-2000 yılları arasında, Milli Eğitim Bakanlığı ve Teknoloji ve Araştırma Bakanlığı görevlerini üstlendi. 1986'da Crafoord Ödülü'nü ve 1994'te CNRS'in (Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi) Altın Madalyası'nı kazandı. Fransız Bilimler Akademisi, ABD Ulusal Akademisi (National Academy) ve İngiliz Kraliyet Bilimler Akademisi (Royal Society) üyesidir. Paris VII-Denis Diderot Üniversitesi, Institut Universitaire de France'ta profesörlüğünü sürdürmektedir.

Herkese Biraz Bilim, Claude Allègre, Çev. Ahmet H. Durukal, Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2009, 316 s.

Herkese Biraz Daha Bilim, Claude Allègre, Çev. Birsel Uzma, Yapı Kredi Yayınları, Ağustos 2009, 396 s.

Durmuş'a göre, günümüz tıp dünyasında kolesterol merkezli hastalık anlayışı eksik, yanlış ve yetersiz; ancak, yazar bu yanılgıdan istifade eden endüstrinin engellerine rağmen kolesterol konusundaki bilginin gizlenemeyecek boyutlara ulaştığını belirtiyor.

Nasıl Birlikte Yaşanır,

Roland Barthes, Fransızca aslından çeviren: Necmettin Sevil, Sel Yayıncılık, Eylül 2009, 183 s.

Sel Yayıncılık, geçtiğimiz yüzyılda Fransız eleştirisine damgasını vurmuş, ünlü göstergebilimci Roland Barthes'in yapıtlarını yayımlamaya devam ediyor. Roland Barthes, College France'da verdiği derslerin 13 tanesini, "birlikte yaşama-"nın önemli romancıların kimi yapıtlarda nasıl kurgulandığı konusuna ayırmıştı. Barthes, özellikle birbirlerinin özgürlüğünü kısıtlamadan bir arada olmayı deneyen insanların yaşadıkları deneyimleri mercek altına almıştı. Bu derslerde, aralarında André Gide, Daniel Defoe, Thomas Mann ve Emile Zola'nın da bulunduğu romancıların kurmaca dünyasında inşa ettiği "birlikte yaşam" alanlarının yapısını bozmuş ve yeniden kurmuştu. İşte Sel Yayıncılık'ın yayımladığı son Barthes kitabı, bu derslerin *Nasıl Birlikte Yaşanır* başlığıyla kitaplaştırılmış hali. Edebiyat eleştirisi, roman incelemesi gibi alanlara ilgi duyan okurlara…

İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi

İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi, Cevher Şulul, İnsan Yayınları, 2009, 270 s.

Ortaçağ Doğu Uygarlığının önde gelen filozoflarından İbn Rüşd, toplumsal sorumluluk duygusu taşıyan tüm düşünürler gibi siyaset felsefesiyle ilgilenmiştir. Cevher Şulul, *İbn Rüşd'ün Telhisu's-Siyase li Eflatun* adlı eserini temel aldığı çalışmasının içeriğini Önsöz'de şöyle özetlemiş: "Birinci bölümde İbn Rüşd'ün hayatı, kültür çevresi ve eserlerini konu edindik. İkinci bölümde ideal devletin yapısını ve unsurlarını oluşturan işçileri, muhafızları ve filozofları ele aldık. Üçüncü bölümde ise siyaset biliminin konuları arasında yer alan ideal devlet ile ideal olmayan basit/bozuk diye nitelendirilen devletlerin yönetim tarzını, birinin diğerine nasıl dönüştüğünü ve bu devletler arasında benzerlik bulunup bulunmadığı konularını ele aldık."

Yordam Kitap'tan Marksizm üzerine

Yayın çizgisinde Marksist kuramı ve onun tarihsel birikimini gündeme getiren, geliştiren kitaplara özel bir yer veren Yordam Kitap, geçtiğimiz aylarda iki yeni kitap yayımladı.

Marksizm Üzerine Dört Ders

Marksizm Üzerine Dört Ders, Paul Sweezy, Çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, 2009, 157 s.

20. yüzyılın önde gelen Marksist iktisatçılarından Paul Sweezy'nin Hosei Üniversitesi'nde verdiği derslerden hazırlanan *Marksizm Üzerine Dört Ders*, Marksizmin temellerine ve özellikle de emperyalizmin işleyiş tarzına ışık tutan, sermayenin günümüzdeki krizinin anlaşılabilmesi için okunması gereken bir kitap. Sweezy ilk derste diyalektik düşünce tarzını ve Marksist materyalizm anlayışını; ikinci derste kapitalizmin ekonomik mekanizmasını; üçüncüde merkez-çevre çelişkisini ve küresel kapitalizmin işleyiş tarzını, son derste de sosyalizmin sorunlarını ve geleceği masaya yatırıyor.

Marksizm ve İnsan Doğası

Marksizm ve İnsan Doğası, Sean Sayers, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, Mayıs 2009, 264 s.

İnsan doğası diye bir şey var mıdır? Sean Sayers kitabında, insan doğasının tarihsel bir olgu olduğunu savunuyor. Marx ve Hegel'in çalışmalarına dayanarak, apayrı bir Marksist hümanizme temel oluşturan insan gereksinimlerinin ve güçlerinin tarihsel bir anlatımını sunuyor. Yazara göre, insanlar birer pasif bireysel tüketici değil; aktif, sosyal ve üretici varlıklardır. *Marksizm ve İnsan Doğası*, Marksist tarih anlayışının geniş kapsamlı bir savunmasını yapıyor; toplum ve ahlak felsefesi konusundaki çağdaş tartışmaların taraflarını ele alıyor.

Tanrıya Karşı Söylev

Marquis de Sade, Çev. Işık Ergüden, Versus Kitap, Ağustos 2009, 152 s.

"Ey sen, dünyada mevcut her şeyi yarattığı söylenen: hakkında en ufak bir fikrim olmayan sen; ancak lafta tanıdığım ve her gün yanılan insanların bana söyledikleri kadar bildiğim sen; tanrı denen acaip ve hayal mahsulü varlık, kesinlikle, gerçekten ve herkesin önünde ilan ediyorum ki sana en ufak bir inancım yok. Ve bunun da nedeni gayet mükemmel: dünyadaki hiçbir şeyin akla yatkınlığına kanıt olmadığı saçma bir varoluşa beni ikna edecek hiçbir şey bulamıyorum". diyerek başlar Sade söylevine.

Aymeric Monville Aralık 2007 tarihli önsözünde, kitapta yer alan metinlerin hedefinin ateizmi özgün ve benzersiz bir durumdan yola çıkarak düşünmek olduğundan bahseder. Ateizm, kendini ateist göstermek için dile getirmenin yeterli olduğu bir durum değil, aksine tarihsel bağlamından ayrı tutulamayacak bir "fetih"tir: "(…) Sade'ın ateizmi bir geçişe damgasını vurur: Köhne karanlıkçılığa karşı mücadelenin cumhuriyetçi praksisi, somut bir dayanak noktasını el yordamıyla aradığı bir geçiş".

Sır

-Bir Oynaşı-, Enis Batur, Sel Yayıncılık, Eylül 2009, 99 s.

Sır, üstün yetenekli, uluslararası düzeyde üne kavuşmuş bir çalgıcı ile üstün yetenekli, ama hiç kimsenin tanımadığı, sanatını dört duvar arasında yapayalnız icra etmeyi seçmiş yaşıtı bir başka çalgıcı üzerine kurulmuş bir öykü.

Gaspard de la Nuit

Aloysius Bertrand, Çev. Özdemir İnce, Kırmızı Yayınları, Eylül 2009, 231 s.

Aloysius Bertrand 1807 yılında doğ-

du ve modern şiirin muştucusu olan *Gaspard de la Nuit*'nin yayımlandığını göremeden 29 Nisan 1841 günü öldü. Aloysius Bertrand'ın düzyazı şiirinden etkilenen ve bu şiirin açtığı yeni şiir alanını gören Charles Baudelaire, 1862'de "Aloysius Bertrand'ın *Gaspard de la Nuit*'sini belki yirminci kez karıştırırken buna benzer bir şey denemek geldi aklıma" diye yazar.

Düzyazı şiir, özgür koşuk, modern şiir *Gaspard de la Nuit* (1842) ile başlamıştır. *Gaspard de la Nuit* şiir tarihinde, yalnızca düzyazı şiirin ilk örneklerinin toplandığı bir kitap değil, aynı zamanda bir dönemin kapanıp yeni bir şiir çağının başladığı bir dönüm noktasıdır.

Uzaklıklar, Eski Denizler,

Fernando Pessoa, Türkçesi Cevat Çapan, Can Yayınları, Eylül 2009, 111 s.

Fernando Pessoa, tek bir yaşama, tek bir ruha sığmayan bir şair. Böyle dememiz, Portekiz'in bu önemli şairini övmek amaçlı nitelemeler yapma isteğimizden kaynaklanmıyor, tam tersine bir gerçeği belirtmek istiyoruz. Pessoa öyle bir şair ki, sadece kendi imzasıyla değil, Alberto Caeiro, Alvaro de Campos ve Ricardo Reis imzalarıyla da şiirler, Bernardo Soares imzasıyla da denemeler yazmış. Daha da ilginç olan, Pessoa'nın bu imzalara birer yaşamöyküsü de yaratması. Bu imzaların her biri sanki Pessoa'nın yazdığı ve oynatmaktan hoşlandığı bir oyunun kişileriydiler. Şairin kendi imzasıyla yazdığı, Özruhsalöykü adlı şiirinde söylediği gibi: "Numaracı biridir şair / Öyle ustaca numara yapar ki / Gerçekten acı çekerken bile / Rol yapıyormuş gibi görünür / Ve yazdıklarını okuyanların / Iyice hissettikleri / Onun çifte acısı değil / Sahte acılarıdır kendilerinin / Böylece döner durur raylarda / Eğlendirmek için aklımızı / Kalp adını verdiğimiz / O küçük oyuncak tren…" Ünlü Portekizli şairin şiirleri usta şair –çevirmen Cevat Çapan'ın çevirisi ve şairi daha yakından tanımamızı sağlayan önsözü ve bir de yaşam kronolojisiyle birlikte elinizde…

Gen Çeviktir

-Doğuştan Gelen Özellikler mi, Çevresel Etkenler mi?-, Matt Ridley, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2009, 341 s.

Genlerle ilgili son keşiflere dayanan bilim yazarı Matt Ridley, insan davranışlarının kökenine eğildiği bu kitabında, dikkatini doğa yetiştirme tartışmasına çeviriyor. Ridley, doğa ve yetiştirme partizanları arasındaki yüzyıl savaşını nakletdiyor ve böylelikle insanoğlu dediğimiz çelişkilerle yoğrulmuş bu varlığın aynı anda nasıl hem özgür irade sahibi hem de içgüdüler ve kültürün etkisi altında olduğunu açıklıyor. İnsan genomunun şifresinin çözülmesiyle artık genler beynin yapısını kabaca belirlemenin yanında deneyimlere de yanıt verebiliyor, sosyal tepkiler meydana getirebiliyor, hatta bellek oluşturabiliyorlar.

Lozan

Ali Naci Karacan, İş Bankası Yayınları, Eylül 2009, 576 s.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ve Avrupa'da yeni bir düzenin kurulmasının üzerinden dört yıl geçmiştir. Yenilen devletlerin imzaladığı antlaşmalar yürürlüğe girmiş, sadece Sevr'in dayatıldığı ülkenin kalbinden, Anadolu'dan yükselen Milli Mücadele, galip devletleri barış için yeniden masaya oturmaya mecbur bırakmıştır.

Lozan, bu yeni barış sürecini Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına dek anlatan bir belgesel.

Küresel Krizin Anatomisi

Hayri Kozanoğlu, Agora Kitaplığı, Eylül 2009, 156 s.

"Finansal sistemin 2001'de yaşadığı, vergi mükelleflerinin 35-50 milyar dolar arasında bir fatura ödediği "bankacılık krizi" nedeniyle, bu defa kriz otomotiv, tekstil ve beyaz eşya başta olmak üzere üretim ekonomisinden patlak verdi ve daha da zamana yayılacağı tahmin ediliyor."

2007 krizi, bir anlamda kapitalist küreselleşmenin ilk krizi; tüm coğrafyaları, sektörleri ve toplumsal kesimleri etkileyen topyekûn bir yaygınlıkta. Türkiye de bu krizin ortasında, tasarrufları yetersiz, sürekli dışa açık veren, beklenti yönetimi taktikleri izlemek dışında bir sanayileşme ufkuna, teknoloji geliştirme kapasitesine, sektörel önceliğe dayalı bir planlama paradigmasına sahip olmayan bir ülke olarak bedel ödemeye devam ediyor.

Biyoloji Felsefesi

Elliott Sober, Çev. Gökhan Akbay, Zümrüt Alpınar, Orhan Aslan, Mehmet Elgin, Eda Keskin, Ayhan Sol, Daria Sugorakova, Can Yağız, Şahabettin Yalçın, İmge Kitabevi, Ağustos 2009, 463 s.

Biyoloji Felsefesi'nde Elliott Sober, hem yüksek düzeyde bir kuram tartışmasına giriyor hem de yaratılışçılık, teleoloji, habitat mı tabiat mı ve sosyobiyoloji gibi tartışmalı konuların sonuçlarını ele alıyor. Hepsinden önemlisi bu kitap evrim kuramının yapısı, kuramın kanıtları ve onun açıklama gücünün kapsamı hakkında kesinlikli bir bilgiye ulaşmak için bir alt yapı sunuyor. Kitaptan bazı bölüm başlıkları şunlardır: "Evrim Kuramı Nedir?", "Yaratılışçılık", "Uyum", "Seçilimin Birimleri Problemi", "Sosyobiyoloji ve Evrim Kuramının Yaygınlığı". Kitap aynı zamanda çeşitli açıklamalar, ek okuma önerileri ve şemalarla desteklenmiş.

Halen Wisconsin Üniversitesi'nde Hans Reichenbach Felsefe profesörü olan Sober'in biyoloji felsefesi ve genel bilim felsefesi konularında çok sayıda makalesi mevcuttur.

Sinyal (Apel) vermek

Defans oyuncularının iyi bir sinyal anlaşması deklaranı zor durumda bırakır. İyi sinyal anlaşması olmazsa, çıkmayacak bir oyunu çıkarırız. Sinyal vermede bazı ilkelere dikkat etmek gerekir.

1) Sinyal vereceğim diye gerekli olan bazı kağıtlar atılmamalıdır.

2) Deklaranın elini, ortağımızın elini iyice takip etmeliyiz. Bazı kağıtları ortağımız zorunlu olarak veriyorsa bunu apel olarak kabul etmemeliyiz.

3) Bizim değil de deklaranın işine yarayacak apelleri vermekten kaçınmalıyız. Ama ileride bize yarayacak apelleri de vermekten çekinmemeliyiz.

EL NO:107

♠A10865
♥65
♦A865
♣65

K
B D
G

♠2
♥ARDV109
♦R42
♣AR2

G	B	K	D
2♣	3♠	Kontr	4♣
4♥	p	5♦	p
6♥	p	p	p

Kontrat : 6♥
Atak : ♠Rua
Nasıl devam etmeliyiz ?

Yanıt: Pik Ruaya as girersek doğu çakabilir. Bu nedenle ilk Pik'i bırakmalıyız. Devamını elden çakıp bütün kozları çekeriz. Batı ikili Pik tutmak zorunda olduğundan Karo durdurucusundan vazgeçmek zorundadır. Karo ile yere geçip Pik as oynadığımızda, Trefl'ler Doğu'da ise Trefl ve Karo arasında sıkışır.

Tüm Dağılım

♠A10865
♥65
♦A865
♣65

♠RDV9743
♥87
♦D97
♣9

K
B D
G

♠----
♥432
♦V103
♣DV108743

♠2
♥ARDV109
♦R42
♣AR2

EL NO:108

♠732
♥DV876
♦A8
♣V87

K
B D
G

♠ARDV109
♥5
♦RDV5
♣A5

G	K
2♣	2♦
3♠(1)	4♦(2)
4NT(3)	5♣(4)
6♠	p

1) Koz Pik başka koz arama anlamındadır. (Bu durumda cevapçı varsa asını gösterir.)
2) Karo ası.
3) Key-card sorusu
4) Bir tane as

Kontrat: 6♠
Atak: ♥10'lu

Yerin valesini Doğu Rua ile kazandıktan sonra, Trefl 4'lü oynadı.Nasıl devam etmeliyiz ?

Yanıt: Kozlar 2-2 ise sorun yok. Karo'ya yerden 2 Trefl atar bir Trefl çakarız. Kozlar 3-1 veya 4-0 ise, kozların bulunduğu yerde 4'lü Karo olmalı düşüncesiyle, iki tur kozdan sonra, Karo ile yere geçip diğer iki Karo'ya 2 Trefl kaçıp bir Trefl yere çakarız.

Tüm dağılım

♠732
♥DV876
♦A8
♣V87

♠8
♥10932
♦1097
♣R10932

K
B D
G

♠654
♥AR4
♦6432
♣D64

♠ARV109
♥5
♦RDV5
♣A5

12-13 EYLÜL 2009 - İZMİR İKİLİ SONUÇLARI

1) Nafiz ZORLU-İzmir / Salvador ASSAEL-İzmir
2) Vedat YETENER-Ankara / Doğan ÜZÜM-Ankara
3) Yusuf SALMAN-İstanbul / Okan ÖZCAN-İstanbul

KARIŞIK: Zeynep YÜCER - Ercan ERCİŞ
SENYÖR: Enver Durulmuş-İstanbul / Oktay Akkoyunlu-İzmir
GENÇ: Akın KOÇLAR-Ankara / Muhammet ÖZGÜR-Ankara
BAYAN: Grasia YALMAN-İstanbul / Netsy SAYER-İstanbul

1.DÜNYA GENÇLER ŞAMPİYONASI

Bu yıl ilki düzenlenen Dünya Gençler Şampiyonası (1st World Youth Championship), 15-23 Ağustos tarihleri arasında İstanbul Yeditepe Üniversitesi'nde yapıldı.

Takımlarda NONAME yedinci,
IMP pairs'de Taner Çelik – Kenan Özkurt beşinci
MP pairs'de, Akın KOÇLAR – Ali UÇAR dördüncü, Muharrem CEREK – Emre KAYA altıncı, Şehmuz ERCAN – M. Güney GÜNDOĞDU yedinci oldular.

Gençlerimizi kutluyoruz.

matematik sohbetleri

Catalan sayıları

Ali Nesin

İstanbul Bilgi Üniversitesi Matematik Bölümü Öğretim Üyesi

anesin@bilgi.edu.tr

Büyük ölçüde Selin Enüst Çalışkan'ın katkısıyla yazılan bu yazıda Catalan sayılarından sözedeceğiz. Önce birkaç problem sıralayıp bunların her birinin çözümünün Catalan sayılarını verdiğini göstereceğiz. Daha sonra Catalan sayılarının nasıl hesaplanacağını göreceğiz.

Problem 1. Sıralı Çarpım Sayısı. $n + 1$ tane değişik sayı belli bir sırayla verilmiş. Bu sayıları, sıralarını değiştirmeden kaç değişik şekilde çarpabiliriz? $1 \le n \le 4$ için yanıtlar şöyle:

$n = 1$. İki sayı verilmiş: sırasıyla a ve b. Bu iki sayıyı bu sırayla tek bir biçimde çarpabiliriz: $a{\cdot}b$. Yanıt 1'dir.

$n = 2$. Üç sayımız var: a, b ve c. İki değişik biçimde çarpabiliriz: $(a{\cdot}b){\cdot}c$, $a{\cdot}(b{\cdot}c)$. Yanıt bu sefer 2.

$n = 3$. Sayılarımıza sırasıyla a, b, c ve d diyelim. İşte yapabileceğimiz değişik işlemler: $((a{\cdot}b){\cdot}c){\cdot}d$, $(a{\cdot}b){\cdot}(c{\cdot}d)$, $(a{\cdot}(b{\cdot}c)){\cdot}d$, $a{\cdot}((b{\cdot}c){\cdot}d)$, $a{\cdot}(b{\cdot}(c{\cdot}d))$. Yanıt 5'tir.

$n = 4$. Sayılarımıza a, b, c, d ve e diyelim ve bu sayıların bu sıralamasını değiştirmeden yapabileceğimiz çarpmaları dizelim.

$(((a{\cdot}b){\cdot}c){\cdot}d){\cdot}e$, $((a{\cdot}b){\cdot}c){\cdot}(d{\cdot}e)$, $((a{\cdot}b){\cdot}(c{\cdot}d)){\cdot}e$, $(a{\cdot}b){\cdot}((c{\cdot}d){\cdot}e)$, $(a{\cdot}b){\cdot}(c{\cdot}(d{\cdot}e))$, $((a{\cdot}(b{\cdot}c))d){\cdot}e$, $(a{\cdot}(b{\cdot}c)){\cdot}(d{\cdot}e)$, $(a{\cdot}((b{\cdot}c){\cdot}d)){\cdot}e$, $(a{\cdot}(b{\cdot}(c{\cdot}d))){\cdot}e$, $(a{\cdot}(((b{\cdot}c){\cdot}d){\cdot}e)$, $a{\cdot}((b{\cdot}c){\cdot}(d{\cdot}e))$, $a{\cdot}((b{\cdot}(c{\cdot}d)){\cdot}e)$, $a{\cdot}(b{\cdot}((c{\cdot}d){\cdot}e))$, $a{\cdot}(b{\cdot}(c{\cdot}(d{\cdot}e)))$.

Bu sefer yanıt 14.

Verilen her n sayısı için çözüm sayısını n'ye bağlı olarak veren bir formül bulmak istiyoruz. Bulmak istediğimiz bu sayıya **Catalan sayısı** denir.

Problem 2. Dengelenmiş Parantezler. Diyelim elimizde n açan ve n kapatan parantez var ve bu parantezlerin kaç "dengeli" şekilde gruplanabileceğini bulmak istiyoruz. Burada "dengeli"den kastımız her açılan parantezin bir parantez tarafından kapatılması. Örneğin (()()) dengeli bir gruplamadır, öte yandan ())()(dengeli bir gruplama değildir. Aşağıdaki $0 \le n \le 4$ için bütün olasılıkları görüyoruz.

$n = 0$. Hiç parantez yazmamanın tek bir yolu vardır. Yanıt 1'dir.

$n = 1$. Parantezi açıp kapatmalıyız: (). Yanıt 1.

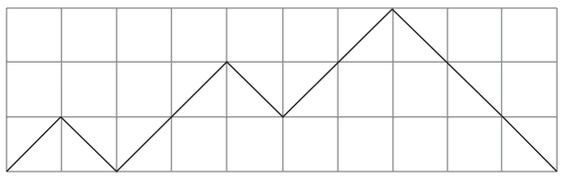
$n = 2$. Yanıt 2: ()(), (()).

$n = 3$. Yanıt 5: ()()(), ()(()), (())(), (()()), ((()))

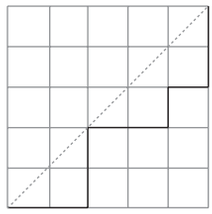
$n = 4$. Yanıt 14: ()()()(), ()()(()), ()(())(), ()(()()), (())()(), (())(()), (()())(), ((()))(), (()()()), (()(())), ((())()), ((()())), ((((())))).

Bu problem yukarıda verdığimiz çarpma sayılarını bulma problemine denktir, yani biri çözüldü mü diğeri de çözülür. Bunu görmek için, herhangi bir çarpmayı alıp, önce en sona bir kapatan parantez koyalım; sonra, noktalar ve kapatan parantezler dışında her şeyi silelim; son olarak, noktaları açan parantezlerle değiştirelim. Bu işlem bize dengeli bir parantez gruplaması verecektir. Örnek olarak $(a{\cdot}b){\cdot}c$ çarpımını alalım. Bunu, önce, $(a{\cdot}b){\cdot}c)$ olarak yazalım. Harfleri ve açan parantezleri sildiğimizde $\cdot)\cdot)$ elde ederiz. Şimdi noktaları açık parantezlerle değiştirirsek ()() dengeli parantez grubunu elde ederiz. Bu işlemi geriye alıp dengeli parantezlerden sıralı bir çarpma bulabiliriz. Bu durumda dengeli parantezlerle çarpım sıraları arasında birebir bir eşleme olduğundan, iki problemin çözümleri birbirine eşittir.

Problem 3. Sıradağlar Problemi. Problem, n tane aşağı eğimli çizgi ve n tane yukarı eğimli çizgi kullanarak, zeminden başlayıp zeminde biten ve hep zeminin üstünde kalan kaç tane dağ sırası oluşturulabileceğini bulmak.

Problem 4. New York Adres Problemi. Şimdi de $n \times n$'lik bir ızgara üzerinde -ki bunu New York şehrinin sokak ve cadde haritası olarak düşünebilirsiniz- (0, 0) noktasından başlayıp, hep sağa ve yukarı (ya da kuzeye ve doğuya) giderek (n, n) noktasında biten ve hep köşegenin altında kalan yolların sayısını bulmak istiyoruz. Yanda böyle bir yola örnek görüyoruz.

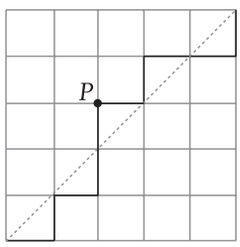

Bu sorunun yukarıda verdiğimiz dağ sıraları problemine denk olduğunu görmeye çalışın. Aynı şekilde bu problem dengeli parantezlerin ve çarpım sayılarının sayısını bulduğumuz problemlere de denktir. Mesela sağa bir birim hareket "(" ile ve yukarı bir birim hareket ")" ile değiştirilirse, yukarıdaki gibi bir yol dengeli bir paranteze denk gelir.

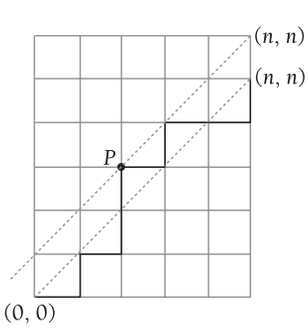
Problemlerin Çözümü. Verdiğimiz bütün problemlerin birbirine denk olduğuna göre, bunların hepsini çözmek için birine çözüm bulmak yeterlidir.

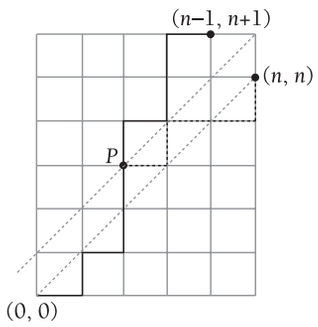
En son problemi ele alalım.

$n \times n$'lik bir ızgara üzerinde $(0, 0)$'dan (n, n)'ye giden ve köşegenin altında kalan kuzeydoğu yollarını sayalım. Bunun için, $(0, 0)$ noktasından başlayıp hep kuzeydoğuya giden ve (n, n) noktasında biten yolların sayısını bulup, bunlardan köşegeni aşanların sayısını çıkaralım. Köşegeni aşan yollara "kötü yol" diyelim. Bu kötü yolların her biri köşegenin bir noktada üstüne çıkarlar. Yukardaki şekilde bir kötü yol örneği var.

Bu kötü yolun köşegenin üstüne çıktığı ilk noktayı P ile gösterelim ve, bir sonraki şekilde gösterildiği gibi, yolu P'den itibaren P'den geçen köşegene göre yansıtalım.

P noktası, kötü yolun köşegenin üstüne çıktığı ilk nokta olduğundan, P noktasına gelene kadar doğuya atılan adımların sayısı k ise, o noktaya gelene kadar kuzeye atılan adımların sayısı $k + 1$ olacaktır. Toplam n tane doğuya ve n tane kuzeye adım olduğundan, geri kalan adımların $n - k$ tanesi doğuya ve $n - k - 1$ tanesi kuzeye olmalıdır. Ama yolumuzu P noktasından itibaren yansıttığımızdan, yansıtılmış yolda toplam

$$k + (n - k - 1) = n - 1$$

doğuya adım ve

$$(k + 1) + (n - k) = n + 1$$

kuzeye adım olacaktır. Böylece her yansıtılmış yol $(n - 1, n + 1)$ noktasında bitecektir.

Her kötü yol, bu şekilde, $(0, 0)$ noktasında başlayıp

$$(n - 1, n + 1)$$

noktasında biten bir yola dönüşür. Aynı şekilde, bu tip her yol bir kötü yola denk gelir. Demek ki kötü yolların sayısı $(0, 0)$ noktasında başlayıp

$$(n - 1, n + 1)$$

noktasında biten yolların sayısına eşittir. Bu tip yollarda $n - 1$ tane doğuya adım $n + 1$ tane de kuzeye adım olduğundan bu sayı,

$$\binom{2n}{n-1}$$

dir. $(0, 0)$ noktasından başlayıp, hep doğuya ve kuzeye giderek (n, n) noktasında biten bütün yolların sayısı ise,

$$\binom{2n}{n}$$

dir. Bu durumda bizim istediğimiz sayı,

$$\binom{2n}{n} - \binom{2n}{n-1} = \binom{2n}{n} - \frac{n}{n+1}\binom{2n}{n} = \frac{1}{n+1}\binom{2n}{n}$$

dir. Bu sayıya **Catalan sayısı** denilir ve genelde C_n simgesiyle gösterilir.

bayi ve kitapçılarda

Matematik Dünyası

2009 I-II, Sayı: 80

Topoloji Dosyası

Bir Noktada Süreklilik ve Komşuluk / Süreklilik ve Açık Kümeler / Topolojik Uzay / Topolojik Uzayda Diziler ve Limitleri / Topolojik Uzaylarda Sürekli Fonksiyonlar / Topoloji Üretmek / İndirgenmiş Topoloji / Çarpım Topolojisi / Topolojik Eşleşmeler (Homeomorfizmalar) / Kapalı Kümeler ve Kapanış / Bağlantılılık / Ortaya Karışık Topoloji Alıştırmaları

Hepimizin Ustası Leonhard Euler / Osmanlı Dönemi Bilim Tarihinden Bir Kesit Hüseyin Tevfik Paşa / Eğitim Anlayışı ve Üniversite / Öklid Geometrisi / Güvercin Yuvası İlkesi / Mükemmel Sayılar / Parçalanış Sayısı / Kriptoloji ve Güvenli Fonksiyonel Hesaplamalar / Adlandırılmış Ağaç Sayısı / Tensör Cebiri

Tel: 0.212.311 54 23 ● e-posta: mdmath.bilgi.edu.tr ● web: www.matematikdunyasi.org

Satranç Körlüğü

Satrançta körlük, açık-seçik bir hamlenin oyuncunun gözünden kaçması olarak tanımlanmaktadır. Hamlenin açık-seçikliği oyuncunun kuvvetine göre değiştiği için satranç körlüğü de göreceli bir kavramdır. Örneğin amatör bir oyuncu için hatalı olan bir hamle, taktik ve stratejik olarak daha üstün bir oyuncu açısından "satranç körlüğü" olarak değerlendirilebilir.

Aşağıdaki oyun, 1956 Aday Turnuvası'nda Petrosian ile Bronstein arasında oynanmıştır. Tahtaya göz attığımızda, beyaz taşlarla oynayan Petrosian'ın pozisyonel üstünlüğü hemen fark edilmektedir: Merkezde iki at, b-hattında iki kale ve belirgin bir hareket üstünlüğü. Bronstein da bu sıkışmış pozisyonda amaçsız at hamleleri ile vakit geçirmektedir.c6-d4 kareleri arasında gezinen at bir ara f5 hanesine gelip Vezir'i ister. Petrosian ise sakin bir Vc7 hamlesi ile avantajlı konumunu devam ettirmek yerine Ag5 oynar ve Bronstein'in Axd6 hamlesinden sonra oyunu terk eder (1).

Petrosian-Bronstein

Bir başka şampiyon Vladimir Kramnik'in, 2006 yılında, hem de hala şampiyonken Deep Fritz'e karşı kaybettiği oyun ise bu tarz körlüklerin en üst düzey maçlarda bile olabileceğini göstermektedir. Bilgisayara karşı oyununda beraberliği reddeden Kramnik kazanç için oynamak istemiştir. Ancak aşağıdaki oyunda, Kramnik'in Ve3 hamlesi ile "yüzyılın körlüğü"nü (Susan Polgar) yapmış ve oyun bir "trajedi" (Yasser Seirawan) ile sonlanmıştır:

Deep Fritz-Kramnik

Deep Fritz 10 - Kramnik,V (2750) [D10]

Man vs Machine Bonn, Germany (2), 27.11.2006 1.d4 d5 2.c4 dxc4 3.e4 b5 4.a4 c6 5.Ac3 b4 6.Aa2 Af6 7.e5 Ad5 8.Fxc4 e6 9.Af3 a5 10.Fg5 Vb6 11.Ac1 Fa6 12.Ve2 h6 13.Fe3 Fxc4 14.Vxc4 Ad7 15.Ab3 Fe7 16.Kc1 0-0 17.0-0 Kfc8 18.Ve2 c5 19.Afd2 Vc6 20.Vh5 Vxa4 21.Axc5 Axc5 22.dxc5 Axe3 23.fxe3 Fxc5 24.Vxf7+ Şh8 25.Vf3 Kf8 26.Ve4 Vd7 27.Ab3 Fb6 28.Kfd1 Vf7 29.Kf1 Va7 30.Kxf8+ Kxf8 31.Ad4 a4 32.Axe6 Fxe3+ 33.Şh1 Fxc1 34.Axf8 (34...Şg8 35.Ag6 Fxb2 36.Vd5+ Şh7 37.Af8+ Şh8 38.Ag6+ beraberlik) 34...Ve3?? 35.Vh7# 1-0

2800 üzerinde Elo'ya sahip olan bir dünya şampiyonu nasıl olur da Vh7 mat hamlesini gör(e)memiştir? Kramnik, durumu şöyle açıklamakta daha doğrusu açıklayamamaktadır: "Kendimi gayet iyi hissediyordum. Varyantı defalarca kontrol ettim. Va7 hamlesinde, bu hamleyi de hesaplamıştım, ama matı görmedim. Aslında bu durum ilk kez başıma geliyor, gerçekten de bir açıklama getiremiyorum. Kendimi yorgun hissetmiyordum, tüm oyun boyunca varyantları gayet iyi hesaplıyordum... Sadece çok garip, açıklayamıyorum..."

Rus satranç dergisi "64"ün editörü olan tecrübeli çalıştırıcı Alexander Roshal'a göre f8'de bir atla korunan

Kramnik hala şaşkın

vezirin yaptığı mat çok sık rastlanan bir mat kalıbı değildir. Çok sık rastlandığı gibi beyaz at f6'da ya da g5'te olsaydı Kramnik defalarca karşılaştığı bu mat kalıbını anında fark edebilecekti. Ancak f8'deki at Kramnik'in tehlikeyi fark etmesini engelledi (2).

Tartakower'in dediği gibi hatalar satranç tahtasının her yanında yapılmayı beklemektedir. Fakat bu tarz hataların ortaya çıkışı insan zihninin işleyişi hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin, "Kotov Sendromu" olarak adlandırılan durumda oyuncu dakikalarca ayrıntılı analizler yapar, sonra daralan zamanla bir an işin içinden çıkamadığını fark eder ve gözüne çarpan, hiç analiz etmediği bir hamleyi yapar. Zaman baskısı oyuncunun zihnini bulandırabilmektedir. Ama satranç iki ordu arasındaki bir savaşsa, zaman ve bunun rakip oyuncu üzerindeki etkileri de mücadelenin belirleyenlerden biridir. Dolayısıyla, bilgisayarların insanlara karşı en büyük avantajı da "Kotov Sendromu"na karşı bağışık olmalarıdır.

DİPNOTLAR

1) http://en.wikipedia.org/wiki/Chess_blunder

2) http://www.chessbase.com/newsdetail.asp?newsid=3512

Türkiye Hızlı Satranç Şampiyonası

9-14 Eylül tarihleri arasında düzenlenen Türkiye Hızlı Satranç Şampiyonası'nda Can Ertan 7 turda 6,5 puan alarak turnuvayı birinci olarak tamamlarken, Gökhan Demir 6 puanla ikinci, Doğan Heval Reyhan da 5 puanla üçüncü oldu.

16 Yaş Altı kategorisinde sıralama ise şöyle oldu:

1. Cankut Emiroğlu (7 puan)
2. Cem Gündoğan (6 puan)
3. Mert Özateş (5,5 puan)
4. Sinan Sakaoğlu (5,5 puan)

Akdeniz Bireysel Şampiyonası

Hırvatistan Rijeka'da yedincisi düzenlenen ve 64 oyuncunun katıldığı Akdeniz Bireysel Şampiyonası'nda Mısırlı Büyükusta Ahmed Adly 9 turda 8,5 puan alarak birinci oldu. Ognjen Cvitan 7 puan alarak 2. oldu. 6,5 puan 3 oyuncunun sıralaması ise aşağıdaki gibi oldu:
3. Jean-Pierre Le Roux / 4. Denis Rombaldoni / 5. Mustafa Yılmaz

Mustafa Yılmaz dışında ülkemizi temsil eden diğer oyuncularımızdan Barış Esen 6 puanla 7., Burak Fırat 5,5 puanla 13. ve Aslı Bayrak da 3,5 puanla 47. oldu.

Ayın 'söz'ü

"Satranç, binbir hatanın peri masalıdır."

Tartakower

Soru 1 (Beyaz oynar, kazanır)

Semeniuk-Shershevsky (SSCB, 1975)

1. Kxh7 Axh7 2. Vxg6 Şf8 3. Vxh7 Ve3 4. Şf1

Soru 2 (Beyaz oynar, kazanır)

Polihroniade-Pogorevichi (Romanya, 1972)

1. Kh5 Axh5 2. Fxg6 Fxg6 3. Vxg6 Şf8 4. Af5 Vc7 5. Vxh5

Soru 3 (Siyah oynar, kazanır)

Saigin-Vistanietzki (Yazışmalı, 1969)

1. Ag4 hxg4 2. Kf3 Af5 (2. ... gxf3 Vg3 kazanır) 3. Kxb3 Fxb3 4. Vb6

Güle güle Işık Abla...

Yaşamı boyu emekçilerin davası için mücadele eden bir sosyalisti, bir güzel insanı daha yitirdik. Gazeteci-yazar Işık Soner, uzun süredir mücadele ettiği amansız hastalıktan kurtulamayarak 6 Eylül 2009 günü yaşama gözlerini yumdu. Soner, İşçi Partisi Merkez Karar Kurulu eski üyeliği, Kadınlar Dünyası dergisi yayın yönetmenliği, Kaynak Yayınları yayın kurulu üyeliği görevlerini sürdürmüştü. Işık Soner, örnek bir bilimsel sosyalist ve kadın hareketinin önde gelen kişiliklerindendi. Çevirileriyle, kültür yaşamımıza önemli eserler kazandırdı. *Komünist Parti Manifestosu*'nun çevirisini, onun mükemmel Türkçe'siyle okuduk.

Işık Soner, gerek *Bilim ve Ütopya*'yı gerekse *Bilim ve Gelecek*'i çıkarırken, eleştirileriyle, önerileriyle bize yön verdi. Dergi çalışanlarının Işık Abla'sıydı.

Işık Soner'in en belirgin niteliklerinden biri, doğru bildiğini, koşullar ne olursa olsun, karşısında kim olursa olsun taviz vermeden savunmasıydı. Bir vicdan abidesiydi. Işığı sadece yansıtanlardan değildi. Kendisi bir ışık kaynağıydı; tıpkı adı gibi...

Tüm sosyalistlerin, sevenlerinin, yakınlarının, hepimizin başı sağ olsun. Eserleri, fikirleri ve nitelikleri bize yol göstermeye devam edecek.

Güle güle Işık Abla...

İlköğretimde evrim kuramı eğitimi

Milli Eğitim Bakanlığı'nın *İlköğretim 8. Sınıf Fen ve Teknoloji Ders Kitabı*'nda evrim şöyle tanımlanıyor: "Bu kurama göre canlı türlerinde görülen ve jeolojik zamanın ilk dilimlerinden başlayarak günümüzde de devam eden değişimlere evrim denir." "Bu kurama göre" sözü ile cümlenin nesnesellikten çıkıp kişiselleştirildiği açıkça görülüyor. "Darwin doğal seçilim sonucu yeni türlerin ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir" sözü de bunun bilimsel bir gerçek olduğuna şüpheyle yaklaşıldığını ortaya koymaktadır. Evrim kuramı öğretimi çocukların hafızalarında bu şüpheli ifadelerle yer etmektedir. Son 150 yıllık süreçte evrimle ilgili araştırmalar kitapta şöyle anlatılıyor: "Darwin'den sonra evrim konusunda birçok araştırma yapılmıştır. Genetikle ilgili gelişmelerden elde edilen bilgilerin ışığında, bu konudaki araştırmalar devam etmektedir." Bu cümle ile 1859 ve sonrasında yapılan çalışmalar geçiştiriliyor. Bir-iki saniye durup etrafımıza baktığımızda gördüklerimizin yüzde 70'i son 150 yılın bize sundukları değil midir? Bilimin ve teknolojinin bu yüzyıl içinde bize sunduklarını "birçok araştırma yapılmıştır" diye ifade ettikten sonra bu araştırmaların ve sonuçlarının neler olduğunu anlatmak gerekmez mi?

Öğretmen Kılavuz Kitabı'nda ise daha hayrete düşürücü anlatımlarla karşılaşıyoruz. Örneğin; "Evrimle ilgili farklı görüşlere örnekler verir" cümlesinde geçen evrimle ilgili farklı görüş nedir? Bilimsel platformda tartışılabilen bir görüş müdür? Bilimsel gözlem ve deneylere dayanır mı? Konunun devamı "Evrimle ilgili farklı görüş örneklerinde ayrıntıya girilmez" cümlesiyle getirilmiştir. Burada bilimin en önemli kuralı olan sorgulanabilirlik göz ardı edilmiştir. Kısıtlı örneklerle anlatılan evrim şu cümleyle kitaba bağımlı kılınmıştır; "Evrim ile ilgili farklı görüşlere Ders Kitabı'ndaki bilgilerden faydalanarak örnekler verilir ve ayrıca varyasyon kavramı açıklanır." Hemen arkasından parantez içinde belirtilen "Lamarck, Darwin ve Wallace'ın bu konuda yaptığı araştırmalar konusunda ayrıntıya girilmez" cümlesi bir emir niteliği taşımakla birlikte bilime de aykırıdır.

Öğretmenlerden evrim konusunda Türk-İslam dünyasındaki bilim insanlarının da çalışmalar yaptıklarını belirtmek amacıyla, öğrencilere "Bunları Biliyor muydunuz?" başlığı altındaki bölümü okutmaları istenmiştir. Bu başlık altında yazan yazı şöyledir: "Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Miskeveyh gibi bilim insanları ise türlerdeki değişimin sınırlı olduğu bir türün başka bir türe dönüşemeyeceği konusunda fikirler ileri sürmüşlerdir." Deney ve gözlemler sonucu ortaya konulan ve birçok kanunla doğrulanan bir kuram mı öğretilmeli, yoksa bilimsel düşünceden yoksun fikirler mi anlatılmalıdır? Kitaptaki veriler göz önüne alındığında Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu konudaki düşünce ve tutumu ortadadır.

Gonca Şen- Ezgi Altınışık
İÜ Mbg öğrencileri

Yalın ve anlaşılır üslubunuzu koruyun

Bilim ve Gelecek'in "Galileo" sayısını aldım. Ve bunun için size teşekkür etmek istedim. Emin olun çok sevindim.

Dergiyi bir kez daha okuyunca, konsept olarak, tüm yazıların anlatım üslubunun ne kadar rahat ve yalın olduğunu fark ettim. Normalde teorik yayınlar ağır bir dil kullanmayı tercih ediyorlar. Açıkçası, oldum olası bunu benimsemedim, tasvip etmiyorum.

Türkiye gibi okuma ve merak düzeyinin çok düşük olduğu memleketlerde, yayın dünyasının (teorik-siyasi yayıncılığı kastediyorum), ağır dil kullanması kendilerini sınırlamaktan, okuyucunun gözünü korkutmaktan ve sadece "elit" bir okuyucu kitlesine ulaşmaktan başka bir işe yaramıyor.

Aydınların bir çeşit elit kalma kompleksleri olduğuna inanırım. Kompleks, haz, amaç... ne derseniz deyin buna. Ama yazılanların bırakın topluma ulaşmasını, üniversite düzeyindeki gruplara ulaşması bile sorunlu. Eğer evren yorumu (evreni oluşturan "her

şey") daha yalın, anlaşılır bir dille topluma ulaştırılamazsa, bana göre (dergi-kitap satışını boş verin), amaç ve yol sorunu bir çelişki olarak var olmaya devam eder.

Basit olan güzeldir. Su gibi durudur. Serin, berrak bir su. Bir şey ne kadar sadeleştirilirse o denli netleşir, yoğunlaşır, dipdiri olur. Bu yüzden yazan-çizen kişi ve yapıların sade=basit olanı esas almaları hayatidir. Hem karman-çorman bir dil kullanıp hem de toplumu cehaletle suçlamak çok gaddarcadır.

Bu açıdan sizden -basit bir okur olarak- talebim, mevcut tarzınızı korumanız, mümkünse geliştirmenizdir.

Tekrar teşekkür ediyor, çalışmalarınızda ve yaşamınızda başarılar diliyorum. Saygılarımla

Engin Babayiğit

Domuz gribine dikkat!

Meksika'da ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan Domuz gribi (H1N1) hem tüm dünya için hem de ülkemiz için büyük tehlike içermektedir. Yayılma giderek artmaktadır. Dünyadaki ölüm sayısı 3486 oldu.

Bu tehlikeye karşı Sağlık Bakanlığımız yetkilileri, Mayıs ayında hava alanlarımızdaki yolcu gelişlerinde olası domuz gribi vakalarının tespiti için termal kameralar kullanmaya başlamıştı. Her biri 20.000 Euro olan kameralardan, diğer hava alanlarımıza ve yolcu geliş mekanlarımıza da monte edilmişti. Hatta ilk H1N1 vakası da bu kameralar yardımıyla ortaya çıkarıldı. 14 Mayıs 2009'da İstanbul'a gelen 27 yaşındaki Irak asıllı bir Amerikalının domuz gribine yakalandığı belirlendi.

Ancak ne hikmetse, hava alanlarımıza tam kontrol sistemi kurulmuş ve ekipler eğitilmiş ve de yabancı yolcu gelişleri termal kameralar ile kontrol altına alınmışken, şimdi bu termal kameralar ve uçaklardan inen yolculardan alınan yazılı bilgi formları kaldırılacakmış!

Üstelik bu sırada hacı adaylarımız Suudi Arabistan'a gidecekler ve dünyanın değişik ülkelerinden gelen yüz binlerce adaylarla aynı ortamı paylaşacaktır. Bu kişilerden kapacakları virüsleri ülkemize taşıyabilirler. Lütfen ilk kez hacı olacakların dışındaki tüm adayların, bir kez daha düşünmesini ve seneye hacca gitmelerini rica ediyorum. Umarım bu seyahatleri öncesi tüm hacı adaylarımızın aşılanmaları gerçekleşir. Dönüşlerinde de hava alanlarımızda termal kameralar da kaldırılmamış olur.

Domuz gribi virüsü bulaşıcıdır ve insandan insana geçtiği kanıtlanmıştır. Domuz gribinin de yine mevsimsel griple aynı şekilde yayıldığı düşünülmektedir. Grip virüsleri insandan insana öksürük ve hapşırma yoluyla bulaşmaktadır. Grip virüsü bulaşan bir yere dokunulduktan sonra, eller ağız ya da buruna götürüldüğünde de hastalık bulaşabilir. Domuz gribi solunum yoluyla bulaşmaktadır; bu yüzden etkili bir korunma yöntemi bulunmamaktadır. Ancak, tedbir olarak, solunum maskeleri dışında, özellikle kalabalık ortamlarda bulunduktan sonra, eller sıklıkla sabun ve su ya da alkol içerikli kimyasallar ile yıkanmalıdır. İnsanlar ellerini yıkayamadıkları durumlarda, ağızlarına, burunlarına ve gözlerine elleriyle dokunmaktan kaçınmalıdır. Eğer öksürme ve hapşırma gerekiyorsa ağız bir bez ya da kağıt ile kapatılmalı ve kullanılan kağıt ya da bez hemen çöpe atılmalıdır (Bir hapşırmanın 150 kişiyi enfekte edebileceği belirtiliyor).

Birkaç gün önce tüm okullarımız açıldı. Çocuklarımızı her gün kontrol altında tutalım. Özellikle sınıf öğretmenlerimizi ve öğrenci servis yöneticilerini uyaralım. Yüksek ateş şikayeti ile gelen öğrencileri hemen sınıfa almasınlar. Öncelikle ailesini uyarıp, gereken kontrollerin yapılmasını sağlasınlar. Aksi halde okullarımız olası domuz gribi yayılmasında en müsait ortam olacaktır.

Çin'de kendilerinin ürettiği aşılarla, aşılama işlemleri bu hafta başladı ve yıl sonuna kadar 65 milyon kişi aşılanmış olacakmış. Umarım ülkemizde de en kısa sürede aşı üretimini başarırız ve aşılanma işlemleri bir an evvel başlar ve de değerli halkımızı koruma altına almış oluruz.

Prof. Dr. Mehmet Ali Könpınar

NOT: Ev ve iş yerleriniz ile araçlarınızda, temiz ve kullanılmamış solunum maskelerinizin olmasına dikkat edin lütfen. Herhangi bir şüpheli olayda sizin solunumunuzu korumanın en kolay yöntemi maske takmaktır.

Sel felaketinin düşündürdükleri

Trakya ve İstanbul'da yaşanan sel felaketinin ardından bir kez daha doğanın çok az sayıdaki ama çok önemli yasaları geldi aklıma. Bunlardan birisi de "doğa öcünü alır". Fakat, rant düşkünü dinci idareciler bilimi küçümsediklerinden ve her şeyi çıkar karışık dine göre değerlendirdiklerinden bu basit yasaları bile görmezden geliyorlar. Dere yatağı, bataklık demeden binalar, yollar yapılıyor. Sel felaketinde onlarca kişi öldü, kameraların önünde üstelik cenazeler bir kaç metre ötede dururken yağma yaşandı. Bir de büyük bir depremi, ondan sonra yaşanacak karmaşayı düşünün... Bilim insanları küresel ısınma yüzünden bazı yerlerde kuraklık bazı yerlerde ise aşırı yağışlar, taşkınlar ve sel yaşanacağı uyarısında bulunuyor. Ne yazık ki Türkiye'miz de risk altında. Her şeyi dini bir kılıfa sokmaya çalışan, yurdumuzun en önemli bilimsel kuruluşlarını çalışmaz hale getiren bu "ucube" anlayışa (dindar da diyemiyorum) karşı mücadele edelim; bilimin, aklın, vicdanın yolunu açalım...

Gül Atmaca

Kongre kuşlarının (!) göç yolları

Bugünlerde alışmaya çabaladığımız hukuk ve etik dışı olayları tüm bilimsel yöntemlerimizi kullanarak gözden geçirmemiz gerekmektedir. "Küreselleşmenin" ve dünya kaynaklarının orantısız bir şekilde bölüşülmeye çalışıldığı bir dönemde bu sorgulamaların yapılmaması, görmezden gelinmesi ülkemizin bağımsız geleceği açısından ivedilik gerektirir boyutlardadır. Bu yazı bu kaçınılmaz iveditiği vurgulamak için sert köşeli; okuma kolaylığı olsun diye biraz da alaycı.

Ülkemizde sosyal tıbbın çöküşü ile, iktidar tarafından fütursuzca uygulamaya sokulan sağlığın özelleştirilmesi süreci ve tıbbi etik değerlerin artan bir oranda uygulama dışı bırakılması gelecek endişelerimizi ziyadesiyle arttırmaktadır. Son zamanlarda gittikçe artan bir şekilde gerçek ulusal değerlerimizle birlikte tıbbi etik kavramımız, bilimsel objektiflik özelliklerimiz ve vicdani muhasebelerimiz, özellikle de lider pozisyondaki öğretim üyelerince göz ardı ediliyor. Hocamız, Sayın Prof Dr. Gazi Özdemir tarafından kaleme alınmış bir makalede bu değerlerimizin kaybolmakta olduğu en önemli alana dikkat çekilmiş: "Kongrelere Katılımı Kurallaştıralım mı?" Oldukça haklı ama çok geç kalmış bir yazı. Son yıllarda bu kongre ve sempozyumlar için "hiper-enflasyon" deyimi abartısız kullanılacak şekilde müthiş bir artış görülmektedir. Ayrıca bu artış bilimsel içerikte ve nitelikte değil, sadece niceliktedir. Tıbbi kongreler ilaç firmalarının maddi destekleriyle ve "sponsorluklarıyla" gerçekleşmektedir. Kongre desteklerini biz doktorlardan hiçbir zaman esirgemeyen bu tıbbi firma kartelleri, yaptıkları bu desteklerin maliyetlerini katlayarak ilaç, aşı ve kit fiyatlarına yansıtmamakta, Hilal-i Ahmer Cemiyetine verecekleri bağışlardan bu giderleri karşılamaktadırlar. Bu nedenle "kongre kuşu" olarak adlandırdığımız "göçmen kuşlarımızın" hiçbir endişe duymadan ve vicdan muhasebesi yapmadan gönül rahatlığıyla bu "turistik göçlerini" yapmaları mümkündür. Yürekleriniz rahat olsun. Zaten nedir ki, örneğin ülkemizde rutine sokulacak olur ise, HPV aşısı için gerekli bedel bugünün serbest piyasa koşullarıyla sadece 6,5 milyar dolar kadar "cüzi" bir meblağ. Devletimizin bekası, halkımızın sağlığı için sözü bile edilmez bir bedel. Ödenen bu bedel topluma sağlık, esenlik ve mutluluk olarak da zaten dönecektir, kimse merak etmesin. Bu sadece bir uygulama için seçilmiş örnek.

Şimdi dönelim bu göçmen kongre kuşlarımızın çektikleri meşakkatlere. Bilimin en yorucu tarafıdır bu göç yolculuğu. Hemen her toplantı için, varsa tabii, ayrı slayt setleri ve ayrı konuşmalar hazırlamak, piyasada olmayan kimsenin bilmediği bir ilacı meslektaşlarımıza tanıtmak; hem de bu tanıtımı bilimsel objektifliğe zarar gelmesin diye son derece "hassas bir bilimsel yansızlıkla" yapmak, ülkeden ülkeye gezip tozmak kolay iş midir sanıyorsunuz? İlaç tanıtım toplantıları da cabası. Bunların topluma maliyetleri nedir ki? Yani bazı arkadaşlarımızın cebine inen üç beş kuruş mu batmaktadır bir kısım "tıbbi etik" diye tutturmuş hocamızın gözüne? Toplumun öz kaynakları mı akıyor ilaç firmalarının cebine? Promosyon gideri diye verilmiyor mu paralar uluslararası karteller tarafından, kime ne? Bu gidiş çok iyi bir gidiştir, ülkemizin tanıtımına ve sağlığımızın özelleştirilmesine büyük katkılar sağlamaktadır. Ufku geniş, dünyayı gezip öğrenmiş değerli bir hekim kitlesinin de hızla çoğalması hiç kimseyi rahatsız etmemelidir. Buna karşı çıkanlara "dur!" deme zamanı gelmiştir.

Özdemir Hocamız yazısında şöyle devam ediyor: "Tıbbi toplantılara katılanların, kayıt durumuna baktığımızda, kendi maddi olanakları ile katılanların oranı, ancak yüzde 1-10 arasında kalmaktadır. Ve bu meslektaşlar, bu eğitime katılmak uğruna çoluk çocuğunun ve ailesinin yaşam kalitesinden kısıtlama yapmak zorunda kalmaktadırlar".

Bu arkadaşlarımız çok suçludurlar. İlaç mümessilleri ile iyi bir diyalog kurmuş olsalardı, en az kişisel masrafla katılmaları mümkün olacak, çoluk çocuklarının nafakasından kısıntı yapmak zorunda da kalmayacaklardı. Sağlanan bunca kolaylıklar-kotalar varken, arkadaşlarımız illa "faturayı ben ödeyeceğim" diyorlar; tabii hekim maaşları bu kadar yüksek tutulur

Kemaliye'de Evrim konuşulacak

10. Paleontoloji-Stratigrafi Çalıştayı Paleontoloji Çalışma Grubu (PÇG) ve TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası tarafından düzenlenen "Paleontoloji ve Stratigrafi Çalıştayı" bu yıl Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde, 01–04 Ekim 2009 tarihlerinde yapılacak. Her sene değişik yerlerde yapılan çalıştay bu sefer ilk defa Anadolu'nun şirin kasabası Kemaliye diğer ismiyle Eğin'de yapılacak. Bu seneki çalıştayın özel bir anlamı da var. Darwin'in doğumunun 200. Yılı ve Evrim gerçeğinin bir teori olarak ortaya atılmasının 150. Yılı'nı Paleontologlar (fosil bilimcileri) ve Biyologlar Kemaliye'de bir çalıştay ile kutlayacak. Yaklaşık 70 bilim insanın katılımıyla gerçekleşecek çalıştayın ana teması Evrim ve Doğa Tarihi üzerine olacak. Ayrıca "Kültürel Jeoloji", "Paleontoloji Eğitimi" vb. konularında da konferans ve bildiriler verilecek, forumlar düzenlenecek. Çalıştay süresince Kemaliye'nin jeolojisi konulu ve doğal güzelliklerini kapsayan teknik ve sosyal geziler gerçekleştirilecek.

Program için: www.jmo.org.tr/resimler/ekler/5ad70c8511ee0cf_ek.pdf

ise olacağı da budur. Devletin haber ajansı en az doktor maaşını 12 milyar lira olarak ilan etmemiş miydi daha geçenlerde? Bu da gösteriyor ki, firmaların cüzi maddi desteği olmasa bile, mezuniyet sonrası tıbbi eğitim eksik kalmayacaktır, ne mutlu bizlere; darısı diğer bilim dallarımızın başına. Sağlık Bakanlığı'nın 23 Ekim 2003 tarihinde çıkarttığı ve bu konuyu hukuki zemine oturtmaya yönelik yönetmelik de gereksizdir. Türk hekimi zaten yeterli etik ve vicdani öz denetimi sağlamaktadır. Artık pozitif "bilim", toplumun ve bilimsel ilerlemenin pazar ekonomisi gereksinimleriyle yapılabilmesine uygun bir hale getirilmiştir, umut ve coşku doluyuz. Bu uygulamalar küreselleşme denilen ve kimsenin karşı çıkmaması gereken bir bilimsel gerçeğin ortaya çıkarttığı çok yararlı ürünlerdir. Hak ettiği akademik unvanlarını sorumluca taşıyan göçmen kongre kuşlarımız, etki alanlarını daha da genişletmeli, kongre ve sempozyum düzenlemelerini daha yasal ortamlarda yapabilmek adına bol bol türedi dernek, vakıf, çalışma grupları vs. kurarak, bilimsel platformlardaki bu büyük eksikliği doldurmaya çabalamalıdırlar. Aksi takdirde bilimsel üretimlerimizin dış merkezlerce incelenebilmesi ve bilinmesi olanaksızlaşır. Ülkemiz, ilaç ve kit üreticisi çok uluslu kartel ve tröstlerin bu karşılıksız, iyi niyetli, sonsuz desteğinden de mahrum bırakılmamalıdır.

Ama bu iş öyle kolay görünmesin kimseye. Meşakkat ve eziyet özellikle yurt dışı toplantılara gidiş gelişte yaşanmaktadır. Yabancı dil bilgisi kıt olan hekimlerimiz, uçakların sıkışık koltuklarında rahat edememekteler, uzun ve yorucu göç yollarında bırakın bilimsel içerikleri anlayıp tartışabilmek, uçak bileti ve yer rezervasyonlarında bile birçok zorluklarla karşılaşmakta, ayrıca bir sürü hediye için de boş yere para harcamak zorunda kalmaktadırlar. Sayın Özdemir'in de belirttiği gibi son yıllarda bu durum belirginleşmeye başlamıştır ve yurt dışı kongreler turistik bir gezi sınırında kalmaktadır. Bazı arkadaşlarımızı oturum salonlarından daha çok günlük turlarda, bazen de sadece gidiş ve dönüşte uçakta görmekteyiz. Bu nedenle daha uzun sürmeli, yapılan "göç yolculuğuna" ve çekilen eziyete değmelidir. Üstteki resimde Nisan 2007 aylarına ait, bir bilim dalını ilgilendirir "hali hazırda aktif bulunan" göç yolları haritasını ve bunun uçuş mili olarak değerlerini bir dünya haritası üzerinde göstermeye çalışacağım. Bana bu haritayı çizerken ve bu göçün hepsini kazasız belasız tamamlayabilen değerli arkadaşlarımıza Yüce Tanrım güç, kuvvet ve sabır versin.

Nisan 2007'de 35 günlük periyod içinde Kongre Kuşlarının Göç Yolları ve bunun mil olarak (miles & miles) hesabı. İstanbul - Kyoto (Japonya): 5755 mil; Kyoto - Münih (Almanya): 6922 mil; Münih - Antalya: 1241 mil; Antalya - Barselona (İspanya): 1387+301 mil (İstanbul çıkışlı uçuş); Barselona - Eskişehir via Ankara: 1641 mil; Ankara - Antalya: 257 mil. Ceman Toplam: 17505 uçuş mili. (Not: Her bir ok bir sorti'dir).

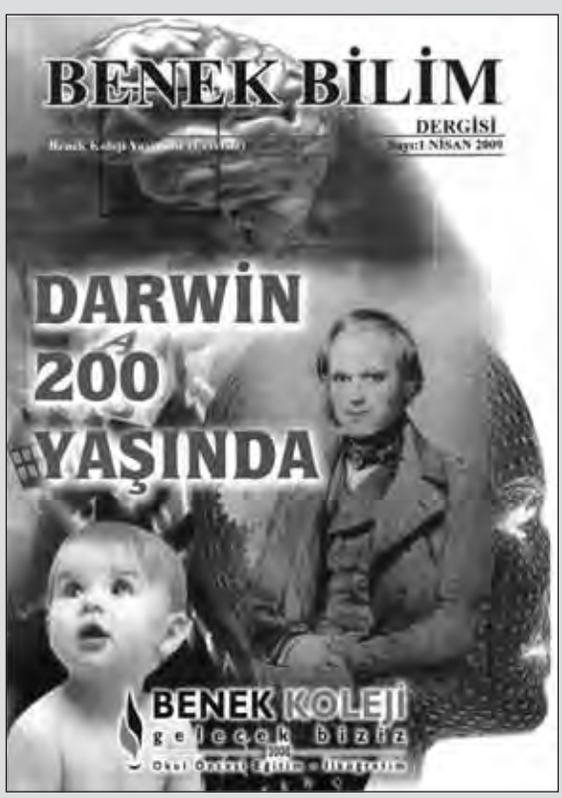
"Gelelim en kritik soruya. Bu yazılanları tıp öğrencilerine kim öğretecek? Yani, Tıp Etiği, Deontoloji ve Bu Diyalektiğin Kongre Turizmine Uygulanması derslerini kim verecek?" Bu arada siz de bu sorunun "sizce" olan cevabını düşünüp bir köşeye yazabilirsiniz. Doğru cevabı bilenler arasından çekilecek kurada kazanan 3 kişiye 'sürpriz' kongre katılım sponsorlukları hediye edilecektir!

Güncel Not: Bu yazının yazılmasından yaklaşıl 2 yıl sonra yıllık mevsimsel göçlerin artarak devam ettiğini görmekteyiz. Göç yolları artık "Atlantik ötesini" ulaşmakta, kıtalar arası yollar kat edilmektedir. San Fransisko-ABD göçüne (ICAAC / 2009 Eylül- San Fransisko) yanında "öz yavrularını" da götüren kongre kuşlarımızı bir kez daha tebrik ediyoruz! Aslında kuşların yavrularına çok düşkün olduğu bilinir, onlara her şeyi bire bir öğretttikleri de malumdur, ama göç zamanı genellikle yavrular yuvadan ayrılmış olurlardı! Bir tek bu durum doğaya uygun olmamış...

Prof. Dr. Levent Doğancı

Çorlu Benek Koleji öğrencileri bir bilim dergisi çıkarmış ve ilk sayılarını Charles Darwin ve evrim teorisine ayırmışlar. Genç yayıncılarımız dergilerinde Darwin'in çalışmalarını ele almışlar, Beagle yolculuğunu anlatmışlar ve Darwin'in eserinin düşünce dünyamızı nasıl değiştirdiğinden söz etmişler. Tabi *Türlerin Kökeni*'ne de özel bir yer ayırmışlar.

Ellerine sağlık diyor ve devamını bekliyoruz.

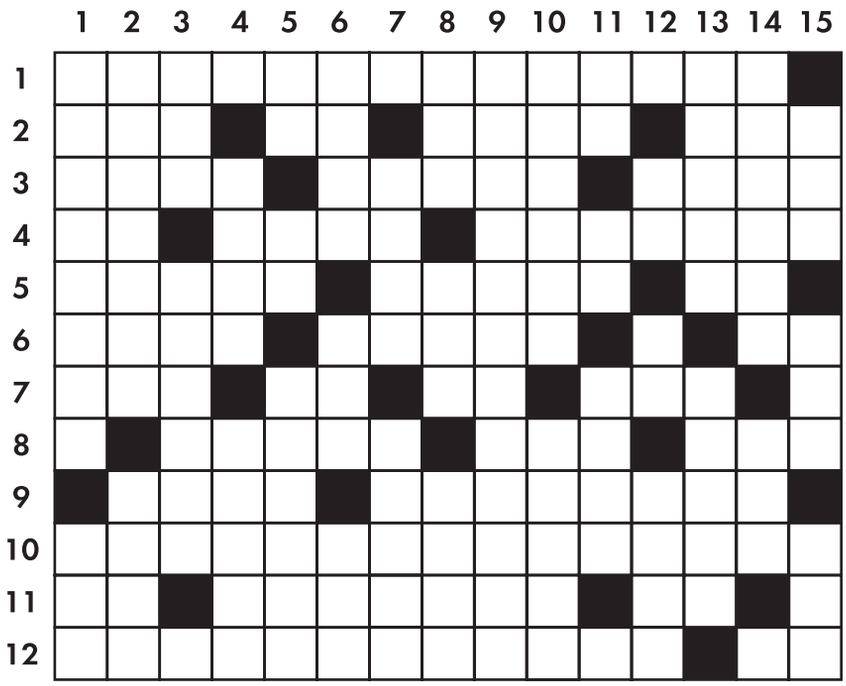

Bulmaca

Hikmet Uğurlu

Soldan sağa

1) Komuta ettiği V. Kolordu ile Başkumandanlık Meydan Savaşı'nın ardından Yunanlılar'ı Ege'ye dek sürüp İzmir'e ilk girmiş, daha sonraki dönemlerde milletvekilliği, ordu müfettişliği görevlerinde bulunmuş, anılarını çeşitli kitaplarda toplamış, 1880-1974 yılları arasında yaşamış ünlü komutanlarımızdan.
2) "… Gündüz" (yazarımız). – Radyum'um simgesi. – Asya'da bir ırmak. –Eski Roma'da aile ocağının koruyucu tanrısı.
3) Kitap kabı. –Günahtan kaçınma, sakınma. – "… oluyor halimi takrire hicabım / Üzme yetişir, üzme firakınla harabım." (Hicazkar – Curcuna – Leyla Saz)
4) Şarkı, türkü. –Yerelması. –Felsefede şüphecilik akımına eskiden verilen ad.
5) "Mario Vargas …" (*Üveyanneye Övgü, Julia Teyze, Kent* ve *Köpekler* gibi yapıtları da üretmiş Peru'lu yazar.) –"… Kahraman" (Ümit Efekan'ın bir filmi). –Eski dilde "su".
6) Koyun ve keçilerde görülen bir çeşit hastalık. –Balgamtaşı. –"… zaman seni düşünsem / bir ceylan su içmeye iner." (İlhan Berk)
7) "… dil" (Hint-Avrupa dil ailesinden Hint-İran grubuna verilen ad. –"… benimçün seni sarmış biliyor / Bu yalan kuluna pek güç geliyor." (Ferahfeza-Dede Efendi). –Romanya'nın plaka imi. –Güney Amerika'daki sıradağlar.
8) Tüberküloz. –"… Çağ" (Behçet Necatigil'in bir şiir yapıtı). – Oylumlu.
9) "Küçük, ince" anlamında eskiden kullanılan bir sözcük. –Türkmenistan'da bir bölge.
10) Grafik sanatımızın gelişmesinde ve yurt dışında tanınmasında etkili olmuş 1935 İstanbul doğumlu afiş ve grafik sanatçımız.
11) Güzel sanat. –Boyu posu yerinde olan (kimse). –Sümer tanrısı Enki'ye verilen başka bir ad.
12) "İnsanın Değeri, Kıraçlar, Zamanın Yüreği, Şiirler" gibi yapıtlarında kırsal yöre halkının acılı yaşantısını özgün bir şiir diliyle yansıtmış, 1925 (Balıkesir)–1985 (İstanbul) yılları arasında yaşamış şairimiz. – Üzerine un serilmez.

Yukarıdan aşağıya

1) 1970 Ankara doğumlu ünlü besteci ve piyanistimiz. –Matem.
2) Özellikle yapraklara saldıran, genellikle diskimsi, toparlak gövdeli, örümceğimsi böcekler altsınıfı. –Metal paranın resimli yüzü.
3) "… vurup harman savurmak" (hesapsızca harcayarak tüketmek) –"… Twist" (Başrollerini Alec Guinness ve Robert Newton'ın paylaştığı bir David Lean filmi.)
4) "… fiso" (argoda değer ve önemi olmayan şey ya da söz.) –Pek az.
5) Yiğit. –Tantal'ın simgesi. –Diyarbakır'ın en büyük ilçesi.
6) Argoda "hamam". –İspanyolların "yaşa" anlamında kullandıkları yüreklendirme sözcüğü. –İşve, naz.
7) "… Jay Pakula" (1928-1998 yılları arasında yaşamış, Başkanın Adamları, Sofi'nin Seçimi gibi unutulmaz filmlere imza atmış Polonya asıllı Amerikalı yönetmen, yazar ve yapımcı). – Dişi geyik.
8) "… ve Son" (Atıf Yılmaz'ın bir filmi.) –"… aşkına" (tam bir inançla) –Tanrı'ya şükretme.
9) Geçtiğimiz 1 Eylül'de Mersin'den uğurladığımız, 1924 doğumlu, Devlet Sanatçısı, ünlü bestecimiz.
10) Meyvası çok makbul, anayurdu Amerika olan yaprakları dikenli, kısa boylu, uzun ömürlü bir bitki. –"… bilezik" (her zaman ve her yerde para getirecek uğraş, sanat, meslek.)
11) Lantan'ın simgesi. –Kırmızı. –Aritmetikte toplama işaretinin adı.
12) Mendelevyum'un simgesi. –Şöhret. – arlada çalışan işçilerin düzenli bir şekilde sıraya girip çalışmaları.
13) Nişanlar, belgeler. –Tepeden inme buyruklarla yönetim biçimi.
14) "… … bakmak" (göz ucuyla, belli etmeden bakmak) –Satürn gezegeninin beşinci uydusu.
15) Eski dilde "akciğer". –Bir tembih sözü. – Sığırlarda görülen bulaşıcı bir hastalık.

GEÇEN SAYININ YANITI

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	A	L	P	A	R	S	L	A	N	■	Ö	K	M	E	K
2	T	İ	■	K	İ	■	O	F	■	İ	Z	L	E	M	E
3	A	M	A	■	Ş	A	R	■	I	S	D	A	R	■	R
4	T	O	T	A	L	İ	T	E	R	■	E	N	A	Y	İ
5	Ü	N	■	L	İ	■	A	L	A	R	M	■	G	A	M
6	R	İ	D	A	Y	İ	■	B	K	■	İ	B	İ	Ş	■
7	K	■	A	T	Ö	L	Y	E	■	A	R	A	■	L	A
8	Ç	İ	L	E	■	Ç	E	T	İ	N	A	L	T	A	N
9	Ü	L	■	N	O	E	L	■	S	U	L	T	A	N	A
10	L	E	T	■	R	■	A	C	E	■	T	A	■	M	İ
11	Ü	■	A	L	A	R	T	U	■	P	A	■	R	A	S
12	K	E	Ş	A	N	L	İ	■	P	E	N	D	İ	K	■

Eylül sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Yeliz Yaren (Çanakkale), İsa Yıldırım (Gümüşhane), Fahri Tosun (Konya)** Phoenix Yayınevi'nden çıkan *Madalyonun İki Yüzü: Hastalık ve Sağlık* adlı kitabını kazandı. Ekim bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz 3 kişi, Mevlüt Durmuş'un Hayykitap'tan çıkan *Kolesterol ve Akıl Oyunları* adlı kitabı kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Ekim tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin…

